

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HANDUT

ÖZGÜRLÜĞÜN DİĞER ADI

ZAHİDE AY

 SELEDGE

HANDUT

ÖZGÜRLÜĞÜN DİĞER ADI

ZAHİDE AY

Selenge Yayınları No:28
Seyahatname Dizisi 2

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih
Umay Gümüş

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Bayrak Mat. Ltd. Şti.
K. Ayasofya Cd. Yabacı Sk. 2/1
Tel: 638 42 02
Sultanahmet - İstanbul

ISBN 975-8839-38-1

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0.212 514 45 73 Fax: 0.212 511 09 35
www.selenge.com.tr
e-mail:selenge@selenge.com.tr

*Anneme, babama
sonsuz teşekkürlerle...*

İÇİNDEKİLER

Önsöz	13
-------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM İRAN, TÜRKMENİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE KAZAKİSTAN'DA

(15 Ağustos-21 Eylül 1997)	17
Tahran	19
Aşgabat.....	20
Bayramali ve Merv	21
Selçuklular	22
Taşkent.....	22
Timur	24
Faryab (Farab)	27
Türk Dili	27
Türkistan (Yesi)	29
Ahmet Yesevi	31
Ahıska Türkleri.....	32
Semerkant	33
Uluğ Bey	36
Buhara.....	37
Orta Asya ve İslamiyet.....	41
Hiva.....	45
Köhne Urgenc.....	47
Cengiz Han ve Moğollar	49
Mimarî	52
Kuşan.....	53

Meşhed.....	54
Safevîler ve Şîilik	55
Tahran.....	57

İKİNCİ BÖLÜM

ON AY YEDİ ÜLKE SONRA “SEMERKANT”

ÇİN, PAKİSTAN VE İRAN’DA

(28 Haziran-01 Eylül 1998)	61
Pekin	62
Çin Seddi	63
Şian (Xian).....	66
İpek Yolu.....	67
Huiler.....	71
Dunhuang.....	72
Bin Budda Mağaraları	73
Yü-men, Jai-yu-huan, Liu-yen	75
Şincan Uygur Özerk Bölgesi (Xinjiang)	76
Göktürkler ve Uygurlar	76
Turfan.....	79
Urumçi.....	80
Sayram Gölü	82
Kaşgar	84
Hunjerab Geçidi	86
Gilgit.....	87
Rawalpindi.....	88
Peşaver.....	89
Kemal Pör (Atak)	90
Kuetta, Taftan, Zahedan	91
Meşhed, Tahran, Türkiye	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“ONUN İÇİN BÖYLE DİVANE OLDUM”

KIRGIZİSTAN, TACİKİSTAN,

ÖZBEKİSTAN VE TÜRKMENİSTAN’DA

(21 Haziran-26 Temmuz 1999)	95
Almatı-Bişkek	95

Narın.....	97
Talas.....	97
Celalabad-Oş.....	98
Hocent (Leninabad).....	100
Sogdlar.....	101
Uratübe.....	101
Duşanbe.....	102
Hisar.....	106
Türk Büyükelçiliğinde.....	108
Ferhor.....	110
Kulab.....	111
Taşkent.....	113
Semerkant.....	114
Çarjov.....	118
Şahvali.....	118
Aşgabat.....	120

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“BUNDAN SON NE VAKIT AY GÖRSEM, YÂDIMA ZAHİDE DÜŞCEK”

İRAN, TÜRKMENİSTAN VE AFGANİSTAN’DA (06 Ağustos-31 Ağustos 1999).....	123
Kaşmar.....	124
Kerki.....	128
İmam-Nazar Sınır Kapısı.....	129
Ankoy.....	130
Şıbırgan.....	131
Mezar-ı Şerif.....	132
Belh.....	136
Helenizm ve Yunan-Baktria Krallığı.....	136
Necib (ullah).....	141
Kerki.....	142
Göçler.....	144

BEŞİNCİ BÖLÜM

DUŞANBELİ YALNIZ GÜNLER

İRAN, TÜRKMENİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE
TACİKİSTAN'DA

(05 Haziran-20 Haziran 2001)	151
Aşgabat.....	151
Nesa	155
Urgenc.....	160
Karşı.....	161
Özbek-Tacik Sınırı	162
Duşanbe	163

ALTINCI BÖLÜM

“PAMİR’İN İSMAİLÎ DAĞ TACİKLERİ”

GORNO-BEDAŞAN'DA (TACİKİSTAN PAMİRİ)

(03 Temmuz-18 Temmuz 2001)	171
Kalaykun.....	174
Horog.....	175
Suçan	176
Osim (Asım)	179
İsmailîler	182
Nosib (Nasib)	184
Gülnara	185
Aliçur	189
Murgab.....	190
Kulma	191
Murgab.....	194
Suçan	194
Eşkaşim.....	195

YEDİNCİ BÖLÜM

“SEN MÜSLÜMAN DEĞİL MİSİN?”

AFGANİSTAN'DA (BEDAŞAN VE VAHAN)

(18 Temmuz-04 Ağustos 2001)	201
Eşkaşim.....	201
Borak (Bhorak)	205

Serdarhan	209
Mehmedşah	211
Seyitcan ve Ailesi	212
Vahan Horidoru	218
Handut	219
Zibak	222
Hindikuş Dağları	224
Cengel	224

SEKİZİNCİ BÖLÜM

“DERVİŞLER HABİRE DOLAŞIRLAR”

PAKİSTAN’DA

(04 Ağustos-24 Ağustos 2001)	229
Şah-ı Selim	230
Çitral	231
Eski Hint Uygarlığı ve Pakistan.....	233
Andrew	234
Kalaşlar	235
Bernardo	237
Şahzaman	238
Peşaver	239
Giles	240
İslamabad.....	243
Ming Cong	243
Quetta	244
Şahcihan.....	245
KAYNAKÇA	247
FOTOĞRAFLAR.....	249

ÖNSÖZ

1997-2001 yılları arasında, İpek Yolu diye bildiğimiz coğrafyaları gezmek için, her seferinde tek başıma olmak üzere toplam beş kez yola çıktım. Bu sayede Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan gibi kimi Orta Asya ülkeleriyle İran'a birkaç defa gitmiş oldum. Bir kez Kırgızistan'a ve Çin'e, iki kez de Kazakistan'ın küçük bir bölümüne, Pakistan'a ve gönlümü kaptırdığım Afganistan'a gittim.

Neden İpek Yolu? Neden başka yerler değil de her seferinde aynı ülkeler? Bunun sözlerle uzun uzun anlatılabilecek bir cevabı yok. Tek cevabım, bir ses, bir önsezi, buna ne dersiniz deyin, beni oralara çağırıyordu. Bir filmde duymuştum, insanın en mutlu olduğu yer, kendini yuvada hissettiği yermiş. Ben oralarda kendimi yuvada hissedeceğimi biliyordum. Özellikle Afganistan'da, benim güzel Afganistan'ımda...

Büyük bir merakla çıktığım İpek Yolu seferlerim, ilk başlarda Sovyetlerden dağılan eski Orta Asya cumhuriyetlerine doğru yapılmıştı. Tarih kitaplarından okuduğumda bende gizemli duygular uyandırmış olan Semerkant, Buhara gibi şehirleri görmeyi, oralardaki, hep anılan, o mistik atmosferi hissetmeyi istiyordum. Ancak bu şehirlerde beklediğim o atmosferi bir türlü yakalayamadım. Bunu Afganistan'da bulacağım duygusunu taşıdım hep. Bunda da yanılmadığımı gördüm.

Afganistan deyince, birçok insanın aklına iç savaş geliyor-du, Taliban geliyordu. Benim için ise orası, beni çok cezbeden

Orta Çağ İslam tarihinin en önemli şahsiyetlerinin yaşadığı topraklardı. Bu yüzden de bu ülkeye gitmeyi her şeyden çok istemiştim.

Bu seyahatnameyi yazarken iki amacım vardı: Birincisi, yolculuk anılarımı paylaşmaktı. Akademik bir kitap yazmaktan ziyade öznel bir çalışma yapmayı tercih ettim. Sosyal bilimlerde –özellikle sosyal antropoloji, kadın çalışmaları gibi disiplinlerde– öznel çalışmaların kaynaklığından yola çıkılarak da bilimsel verilere ulaşılabileceği tartışmalarının yapıldığı günümüzde, böyle bir çalışma yapmayı özellikle istedim.

İkinci amacım ise, İpek Yolu kültürlerine ilgi duyanlara tarihî bilgiler vermektir. Coğrafya ve tarihî anlatmak başlangıçta biraz zor oldu. Çok geniş bir coğrafya ve bu coğrafyaları etkilemiş kültürlerin tarihîni anılarım arasına en uygun şekilde yerleştirmeliydim. Biliyordum ki bu yörelere ilgi duyan, hatta bu yöreler hakkında çok şey bilen insanların kafasında bile, tarihî olaylar birbirine karışmıştı. Maalesef bizler tarihî olayları birbirlerinden kopuk hadiselermiş gibi öğrendiğimiz için konular arasındaki bağlantıları kurmakta güçlük çekiyoruz. Mesela, bizlere ayrı ayrı öğretilen Samanoğulları, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular gibi devletlerin aynı yüzyıllarda yaşadıklarını, kimi zaman birbirlerine tâbi olduklarını bilmiyoruz. Bu kitabı yazarken, tarihî olayların birbirleriyle nasıl etkileşim halinde olduklarını hissettirmeye çalıştım.

Teşekkür etmem gereken birçok insan var. Öncelikle, burada isimlerini tek tek sayamayacağım seyahatnamemde adı geçen herkese, bana yaşattıkları o eşsiz anılar için çok teşekkür ediyorum. Ayrıca kitapta adı hiç geçmediği halde teşekkür etmeyi bir borç bildiğim bazı insanlar var. Bu kişiler arasında, 1997’de Türkistan’daki Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinde tanıştığım Hürriyet Ersoy ile 1998’de Islamabad’daki Türk Büyükelçiliğinde tanıştığım konsolosluk görevlileri Tayfun ve Cen-

giz Beyler başta geliyor. Onları her zaman sevgiyle hatırlayacağım. Ayrıca 1998’de Kiev’deki Türk Büyükelçiliğinde tanıştığım emniyet görevlisi Kadri Bey’e, Kırım TİKA’da tanıştığım arkadaşım Valentina’ya, Bahçesaray’da beni evlerinde ağırlayan Dilara Hanım ve Rıza Bey’e, Moldova’da tanıştığım Gagauz arkadaşım Dimitri’ye, Bulgaristan’ın Şeynova köyünde tanıdığım Türk kıızı Sıdika ve ailesine çok teşekkür ediyorum. 2001’deki gezime çıkarken, “İpek Yolu kültür gezisi” yaptığımı dair ODTÜ Tarih bölümü adına resmi bir yazı veren o zamanki bölüm başkanı hocam Uygur Kocabaşoğlu’na, yine aynı yıl, ta New York’dan bana destek olan sevgili arkadaşım Cemal Yetkiner’e ve iş arkadaşlarına teşekkürü bir borç biliyorum. Gürbulak sınır kapısında tanıştığım Türk vatandaşı tır şoförlerine de en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Metin üzerindeki eleştiri ve katkılarından dolayı sevgili hocam Ahmet Yaşar Ocak’a, Oktay Özel’e ve D. Ahsen Batur’a çok teşekkür ediyorum.

Son olarak biricik kardeşim Erçin’e, hayata bakışımın şekillenmesinde en büyük payı olan canım anneme ve babama sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

İRAN, TÜRKMENİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE KAZAKİSTAN'DA (15 Ağustos-21 Eylül 1997)

15 Ağustos 1997 Cuma günü Ankara'dan Doğu Beyazıt'a gitmek üzere otobüse binerken, bu gezinin başka gezilere bir ilk oluşturacağını, yolcu olma isteğimin bende bir tutku haline geleceğini henüz bilmiyordum. O sırada tek bir amacım vardı: Semerkant'ı görmek. Bunun için de İran'dan, Türkmenistan'dan geçip Özbekistan'a gitmeliydim.

İlk kez yurtdışına çıkacaktım. Pasaport çıkartmalıydim. Hangi ülkeler vize istiyorsa onlara vize başvurusunda bulunmalıydim. Gideceğim yerlere daha önceden gitmiş birilerini bulup onların fikirlerini almalıydim. Yollarda ne gibi sürprizlerle karşılaşabileceğimi onlara sormalıydim. Bu şekilde, daha Türkiye'den ayrılmadan önce, gideceğim yerlerle ilgili araştırma yaparken bile bir sürü insanla tanışmıştım.

Batır, Recep ve Serdar bunlardan birkaçıydı, Türkiye'de okuyan Türkmenistanlı gençler... Serdar'ın Ağustos sonunda düğünü vardı ve beni de davet etmişti. Yetişebilirsem Türkmen düğünü görecektim. Ve Güneş... Atlas dergisinde çalışıyordu. 1996'da Özbekistan üzerinden Afganistan'ın Mezar-ı Şerif kentine gitmiş, orada sarılık olmuş. Hastayken onunla Taşkent Türk Hava Yolları müdürü Halil Bey ilgilenmiş. Güneş bana, eğer Taşkent'e gidebilirsem Halil Bey'e ulaştırılmak

üzere Mezar-ı Şerif’de çektiği fotoğrafların olduğu bir Atlas dergisi vermişti.

16 Ağustos Cumartesi günü Gürbulak sınır kapısından İran tarafına geçtiğimde dikkatimi çeken ilk şey, etrafa gri ve siyah rengin hâkim oluşuydu. İlk gün dışında bir daha hiç dikkatimi çekmeyen bu griliğin, İran’ın gerçek yüzü olmadığını kısa zamanda anladım. İran’ı hissetmeye başladıkça oraya âşık oldum.

Bazen, İran’ı çok sevdiğimi söyleyince tepki alıyorum. Tanıdığım insanların birçoğu, İran’ı sadece yönetildikleri rejim kadar anlamak istiyorlar. Oysa benim için İran, orada yaşadığım güzel anılar, tanıdığım güzel insanlar demek. Yola çıkmadan önce İran’daki insanların benimle konuşmayabilecekleri söylenmişti. Ben o an, “gerici oldukları içindir” diye düşünmüştüm. O niyetle de söylenmişti zaten. Elbette konuşmayanlar vardı, ama gerici oldukları için değil çekindikleri için konuşmuyorlardı.

İran’da dikkatimi çeken ikinci şey ise kadınların hayatın her alanında aktif oluşuydu. İster ev kadını olsun, ister iş kadını ya da üniversiteli kadın, onları hayatın her alanında görebilmekteydiniz. Özellikle Tahran gibi büyük şehirlerde iş ve üniversite hayatındaki kadınların oranı erkeklerin oranına göre daha yüksekti sanki. Yaz aylarında gece geç saatlere kadar kadınlar dışarıda kalabiliyorlardı. Gündüzün sıcak havasına kıyasla geceleyin biraz daha serin olan İran’da çarşılar geç saatlere kadar kadın kaynıyordu. Şehir içi halk otobüslerinde kadın-erkek yer ayrımı vardı. Otobüsün ön tarafı erkekler için arka tarafı kadınlar için tahsis edilmişti. Çoğu zaman kadınların olduğu arka taraf tıklım tıklım doluyken erkeklerin olduğu ön taraf daha tenha olabiliyordu.

Tahran

İran'da arkadaş olduğum ilk insanlar, Maku'dan Tahran'a giden otobüste birlikte seyahat ettiğim Mahmut Etemad ve ailesiydi. Tahran'da iki gün boyunca onlarda konuk olmuştum. Mahmut ve o yıl üniversite sınavına giren yeğeni Mesut, ellerinden geldikince Tahran'ı gezdirmeye çalışmışlardı bana. Ben en çok İnkılab caddesinde olmayı sevmiştim. Burası bir tarafında Tahran Üniversitesinin, diğer tarafında kitapçıların olduğu büyük bir caddeydi. ODTÜ Tarih bölümünde doktorasını yapan bir arkadaşımın ısmarladığı, 14. yüzyıl İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin'in Cami'üt Tevarih'ini aldık bu kitapçıların birinden.

14. yüzyılda yaşamış olan Reşidüddin, Moğolların ardıllarından biri olan İlhanlılar zamanında vezirlik yapmıştı. Birunî ve İbni Haldun ile birlikte, Orta Çağ İslam tarihînin en büyük üç tarihçisinden biriydi. Reşidüddin başkanlığında yazılmış Cami'üt-Tevarih, bir çeşit dünya milletleri tarihiydi. Bu iş için, bir Moğol ve iki Çinli âlim, bir Keşmirli Buddist rahip, bir Fransız rahip ve birkaç İranlı âlim görevlendirilmişti. Her milletin tarihî kendi değerlerine göre yazılmış, hatta İslamî değerlere aykırı olan yerler bile değiştirilmemişti. Böylesine değerli bir kitabın Türkçeye hâlâ çevirilmemiş olmasını büyük bir eksiklik olarak görüyorum.

Reşidüddin'in kitabı dört ciltlik ağır bir kitaptı. Kendime de Hayyam'ın şiirlerinin olduğu bir kitap ile Firdevsi'nin Şehname'sini almıştım. Daha yolculuğun başındaydım. Bu kadar yükü yanımda taşımak yerine, Türkiye'ye dönerken geri almak üzere Etemad ailesinde bıraktım ve İran'daki ikinci durağım Meşhed'e hareket ettim.

Meşhed'de hiç kalmaksızın otobüsle Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'a gittim. Serdar'ın düğününe yetişmek istiyordum. Meşhed-Aşgabat arası taksiyle giderseniz iki buçuk saat,

otobüsle giderseniz neredeyse tüm gün sürüyordu. Otobüste, daha sonra çok iyi arkadaş olacağım İranlı Rahim’le tanıştım. Meşhed’de avukatlık yapıyordu. Aynı zamanda Sovyetlerden dağılan cumhuriyetlerin hukuk sistemleri üzerine bir doktora tezi hazırlıyormuş. Aşgabat’a da bu yüzden gidiyordu. Dönüşte Meşhed’den tekrar geçtiğimde mutlaka onlarda kalmamı, Azerî asıllı karısıyla tanışmamı istemişti.

İran’a ilk girdiğimde karşılaştığım grilik beni nasıl şaşırtmışsa, Türkmenistan’a ilk girdiğimde karşılaştığım, doğu bloku ülkelerinin sinema filmlerinde gördüğüm Sovyet tarzı atmosferle karşılaşmak da beni aynı şekilde şaşırtmıştı. Bir Akdenizli olarak, bana acayip sıkıcı gelen bir hareketsizlik vardı ortamda. Bu havayı neredeyse bütün Sovyet Orta Asya’sında hissettim. Orta Asya’ya giden başka gezginlerin de orada aradıklarını bulamamasının nedeni bu olsa gerekti.

Aşgabat

Aşgabat’a gelir gelmez Serdar’ın bana verdiği telefon numarasını aradım. Hatırladığım kadarıyla düğün ertesi gündü. Telefona kimse cevap vermiyordu. Adresteki yeri de bulamıyordum. Halbuki Orta Asya kentlerinde planlama o kadar düzgündür ki, elinizde adres varsa o yeri bulmak hiç zor değildir. Adresi ararken bana yardımcı olan Tacik asıllı Musa’ya, son bir kez daha telefon açmayı düşündüğümü, eğer bulamazsam kendi yoluma devam edeceğimi anlatmaya çalışıyordum. Musa Türkmence bilmiyordu, ben de ne Tacikçe ne Rusça biliyordum. El kol hareketlerimin yardımı dışında, ona bunları Türkçe anlatmaya çalışıyordum ki, tam o sırada yakınımızdan geçen Türkiye Türkçesine aşina biri sesimi duyup, kim bu konuşan diye bakınca, aradığım üç gençten biri olan Batır’la göz göze geldik. “Dünya çok küçük” sözünün ne kadar doğru olduğunu yaşadığım ilk sürprizdi Batır’la karşılaşmam.

Serdar ve Bahar'ın düğünü çok güzel oldu. Türkmenistan'da önce kız evi, Türkiye'deki gibi bir gecelik salon düğünü yapıyordu. Gelin, beyaz gelinlik giyiyordu, damat ise takım elbise... Bu salon düğününün ardından, oğlan evinin Türkmen geleneklerine göre hazırladığı üç gece süren düğüne sıra geliyordu. Kız evinin yaptığı düğün Aşgabat'da oldu. Ertesi gün hep birlikte oğlan evinin yapacağı düğün için Merv eyaletine bağlı Bayramali'ye gittik. Normal şartlarda üç gün sürmesi gereken bu yerel düğün, âdet yerini bulsun misali sadece bir gece sürecekti.

Bayramali ve Merv

Bayramali'deki düğünün en ilginç kısmı gecenin sonunda gerçekleşti. Düğüne katılan kadınlı erkekli bir grup, damadı kucaklayarak odasında tek başına bekleyen gelinin yanına getiriyorlardı. Önce damadı içeri itiyorlar, ardından bütün kalabalık içeri giriyordu. İçeride bir dizi işlem yapılıyordu. Gelin ve damat karşılıklı oturuyorlardı. Geleneklere göre üç şey vardı yapılması gereken, birincisi, gelin, damadın sımsıkı sıktığı avuçlarını tek tek açmaya çalışıyordu. İkincisi, yine gelin, damadın ayakkabılarını önce çıkarıyor sonra yeniden giydiriyordu. Üçüncüsüyse, damadın, gelinin beline sımsıkı bağlanmış olan kuşağı çözmesi gerekiyordu. Bu işlemler bittikten sonra damat, o kuşağı savurarak herkesi dışarı kovalıyordu.

Eğer her şey geleneklere uygun yapılmış olsaydı, bu işlemlerin “çimildik” denen zıfâf çadırı içinde yapılması gerekiyordu. Sonrasında ise gelin ve damadın ilk haftalarını bu çadırda geçirmeleri gerekiyordu. Ne yazık ki Türkiye'de olduğu gibi burarlarda da artık gelenekler kaidesi kaidesine uygulanmadığı için böyle bir şeye tanık olamadım. Yalnız düğünden ayrılmadan önce öğrenmek istediğim tek bir şey vardı: Dinî nikâh kısılp kısılmadığı. Öğrendiğime göre sadece Türkmenistan'da değil, bütün Orta Asya ülkelerindeki evliliklerde dini nikâh mutlaka kısıllyormuş.

Bayramali'deki düğünden sonra arkadaşlarımla birlikte buraya oldukça yakın mesafedeki Selçukluların son başkenti eski Merv'i gezmeye gittik.

Selçuklular

Selçuklular, 11. yüzyılın başlarında bugünkü İran topraklarının kuzeydoğusunda ortaya çıkmışlardı. Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman devlet olan Samanilerden sonra, Orta Asya'nın ve Ön Asya'nın hâkimiyeti üç devlet arasında paylaşılmıştı. Bunlar Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklulardı. Orta Asya ve Afganistan, Gazneliler ve Karahanlıların eline geçerken, daha batıdaki doğu İran, Selçukluların eline geçmişti. İran'ın güneybatısında ise Şii Büveyhiler vardı. Selçuklular, Abbasi halifesine Büveyhilerden kurtulması için yardım etmiş ve bu yardımın sonucunda halifeden "sultan" ünvanı alarak Sünnî dünyanın koruyucusu haline gelmişlerdi.

Selçuklular Merv'i 11. ve 12. yüzyıllarda imar etmişlerdi. 1997'de burası, hâlâ kazıların ve restorasyon çalışmalarının devam ettiği bir arkeolojik sit alanı gibiydi. Tarihî formlarda yeniden inşa edilmiş birçok yeni bina olmasına karşılık, eski dönemlere ait sadece iki yapı vardı. Bunlar, 12. yüzyılda Moğollar tarafından tahrip edilen kale duvarları harabeleri ile Sultan Sencer Türbesiydi. Etraftaki yeni binalarla kıyaslandığında, bu iki tarihi yapının ne kadar eski olduğu daha iyi anlaşıyordu. Yeni yapılmış görünen binalardan en önemli ikisi, Ahmet Yesevi'nin hocası Hoca Yusuf Hemedani'ye ait olduğu söylenen bir türbe ile Hz. Ali soyundan geldiğine inanılan Muhammed Seyd İbn Zeyd'in türbesiydi. Her ikisi de 12. yüzyılda yaşamış şahsiyetlerdi.

Taşkent

Aşgabat'dan Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e uçakla gittim. Taşkent'in eski kaynaklarda adı Şaş olarak geçiyordu.

Sovyetler Birliği'nin kurulup, aynı yıl içerisinde Türkistan'da beş cumhuriyetin meydana getirildiği 1924 senesinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent olarak değil Semerkant olarak duyurulmuştu. Ancak 1929'da Stalin'in Taşkent'i Kazakistan'a bağlamak istediği haberini duyan Özbekistanlı liderler, başkenti hemen Taşkent'e taşımışlardı.

Taşkent'de görev yapan bir Türk ailesi olan Selvi ailesinin evine yerleştikten sonra ilk işim, THY müdürü Halil Bey'e gidip Güneş'in gönderdiği dergiyi vermek oldu. Ardından Taşkent'in en kalabalık yeri olan Broadway caddesine gittim. Ankara'nın Yüksel caddesine ya da İstanbul'un Ortaköy çarşısına benzer bir yerdi. Yaşlı bir Rus kadını akordeonla, Nikita Mihailkov'un "Güneş Yanığı" filminin müziğini çalıyordu. Film için bestelendiğini sandığım bu parça meğer eski bir Rus şarkısıymış. Parça bittiğinde, yeniden çalmasını istemek için yanına gittim. Rusça bilmediğim için melodiyi mırıldanarak anlattım ne istediğimi. Ertesi gün Broadway caddesine bir daha gittiğimde, yaşlı kadın beni uzaktan görür görmez aynı parçayı çalmaya başlamıştı.

Türkmenistan'dan beri dikkatimi en çok çeken şey, Orta Asyalıların, düğün gibi özel günlerde, şehirlerindeki anıtları ziyaret etmeleriydi. O yaz Türkiye'ye döndükten sonra bir belgeselde, Rus gelin ve damadın Rusya'nın en doğu ucunda, Çin sınırında bulunan Viladivostok'daki, anıtı ziyaret ettiğini gördüm. Demek ki bu gelenek Rusların hâkim olduğu bütün coğrafyalarda hâkimdi. Orta Asya'nın yerli halkları da, bu geleneği Ruslardan almış olmalıydılar. Taşkentliler ise bu özel günlerinde, 1966 yılındaki büyük Taşkent depremini simgeleyen anıtı ziyaret ediyorlardı.

1966 Nisan'ında Taşkent'de öyle büyük bir deprem olmuş ki, neredeyse taş üstünde taş kalmamış. Sovyetler Birliği Komünist Partisinin bu felaket karşısında bulduğu çözüme göre, bütün diğer cumhuriyetlerin Taşkent'de birer ilçe kurmasına karar verilmiş. Buraların inşaatlarında çalışanlara ise buralardan parasız daireler temin edilecekmiş. Böylece Taşkent'e binlerce

insan gelmiştir. Taşkent'in yerli halkı ise şehir dışına gitmeye itilmiştir. Partinin bir tür asimilasyon politikası olan bu Rus göçüne karşı Özbekistan'ın yerli halkı, özellikle gençler, ayaklanmışlardır. Pahtakâr stadyumunda ayaklanmak için toplanan bu gençlerin bir çoğu ya hapse girmiş ya da öldürülmüştür. Ancak onların başlattığı bu isyan, Taşkent'e olan göçün durmasında büyük ölçüde etkili olmuştur.

Ruslardan geçen bir gelenek olan özel günlerde çeşitli anıtların ziyaret edilmesinin yanı sıra, Orta Asya'nın yerli halkları arasında yayılan diğer gelenekler ise, doğum günü ve yılbaşı kutlamalarıdır. Bizler Türkiye'de bu tür kutlamalara son yıllarda her ne kadar ağırlık vermiş olsak da, yine de Hristiyan dünyası kadar içselleştirdiğimiz söylenemez. Oysa Orta Asya'nın Müslüman yerli halkları, ister Özbek olsun, ister Türkmen, Tacik veya bir başkası, bu iki kutlamaya, en az Rus komşuları kadar önem vermektedirler.

* * *

Taşkent'de sokakta karşılaştığım ve konuştuğum birçok Özbek, Türk olduğumu duyunca bana, Timur'un Yıldırım Beyazıt'ı yendiği Ankara savaşını hatırlattı. İyi niyetli de olsa, "Biz sizi yedik" edasıyla söylüyorlardı bunu. Her ne kadar Özbekler Timur'u simgeleri olarak görseler de, Timur bütün Özbekistan'ın değil, ancak Semerkant'ın simgesi olabilirdi. Çünkü Timur'un kurduğu devlet bir Özbek devleti değildi. Tarihte Özbeklerin Maverâünnehir'de siyasî birlik olarak karşımıza çıkmasını ilk kez 16. yüzyıl başında Şeybanilerle birlikte görüyoruz. Yani Timur'dan bir yüzyıl sonra.

Timur

Özbekistan'da Timur'u, "Timur" olarak değil, "Emir Timur" olarak adlandırıyorlar. 14. yüzyılın ikinci yarısında Timur'un kurmuş olduğu imparatorluk, Orta Asya'da görülen son büyük imparatorluktu. Timur, Cengiz Han'ın ardıllarından biri olan

Çağatay Hanlarına bağlı bir emir iken, onlardan koparak ayrı bir siyasî birlik kurmuştu. Tarihte daha önce de bunun benzerleri görülmüştü: Abbasilerin naipliğinden kopan Samanilerle, Samanilere bağlı bir valilikken Samanilerden kopan Gaznelilerde... Ancak ne Samaniler, ne Gazneliler, Çağataylılardan kopan Timur'un kurduğu imparatorluğun büyüklüğüne erişebilmişlerdir. Timur bir anda Türkistan'ın çoğunu eline geçirmiştir. Daha sonra da İran'a, Hindistan'a, Çin'e, hatta batıda Rusya'ya kadar yayılmıştır.

Timur'un en büyük başarısı, Cengiz Han'ın başlatmış olduğu, "yönetici aileye bağlılık" prensibini biraz daha geliştirerek, "sadece yöneticiye bağlılık"ı en önemli prensip haline getirmiş olmasıdır. Daha öncesinde Cengiz Han, kabile reislerinin gücünü kırabilmiş ve kabilelerin tek bir aileye -Cengiz Han ailesine- itaat etmelerini sağlamıştı. Ve bu "yasa" haline gelmişti. Timur ise daha da ileri giderek, hanedan mensuplarını da devreden çıkarmıştı. Timur bu şekilde yaparak, kökleri göçebe geleneklerine dayanan ama merkezi bir idareyle yönetilen bir devlet kurmuş oluyordu. Ancak kurduğu devlet, her ne kadar göçebe kökenli olsa da, gerçekte tam bir İslam devletiydi. Bu arada Çağatay ailesinden gelenler her zaman için Timur imparatorluğu içindeki aristokrasiyi oluşturmaya devam etmişlerdi.

Timurlu imparatorluğunun son dönemlerinde, 16. yüzyılın ilk yıllarında, ileriki birkaç yüzyıla damgasını vuracak üç büyük devlet kurulur. Bunlar Timurlu imparatorluğunun toprakları üzerinde kurulmuş olan Şeybaniler, Hindistan'da Baburiler ve İran'da Safevîlerdir.

Bugünkü Özbeklerin kurucuları işte bu Şeybanilerdi. Şeybanilerin devleti, çoğunluğu Özbek olan bir devletti. Altınorda devletinin hanlarından biri olan Özbek Han'dan sonra, eski Altınorda ulusuna "Özbek Ulusu" denmeye başlanmıştı. Bu ulusun ilk büyük lideri Ebul Hayr Han'dır. Ebul Hayr, Özbeklerin, Maverâünnehir'in kuzeyindeki bozkırlarda güçlü bir topluluk haline gelmesini sağlamıştır. Ebul Hayr'dan sonra da torunu Muhammed Şeybani, Timurluların topraklarına göz dikmiş ve yavaş yavaş bu toprakları ele geçirmişti.

Bugünün Özbekistan'ının kendine simge olarak aldığı tarihî kahramanlardan bir diğeri de Ali Şir Nevai'ydi. Ali Şir Nevai, Timur'un kurduğu hanedanın son temsilcisi Hüseyin Baykara zamanında yaşamış ve Hüseyin Baykara'ya vezirlik yapmıştır. Ama en önemli özelliği, Çağatay Türkçesinin en büyük şairi olmasıdır. Bugün Özbekçe olarak bildiğimiz dil de Çağataycadır aslında.

Sovyetler Birliği 1991'de dağıldıktan sonra Özbekistan'ın adının Türkistan, başkentinin de Semerkant olması fikri ortaya atılmıştı. Bir grup Türkistan ismini benimsemiş, bir grup da Özbek boyunu öne çıkaran Özbekistan adını... Sonunda Özbekistan adına karar kılınır. Ancak bu sefer de Özbekistan adının, Timur, Uluğ Bey, İbni Sina, Birunî gibi isimlere sahip çıkmayı engelleyeceği görüşü ileri sürülür. Bunun üzerine, devletin adı Özbekistan olarak kalsa da, Özbek milletini ön plana çıkaran bir siyaset yerine "Büyük Türkistan" fikri etrafında bir siyaset güdülmesine karar verilir. Bu şekilde Özbekistan aslında, bir yandan bir Özbek ulusu yaratmaya çalışırken bir yandan da Orta Asya'nın bütün tarihî geçmişini neredeyse tek başına sahiplenme yoluna gitmek istemiştir.

Selvi ailesinde kaldığım son gece, evde önemli misafirlerimiz vardı: Uygur asıllı Türkolog bir profesör olan Hamidhan Eke, eşi müzikolog Şahide Hanım ve Gaspralı İsmail'in torunlarından biri olan Dilara Hanım. Gaspralı İsmail, 20. yüzyılın başında yaşamış Kırımlı bir reformcuydu. Onun başlattığı bu reform hareketinin adı "Cedidçilik" idi. Bu hareket, Rusya'daki Panslavizm'in karşısına Pantürkizm'le çıkan bir hareketti. Kısa sürede Türkistan'a da yayılmış Cedidçilik hareketinin etkisiyle, Türkistan'da Ruslara karşı yıllarca süren "Basmacı" ayaklanmaları yaşanmıştır. Orta Asya'daki bu ayaklanma hareketini yöneten en ünlü komutanlardan biri de, Osmanlı'nın İttihat ve Terakki döneminin en başındaki adam olan Enver Paşa olmuştur.

Faryab (Farab)

Taşkent'den sonraki durağım, Kazakistan sınırları içindeki Türkistan şehri olacaktı. Türkistan'a giderken, Taşkent'le Çimkent arasındaki Faryab (Farab) şehrinden geçiliyordu. Burası ikinci Aristo olarak da tanınan İslam dünyasının ilk filozofu sayılan Farabi'nin yurduymuş. Hamidhan Eke'nin anlattığına göre Faryab, 12. ve 14. yüzyıllar arasındaki Orta Asya medeniyetinin en büyük ve en eski kentlerinden biriymiş. Bağdat'a eş bir şehir konumundaymış. Bir zamanlar burası Harizm Şahının oğlu Oğulcak Kayırhan tarafından yönetiliyormuş. Maalesef onun da sonunu getiren Cengiz Han olmuş. Olanları, benimle birlikte Türkistan'a gelen Hamithan Eke, öz dili, Çağataycasıyla şöyle anlatıyordu:

“Cengiz, beş yüz kervanını yürügende. Oğulcak Kayırhan, Cengiz'in kervanını tutgun ala. Hemi malını talan edip, adamlarını öldürüp. Şundan son, Cengiz, kıssas için harbi yürüyüş kıla. Elli üç kün ceng olub, Cengiz, bin iki yüz yirminci yılda Faryab'ı harab eyleye. Bir can kalmadı...”

Bir Türk vatandaşı için, bu cümleleri anlamak hiç de zor değildi.

Türk Dili

Avrupalı Türkologların dediği gibi, Mançurya'dan Macaristan'a bütün İpek Yolu'nda Türkçe konuşarak gezilebilirdi gerçekten. Türkçe, Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Doğu Türkçesine “Hakaniye Türkçesi”, Batı Türkçesine “Oğuzca” ya da “Türkmence” deniliyordu. Birincisi, Güney Uygur lehçesinin, ikincisi ise eski kuzey Türkçesinin yani Göktürkçenin devamıydı. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında konuşulan dil, ikinci gruptaki Oğuzcaydı. Hakaniye Türkçesi ise Moğolların gelişine kadar bugünkü bütün Doğu ve Batı Türkistan topraklarında hâkimiyet kurmuş olan Karahanlı devletinin diliydi.

Her iki grupta da yabancı dillerin etkisi büyüktü. Oğuzcayı etkileyen diller arasında, en büyük pay Tacikçenindi. Tacikçe aslında, Orta Asya Farsçası olarak da adlandırılan Daricedir. Darice ise bugünkü Afganistan'ın resmi dilidir. Tacikçenin Orta Asya'da hâkim dil oluşu ise Arap istilâlarının bir sonucuydu. Arap istilâlarından önceki Orta Asya'nın dili, eski İranî bir dil olan Sogdcaydı. Bu istilâlar sonucunda, Fars topraklarından kitleler halinde Maverâünnehir'e gelen İranlılar, Orta Asya'ya kendileriyle birlikte Farsçayı da getirmişler ve İranî eski lehçelerin unutulmasına neden olmuşlardır.

Oğuzcayı etkileyen bir başka dil de Kıpçakça olmuştur. Kıpçakçanın kendisi de, ikinci grupta yer alan eski Batı Türkçesi lehçelerindendi. Oğuzların Anadolu'daki ve Horasan'daki iki kolu arasına kuzeyden gelerek giren Kıpçaklar, Azerbaycan'da yeni bir şivenin doğmasına sebep olmuşlardır. Oğuzca ve Kıpçakçanın karışmasıyla oluşan bu şive, Azerî şivesiydi.

Tarih sahnesine Moğolların girmesi ve onların batıya doğru hareketlenmeleriyle birlikte Oğuzcaya, Moğolca ve Uygurca da girmeye başlamıştı. Özellikle Uygurca, Moğolların bürokrat çalışanları olan Uygurlar sayesinde Moğolların gittiği her yere yayılmıştır.

Büyük bir coğrafyayı kısa süreliğine de olsa tek bir bütün haline getiren Moğolların Türk diline en büyük katkısı ise, Çağatayca dediğimiz edebî lehçenin oluşmasına vesile olmalarıdır. Nasıl ki Oğuzca ve Kıpçakça birlikte Azerî lehçesini oluşturdu-larsa, Harezm ve Altınordu lehçeleriyle karışan Uygurca da Çağataycayı oluşturmuştur. Çağataycanın büyük ustası Ali Şir Nevai de aslen bir Uygurdur zaten. 13. ve 14. yüzyıllarda, Harezm ve Altınordu bölgelerinde iyice işlendikten sonra 15. yüzyılda Maverâünnehir'de en olgun seviyesine ulaşan Çağatayca, Anadolu, İran, Mısır ve Hindistan'daki Türk saray dilini de büyük ölçüde etkilemiştir.

Türkistan (Yesi)

Türkistan şehrinin asıl adı Yesi idi. Türkistan adı ise aslında Sovyetlerden dağılan bütün beş Orta Asya ülkesi ile Çin sınırları içindeki Uygur Özerk bölgesini kapsayan geniş bir alana verilen bir addi. Bu adla anılmasının kaynağı ise, 8. yüzyıldan itibaren İslamiyetin Orta Asya'ya girmeye başlamasıyla birlikte buralara gelen Arap coğrafyacıların hatıratlarında, bu bölgele-
rin “Türkistan” olarak anılmasından ileri geliyordu. Hatta 19. yüzyılda Afganistan'la ilgili bir takım sorunlar yaşayan İngilizler bile, Afganistan'ın Türkmen ve Özbeklerin yoğun olarak yaşadığı kuzey bölgesinden bahsederken, bu bölgeyi Rusların elindeki bölgelerden ayırabilmek için, yerli halktan duyduğu şekilde, yani “Afgan Türkistanı” olarak adlandırıyordu.

Yakın zamana kadar da buralara hâlâ Türkistan deniyordu. Hatta yıllar önce Orta Asya'dan göç etmek zorunda kalmış yaşlı insanlara, bugün bile nereli olduklarını sorduğunuzda, ister Özbek olsun ister Uygur isterse başka bir boydan, kendilerinin Türkistanlı olduklarını söyleyeceklerdir. 1969 yılında İstanbul'dan New York'a göç etmiş bir ailenin Türk olan hanımı, bütün ailesini Özbekistan'da bırakıp Türkiye'ye göç etmiş olan eşiyle evlenmeyi nasıl kabul ettiğini anlatırken, “Ben Türkistanlıları zaten çok severdim” diye bahsetmişti.

Yesi'nin Türkistan olarak değiştirilmesi konusundaki genel kanı, Sovyet yönetiminin, Türkistan çatısı altında yaşayan insanları bölme emellerinin bir parçası olması üzerinedir. Günümüzde artık bu bölgelerden “Türkistan” olarak değil, “Orta Asya” olarak bahsedilir olmuştur. Türkistan adı ise Taşkent'den iki yüz elli kilometre kuzeyde küçük bir yerleşim yeri olan Yesi'ye verilmiş bir isim olarak kalmıştır.

Türkistan'da bir Türk-Kazak Üniversitesi olan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinin misafirhanesine yerleştim. Merkezi Ankara'da olan üniversitenin mütevelli heyeti üyeleri de o sırada oradaydılar. Heyet üyeleri arasında Türkiye'nin dokuzuncu

cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Türk Cumhuriyetleri masası danışmanları da vardı. Benimle çok ilgilendiler. Buraya kadar gelebilmeme inanamıyorlardı, çünkü Orta Asya'ya gidenler bilirler ki, Orta Asya'da dolaşmak hiç de kolay değildir. Her an hukukî bir zorluk çıkabilir ve siz bir türlü ilerleyemeyebilirsiniz.

Yolculuğa başlamadan önce, henüz Türkiye'deyken, Orta Asya'ya gidenlerden dinlediğim hikâyeler çok da iç açıcı değildi. Özellikle de üzerimde para olduğunu bilirlerse, bana zarar verebilecekleri ya da rüşvet isteyebilecekleri konusunda söylenenler...

Bu söylenenler bir bakıma doğrudu. Özellikle pasaport kontrollerinin yapıldığı noktalarda yabancı olduğunuzu anlayınca hemen değişiveriyorlardı. Sizi dolar olarak görmeye başlıyorlardı. Benim başıma böyle bir şey hiç gelmedi. Ama Türk tır şoförlerinin, orta ölçekli Türk iş adamlarının ve onların Türkiye'den getirilen işçilerinin bu tür durumlara düştüğüne birkaç kez tanık oldum. Yerli halk, sanki artık Türkiye'den gelen bu insanları istemiyor gibi davranıyordu. Buna karşılık, büyük ölçekli Türk şirketlerine karşı beslenen hisler biraz daha farklıydı. Bu şirketlerin çalışanları daha disiplinli çalışıyorlardı. Üstlerine aldıkları işi ciddiyetle yerine getiriyorlar ve bu ülkelerin kalkınması için canla başla hizmet ediyorlardı. Bu büyük şirketlerden biri de, Türkistan'daki Ahmet Yesevi türbesinin restorasyonunu üstlenen bir şirketti.

Ahmet Yesevi'nin türbesi 14. yüzyılda, ölümünden iki yüzyıl sonra, Timur tarafından yaptırılmıştı. Restorasyondan sorumlu görevliyle birlikte türbede dolaşırken, tasavvuf ve müzik üzerine bir tartışma başlamıştı aramızda. Hamithan Eke, Uygurlar arasında çok yaygın olan bir söyleyişle konuyu özetleyivermişti: "Yemek tengin gıdasıdır. İbadet ruhun gıdasıdır. Ses yani musik cangın gıdasıdır." (Yemek, vücudun gıdasıdır. İbadet, ruhun gıdasıdır. Ses yani müzik, canın gıdasıdır.)

Ahmet Yesevi

Türkistan şehri, 11. yüzyılda yaşamış Ahmet Yesevi'nin şehri olmasıyla ünlüydü. Ahmet Yesevi, Türklerin İslamiyeti kabûlünde büyük rol oynamıştı. Yesevilikle birlikte İslamiyet, Türklerin yaşam tarzına uyarlanmış ve bu sayede İslamiyete toplu halde geçişler olmaya başlamıştı. Halk arasındaki inanışa göre Ahmet Yesevi öyle büyük bir velî idi ki, kendi yanında gerçekleştirmeyen olayları görebilmek gibi kerametler gösterebiliyordu. Hatta bununla ilgili çok çarpıcı bir hikâyeye de şu şekildeydi:

“Bir gün Hoca Ahmet Yesevi'nin ahırından bir at çalınmış. Hoca'nın müridleri bütün aramalara rağmen hırsızın izine rastlayamamışlar. Buna karşılık Hoca, büyük bir velî olmasından dolayı atı kimin çaldığını keramet yoluyla görmüş. Atı, aynı köyde yaşayan Akman ve Karaman isimli kardeşler çalmış. Durumu köyün muhtarına bildiren hocadan intikam almak isteyen iki kardeş, bir gece kendi ineklerini kesip, etini kimselere görünmeden Hoca'nın evinin avlusuna bırakmışlar. Ertesi sabah da “ineğimiz çalındı” diyerek köyü ayağa kaldırmışlar. Muhtar ve köylüler kan izlerini takip etmişler ve bu şekilde Hoca'nın evine kadar gelmişler. Bir de ne görsünler, ineğin cesedi Hoca'nın avlusunda durmaktaymış. Kerameti sayesinde bütün olup bitenin farkında olan Hoca, köylünün huzuruna çıkıp ellerini kaldırarak dua etmiş:

- Ya Rabbi! Kim suçlu ise onu köpeğe dönüştür!

Daha o duasını bitirir bitirmez Akman ve Karaman kardeşlerden bir ak biri kara iki köpek haline gelmişler.”

Burada adları geçen Akman ve Karaman, daha sonra iki Türkmen boyu olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Örneğin, Anadolu Selçuklu devletinin parçalanmasının ardından Anadolu'da ortaya çıkan en güçlü beyliğin adı Karaman Beyliğiydi. Aynı boylara Başkurdistan'da da rastlanmaktadır.

Bugünkü Orta Asya'da Yesevililiğin en yaygın olduğu yerler Kazakistan topraklarıdır. Burası Orta Asya'nın güneyine kıyasla

hâlâ göçebe kültürünün yoğun biçimde yaşandığı yerlerdi. Buna karşılık yerleşik hayatı benimseyen Özbekler arasında ise Nakşibendilik yaygındı. Aynı şekilde Türkiye’de de, kökeni Yeseviliğe dayandırılan Alevilik kırsalda, Nakşibendilik ise şehirli Sünnîler arasında yaygındır.

Yesevilik ve Nakşibendiliğin dışında Orta Asya’da etkili olmuş iki farklı tarikat daha vardır: Kübrevilik ve Kalenderîlik.

Kübrevilik, Harezm çevresinde doğmuştur. Anadolu ve Hindistan’a kadar yayılmıştır. Ancak zaman içinde yerini Nakşibendiliğe bırakmıştır. O yüzden de Türkiye’de pek bilinmez. Hindistan’da ise, özellikle Keşmir’de, tasavvufî İslam’ın biçimlenmesinde katkısı olmuş bir tarikattır.

Kalenderîlik, adı üstünde, toplum düzenine uymayan, dünyevî ihtiyaçlardan olabildiğince kendini uzak tutarak yaşayan gezgin dervişlerin tarikatydı. Horasan ve Maverâünnehir’de ortaya çıkmış, zamanla batıda Anadolu, doğuda Çin’e kadar yayılmıştır. Kalenderîliğin, eski Hindistan ve İran mistik kültürlerinden büyük ölçüde etkilendiği görüşü hâkimdir. Kalenderî dervişleri ile en yakın benzetme Buddist rahipleri arasında yapılmaktadır. Tamamen tıraş edilmiş dazlak kafalari, yarı çıplak kıyafetleriyle, dış görünüşleri itibariyle de Buddist rahiplerini andırırlarmış. Orta Asya’da “kalender” tanımının, “her türden derviş” anlamında kullanıldığına tanık olmuştum. 20. yüzyılın başlarında çekilmiş siyah beyaz kartpostallarda, kalender olduğu söylenen dervişler görmüştüm. Bu dervişler artık uzun saçlıydılar ve yarı çıplak giyinmemişlerdi.

Ahıska Türkleri

Türkistan’da beni çok duygulandıran bir şey başıma gelmişti. Ahıska Türklerinin yaşadığı bir mahalleye gitmiştim. Ahıska, bugün Gürcistan sınırları içinde olan, Türkiye sınırından otuz kilometre uzaklıkta bir yerdi. Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar Osmanlı sınırları içindeymiş. Stalin döneminde birçok

zorunlu göç gibi Ahıskalılar da topraklarından sürülmüşler. En büyük hayalleri bir gün Türkiye’de yaşamak olan bu insanların konuştukları dil, Türkiye Türkçesiyle aynı sayılırdı. Mahalledeki camiye gitmiştim. Erkekler ikindi namazından çıkıyordu. Aralarında çok yaşlı olanlar da vardı. Cami çıkışında birlikte yürüdüğüm o yaşlı dedelerden biri bir şiir mırıldanmaya başlamıştı: “Ankara’nın taşına bak, şu feleğin işine bak... Yetiş Kemal Paşa yetiş, kan ağlıyor Anadolu...” Birinci Dünya Savaşının sonunda Anadolu halkının emperyalist güçlere karşı verdiği millî mücadelenin simgesi haline gelmiş olan bir marşın sözlerini, Türkiye’den kilometrelerce uzaklıktaki Kazakistan topraklarında yaşayan ve o savaşı yaşamış yaşlı bir Ahıska Türkü’nün ağzından duymak insanın içini titretiyordu.

Yesi’de karşılaştığım kişiler arasında sadece üniversitenin Türkiye’den gelen mütevelli heyeti üyeleri yoktu. ODTÜ’deki hocam İsenbike Togan da oradaydı. İsenbike Hanım, gelmiş geçmiş en büyük Türkologlardan biri kabul edilen Zeki Velidi Togan’ın kızıydı. Zeki Velidi Togan, Çarlık Rusya’sının son dönemlerinde yetişmiş bir tarihçiydi. Aynı zamanda da Başkurdistan’ın en soylu ailesinden geliyordu. Sovyet Rusya’nın ilk yıllarında Başkurdistan’ın cumhurbaşkanı seçilmiş, ancak Sovyet hükümetiyle anlaşamayarak Orta Asya üzerinden Türkiye’ye iltica etmişti. O ve meslektaşı ve yakın dostu Fuad Köprülü, Türkiye’deki Türk-İslam tarihî çalışmalarının öncüleri olmuşlardır.

Semerkant

Yesi’den sonra tekrar Taşkent’e, oradan da dört saatlik bir otobüs yolculuğunun ardından Semerkant’a gittim. Timur burayı 1369 yılında başkent yapmıştı. Burayı başkent seçişinin hikâyesi ise şöyleydi:

“Timur, Hiva, Hokand, Buhara, Merv gibi birçok şehirde koyun kesilip asılmasını emretmiş. Etin kokmadan en uzun süre dayandığı yeri başkent yapacaktı. En uzun Semerkant’da kal-

mış. Tam yirmi iki gün... Bunun üzerine kendisine başkent olarak Semerkant'ı seçmiş.”

Timur hanedanı zamanında en ihtişamlı günlerini yaşamış olan kent, o sıralar yüz elli bin kişiye varan nüfusuyla zamanının en büyük yerleşim merkezlerinden biriymiş.

Semerkant'da ilk olarak Emir Timur'un türbesine gittim. Buraya, Gur-i Emir deniliyordu. Türbenin iki tarafında medrese vardı. Köşelerde minareler yükseliyordu. Kavun şeklinde dilimli kubbeleri vardı. Bu kubbeler insanın gözlerini kamaştıran bir maviyle süslenmişti. Türbenin içinde Timur'un siyah akikten yapılmış mezar taşı vardı. Mezarın aslı, her türbede olduğu gibi bulunduğunuz yerin birkaç metre daha altındaydı. Türbedeki görevli Türk olduğumu öğrenince, bana gerçek mezarı göstermeyi teklif etti. Timur'un ailesinden bazı kişiler, meselâ Timur'un Uluğ Bey dışındaki diğer oğulları ve oğulları da bu türbede yatmaktaydı.

Gur-i Emir'deki mezar taşları arasında bir mezar taşı, diğerlerinden daha yüksekte durması itibariyle hemen dikkat çekmekteydi. Bu mezar Timur'un hocasına aitti. Aynı ayrıntı Konya'daki Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin türbesinde de vardı. Mevlana ve oğlu Sultan Veled'in kabirleri, Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'den daha alçaktaydı. Tarihçiler bunu, “ataya, hocaya saygı” olarak yorumlamaktadırlar.

Gur-i Emir'den sonra Registan'a gittim. Burası üç tarafında dev boyutlarda ve geometrik mükemmellikte üç medrese bulunan bir meydandı. Soldaki en eski medrese, Uluğ Bey Medresesiydi. Semerkant için, Orta Asya'nın en iyi eğitim merkezi olmasını isteyen Uluğ Bey, 1417-1420 yılları arasında bu medreseyi yaptırmıştı. Uluğ Bey Medresesinin tam karşısındaki Şirdar Medresesi, 1619-1636 yılları arasında Uluğ Bey Medresesinin tıpatıp kopyası olarak yaptırılmıştı. Daha sonra 1646-1660 yılları arasında bu iki binanın tam ortasına Tillakari Medresesi yapılmıştı. Her üç medrese de iki katlıydı.

Ardından Bibi Hanım Camisine gittim. Burası cami, medrese ve türbeden oluşan bir kompleksti. Böyle bir kompleks Türkiye’de olsaydı buna külliye derdik ama buralarda bu tanıma hiç rastlamadım. Bibi Hanım, Timur’un eşlerinden biriydi. Bu camiyi, Timur Hindistan’da savaşırken, ondan habersiz olarak kendi adına yaptırmıştı. Efsaneye göre caminin yapımı sırasında Bibi Hanım’a aşık olan mimar, Timur’un Hind seferinden dönüşünde minareye çıkıp kendini boşluğa atmış. Sanat tarihçilerine göre, Türklerin devlet kurduğu bölgelerdeki mimarî eserler arasında, zerafetin zirvesine ulaşmış dört eser vardı. Bunlar, inşa ediliş sıralarına göre, Köhne Urgenc’deki Turabek Hanım Türbesi, Semerkant’daki Bibi Hanım Türbesi, İstanbul’daki Sultan Ahmet Cami ve Agra’daki Tac Mahal. Kimi sanat tarihçileri arasında, Bibi Hanım Türbesini bunların hepsine üstün tutanlar varmış.

Ve Şah-ı Zinde... Semerkant’ın kuzeyindeki Efrasiyab tepesinin eteğinden başlayıp yukarıya doğru uzanan bir hat üzerindeki taş döşemeli dar bir sokağın iki tarafındaki türbelerden oluşan bir mezarlıktı burası. Başka bir deyişle, bir türbeler topluluğuydu. Türbeler çinilerle süslüydü. Kapıları yoktu. Komplekste bulunan türbelerde Timur’un ailesi ve yakınları yatmaktaydı. Uluğ Bey’in öğrencisi olmak için Osmanlı topraklarından kalkıp Semerkant’a gelen İznikli Kadızade-i Rumi de burada yatmaktaydı. Buranın en ünlü türbesi ise, 7. yüzyılda Orta Asya’ya İslamiyeti yaymak üzere gelen Hz. Muhammed’in yeğeni Kusam İbn Abbas’ın türbesiydi. Geçmişte uzun zaman, Kusam İbn Abbas’ın bu türbede canlı olarak yattığına inanıldığı için, hem türbenin kendisine hem de bütün komplekse “Yaşayan Şah” anlamına gelen Farsça “Şah-ı Zinde” denmiştir. Özbekler buraya “Tirik Şah” da diyorlar. Onun, Yaşayan Şah olarak anılmasına sebep olan hikâye ise şöyleydi:

“Müslümanlığı yaymak için Orta Asya’ya gelen Kusam İbn Abbas, kendisine Semerkant yakınlarındaki bir mağarayı mesken olarak seçmiş. Burada zaman içinde İslam dinine geçmeye teşvik ettiği Semerkantlılarla birlikte namaz kılmak için toplan-

dıkları bir sırada, kendi elleriyle kendi kellesini kopartıp koltuğunun altına almış ve mağaranın içine girip kaybolmuş. Bir daha ortaya çıkmadığı için buradaki tepeye Şah-ı Zinde denmeye başlanmış.”

Uluğ Bey

Semerkant'da son olarak Uluğ Bey Rasathanesine gittim. Rasathane, derin bir çukura gömülü büyük bir yarım daireye benziyordu. Timur'un torunu olan Uluğ Bey, devlet adamı olmasının yanı sıra, döneminin önde gelen matematikçisi, şairi ve gök bilimcisiydi. Rasathanesinde bin kadar yıldızın koordinatlarını saptamış, ayrıca bir yıllık zaman süresinin uzunluğunu şaşılaçak bir doğrulukta hesaplamıştı. Kendisinin yaptığı gökyüzünün en doğru ilk haritası, Çinli ve Avrupalı bilim adamları tarafından dört yüzyıl boyunca kullanılmıştı.

Semerkant'da ve Buhara'da iki büyük medrese ve Semerkant'da bir rasathane yaptırmış olan Uluğ Bey'in medrese ve rasathanelerine dünyanın çeşitli ülkelerinden bilim adamları ve öğrenciler gelirmiş. Bu kişilerin daha sonra aktardıklarından biliyoruz ki, Timur'un torunu olduğu için bir devlet adamı olan Uluğ Bey, bir taraftan devletin başıyken diğer taraftan da medrese de derslere giriyor ve bilgisini öğrencilere bizzat kendisi aktarıyormuş.

Aynı dönemlerde Osmanlı topraklarında İstanbul henüz fethedilmiş ve Fatih Sultan Mehmet, İtalyan şehirlerindeki bilim adamları ve sanatçılarını İstanbul'a davet etmişti. İstanbul'a gelen bilim adamları arasında doğudan, ta Semerkant'dan gelenler de vardı: Uluğ Bey'in öğrencisi Ali Kuşçu... Uluğ Bey'in ölümünden sonra İstanbul'a yerleşen Ali Kuşçu, Türk-İslam dünyasının en ünlü astronom ve matematikçilerinden biri olmuştur.

Bilim dünyasında unutulmaz bir yeri olan Uluğ Bey, tarihteki birçok devletin siyasî tarihinde gördüğümüz gibi taht kavgası

ları sonucunda oğluna yenik düşerek öldürülmüştür. Oğlu Abdüllatif, öldürülmesinden önce babasının hac için Mekke'ye gitmesine izin vermişti. Bunun üzerine Uluğ Bey Mekke'ye gitmek üzere Semerkant'dan ayrılmış. Yola çıktıktan bir süre sonra başına gelecekleri sezmeye başladığı şu şekilde anlatılır:

“Neşe ile yanındakilerle sohbet ediyormuş. Ancak biraz sonra arkalarından gönderilen biri, Uluğ Bey'in komşu köylerden birinde beklendiği haberini getirmiş. Bu isteğe uyulmuş ve köye gidilmiş. Hava soğuk olduğu için Uluğ Bey ateş yakılmasını emretmiş. Ateşten bir kıvılcım sıçramış ve kaftanının bir kısmını yakmış. İşte başına gelecekleri o an anlamış Uluğ Bey. Kıvılcım kaftanını yaktığında ateşe seslenerek, “sen de mi anladın?” demiş. Tam o sırada kapı açılarak, oğlunun görevlendirdiği, vaktiyle kendi babası Uluğ Bey tarafından öldürülen, Abbas isminde biri içeri girmiş. Uluğ Bey'i yakalayıp sırtındaki kürkü çıkarmışlar. Abbas ip almaya çıktığında bir başkası, Uluğ Bey'in abdest alması için kapıyı arkadan kapatmış. Ancak Abbas erken dönmüş. Uluğ Bey'i iple bağlayarak avluya çıkarmış ve sonra da onu öldürmüştür.”

Uluğ Bey'in Semerkant'da yaptırdığı medresenin kapısının üstünde Hz. Muhammed'in şu ünlü hadisi yazılıydı:

“Kadın ve erkek her Müslümana, bilim tahsil etmek farzdır.”

Buhara

Altı saatlik bir otobüs yolculuğunun ardından Semerkant'dan Buhara'ya ulaştım. Rivayete göre Buhara'nın ortaya çıkışı, yedi yaşında bir çocuğun üstün zekâsı sayesinde olmuş:

“İran hükümdarı Maveräünnehir'i zapt ettikten sonra, Halaku isimli bir kumandanını vekil olarak bırakıp İran'a geri dönmüş. O dönemlerde Buhara şehrinin olduğu yer kamışlık-mış. Halaku, bölge insanını denemek için genç, yaşlı herkese, onların yurduna gelerek zapt etmelerinin sebebini soruyormuş. Bir gün bu sorunun cevabını vermek için Halaku'nun

karşısına, yanında bir keçi ve bir deve olan yedi yaşındaki İmam Kazıhan çıkmış ve Halaku'ya,

- Duydum ki halkımız sorunuza doğru bir cevap verememiş. Buyrun bir de bana sorun.

Halaku'nun onu adam yerine koymayan bakışları üzerine,

- Size iri cüsseli bir şey lâzımsa işte deve, uzun sakallı biri gerekliyse işte keçi, yok akıllı birini arıyorsanız, buyurun bana sorun, demiş.

Halaku aynı soruyu tekrarlamış. Çocuk şu cevabı vermiş,

- Sizin buralar gelmenizin sebebi, bizim aramızda söz birliği edemeyişimiz, bir araya gelip birleşemeyişimizdir, demiş.

Çocuğun bu akıllıca cevabından çok etkilenen Halaku, kendisinden bir şey dilemesini istemiş. Çocuk da, bir öküz derisine sığacak kadar toprak istediğini söylemiş. Halaku bu isteği kabul etmiş. Çocuk, bir öküz derisine sığacak kadar toprakla, şimdiki Buhara şehrinin sınırlarını çizerek çevrelemiş. Halaku çocuğun aklına bir kez daha hayran kalarak çocuğun belirlediği toprakların çevresini kale surlarıyla çevirmiş ve büyük bir şehir kurdurmuş. İşte Buhara şehri böyle ortaya çıkmış".

Buhara, İslamiyetle birlikte adından çok söz ettiren bir şehir olmasına rağmen, aslında çok eski bir yerleşim merkeziydi. Çin kaynaklarında şehrin adı "Nu-mi" olarak geçmekteydi. Nu nedenle de İslamî devre kadar şehrin adı "Numisckas" olarak anılmış. "Buhara" ismini ilk olarak M.S. 7. yüzyılda Orta Asya'yı ziyaret eden Çinli gezgin Hsiuen-tzang'ın seyahatnamesinde görürüz. Müslümanlar da bu ismi, yani Buhara'yı kullanmayı tercih etmişlerdir. Kelimenin kökeninin, Hintçede "mabet" anlamına gelen "Vihara"dan kaynaklandığı sanılmaktadır. Unutmamak gerekir ki Buhara, Semerkant, Merv, Balh gibi şehirler, İslamiyetin gelişine kadarki dönemde Buddizmin Orta Asya'daki en yaygın olduğu kentler olmuşlardır.

12.-13. yüzyıllarda Yakut el-Hamevi tarafından kaleme alınan Mu'cem el-Buldan (Ülkeler Sözlüğü)'da, Buhara'nın Arap

fetihleri dönemi anlatılırken, bu dönemde Buhara’da kenef (tuvalet) olmadığından, bu yüzden de şehrin sokaklarının çok pis koktuğundan ve bu sebepten dolayı şehri yerden yere vuran üç şairin varlığından söz edilir. Örneğin Mahmud b. Davud el-Buhari adlı şair şöyle demiştir:

Aklınızda olsun, fazladır Buhara’nın “b”si,
Ortakdağı “elif”in zaten yoktur faydası.
Her tarafı pislik sarmış,
Halk ise kafesteki kuş gibi.

Burada şair Arapçadaki “hara” kelimesi öne çıkarmaktadır. Şöyle ki, Buhara’nın Arap harfleriyle yazılışındaki “b” harfini ve “elif”i atınca geriye kalan “hara” kelimesinin Arapçadaki anlamı “dışkı” demektir.

Semerkant’dayken Uluğ Bey rasathanesi hariç neredeyse Semerkant’ın bütün tarihî yerlerini yürüyerek dolaşabilmişim. Her yer birbirine yakındı. Buhara’da ise Semerkant’dakinin aksine, tarihî eserler çok daha geniş bir alana yayılıyordu. Bunun sebebi, Buhara’nın Orta Çağda Moğol istilâlarına kadar ki dönemde Müslümanlar için Mekke’den sonraki ikinci İslamî öğrenim merkezi olmasıydı. Üç yüzden fazla camisi, iki yüzden fazla medresesi varmış.

Orta Asya’da hanın yaşadığı sarayın bulunduğu kaleye “erk” deniyordu. Erk civarındaki bugünkü Buhara’nın daha eski bölümlerini oluşturan mahallede birbirine yakın birçok tarihî bina vardı. Bunların en ünlüsü, pişirilmiş tuğladan yapılmış olan Kalan Minaresi idi. Birçok Orta Asya minaresi gibi kalın ve heybetliydi. Osmanlı’da minarenin artık incelmeye başladığı dönemlerde bile Orta Asya minareleri hep kalın ve heybetli olarak inşa edilmiştir. 1180 yılında yapılmış olan Ulu Camiye bağlı olan Kalan Minaresi, camiden ayrı duruyordu. Söylentiye göre, Cengiz Han, Buhara’yı aldığı zaman, Ulu Cami’nin içinde atla yürümüş. Yine aynı civardaki Uluğ Bey Medresesi ve Mir Arab Medresesi, Buhara’nın en büyük bina-

larıydı. Semerkant'daki Timur devri mimarî üslubuyla yapılmış medreselere kıyasla, Buhara'daki medreseler daha kaba görünüşlü ve minareleri daha kısaydı.

Eski şehrin içerisinde biraz daha ilerleyince, 19. yüzyılda yapılmış olan bir medresenin parçası olan Çihar Minar'a ulaştım. Çihar, Farsçada "dört" demekti. Dört tane oldukça kalın minareden oluşmaktaydı Çihar Minar.

Erkten yürüyerek gidilebilecek mesafede olan iki önemli tarihî bina daha vardı: Çeşm-i Eyüb ve İsmail Samani Türbesi. Çeşm-i Eyüb (Eyüb Çeşmesi), tuğladan ve kerpiçten yapılmış, kubbesi konik bir külaha benzeyen bir binaydı. 12. yüzyılda inşa edilmiş, 14. yüzyılda Timur zamanında restore edilmişti. Çeşm-i Eyüb'ün meydana geliş hikâyesi şöyleydi:

"Buhara taraflarında Eyüb isminde son derece mütevazı, derviş ruhlu biri yaşarmış. Onun iyiliğini, doğruluğunu kıskanan şeytanlar Allah'ın huzuruna varıp, Eyüb'ün, eli ayağı tutar biri olmasına rağmen başkalarının rızkından çaldığını, namaz dahi kılmadığını söylemişler. Tanrı, acaba söylenenler doğru mu diye kontrol edince bir de ne görsün, Eyüb, namaz kılacağı yerde bir fakirin evinin sıvanmasına yardım edermiş. Buna sinirlenen Tanrı, Eyüb'ün o sırada evde oynamakta olan oğullarının canını alarak Eyüb'ü cezalandırmış. Sıva işini bitirdikten sonra camiye yönelen Eyüb, evinin önünden geçerken oğullarını görmüş, çok üzülmüş, yine de "Ne yapalım, bu da Allah'ın bir takdiri, kendi verdi kendi aldı" deyip camiye doğru yoluna devam etmiş. Ancak daha tam olarak ikna olmayan Tanrı onu cezalandırmaya devam etmiş. Eyüb'ün vücudunda öyle yaralar açmış ki, vücudunun her yerini kurtlar basmış. Bu durum karşısında köylüler onu kendilerinden uzaklaştırmışlar. O da sürüne sürüne bir çeşmenin başına varmış. Kurtlar vücudunu yeyip bitirene kadar bu çeşmenin başında kalmış. Hatta birgün ayaklarındaki kurtlardan bazıları yere düşünce, Eyüb, sırf aç kalmasınlar diye kurtları alıp yeniden ayağına koymuş. Sonunda Tanrı Eyüb'ün doğru yolda olduğuna ikna olup onu yararlarından kurtarmış. Yine de Eyüb ölene kadar o çeşmenin başında yaşamaya devam etmiş."

İsmail Samani türbesine gelince, sanırım burası Orta Asya'da gördüğüm en eski tarihî yapıydı. Orta Asya'da birçok tarihî yapı Moğollar zamanında yerle bir edildiği için, Cengiz Han öncesine ait tarihî yapı pek göremezsiniz. Samani türbesi, Cengiz Han öncesi döneme ait nadir eserlerden biriydi. 10. yüzyıla aitti. İnanılmaz bir matematik zekâ sayesinde, küçücük tuğlaların yan yana ve üst üste gruplar halinde dizilmesiyle oluşmuş dört köşe, küçük bir binaydı. Bu bina da, Kalan Minaresi gibi üzerlerine sıva çekilmemiş tuğlalarla yapılmıştı. Bu minareye bakarken ister istemez yine tarihin esrarlı sayfalarına çekildiğimi hissettirdi ve Samaniler dönemini düşünmeye başladım. Samaniler Orta Asya'da kurulmuş ilk Müslüman devletti.

Orta Asya ve İslamiyet

7. yüzyılın ilk yarısında Arap yarımadasında yeni bir din doğmuştu. Bu yeni din beraberinde yeni bir devleti de doğurmuştu, Arap-İslam imparatorluğunu... Bu imparatorluğun sınırları, bir yüzyıl gibi kısa bir süre içerisinde, batıda kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya, doğuda ise Orta Asya'ya kadar yayılmıştı. 751 yılında Araplar ve Çinliler, Orta Asya'nın tam ortasındaki Talas'da (bugünkü Kırgızistan'ın kuzeybatısında) karşı karşıya gelmişlerdi. Bu savaşta Çinliler, Araplar tarafından mağlup edilirdi. Bundan böyle Ön Asya ve İç Asya'nın şekillenmesindeki en büyük etken İslamiyet olacaktır.

Talas savaşının gerçekleştiği dönemde, Arap-İslam imparatorluğunda bir hanedan değişikliği yaşanmıştır. Emevi hanedanı sona ermiş, Abbasi hanedanı iş başına geçmiştir. Abbasi hanedanı, Moğolların gelişine kadar varlığını devam ettirmiş olmasına rağmen, gerçekte 847 yılından beri gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle de 847'den Moğollar tarafından yıkılışına kadar Arap imparatorluğu, Abbasi halifeliğine bağlı yarı özel sülaleler halinde varlığını devam ettirmiştir. To-

lunoğulları, İhşidler ve Samanoğulları (Samaniler) bu sülalelerden başlıcalarıydı.

9.-10. yüzyıllarda Orta Asya'da Abbasi halifesinin valileri sıfatıyla yarı bağımsız bir sülale olarak hâkimiyet sürmüş olan Samaniler, 999 yılında Karahanlılar tarafından yıkılmışlardır. Bu önemli bir olaydır. Çünkü bu olayla birlikte Maverâünnehir'de, yani eski İran topraklarında İran egemenliği son bulmuş ve bugün hâlâ devam etmekte olan Türk egemenliği başlamıştır. Samanilerin yıkılmasıyla Karahanlı ve Gazneli devletleri karşı karşıya gelirler. Amu-Derya aralarında sınır olur. Çok yakında batılarında da Selçuklular büyük bir güç haline gelecektir.

Orta Asya'da yayılan Müslümanlık, Araplardan değil İranlılardan öğrenilmiş bir Müslümanlıktı. Orta Asya'nın yerli halkı olan İranlılar, Araplardan öğrendikleri İslamiyetin, ilişkide oldukları Orta Asyalı Türklere taşınmasında en büyük role sahiptiler. Türkler ve İranlılar birlikte, başlangıçta sadece bir Arap uygarlığı olan İslam uygarlığını, içinde İran ve Türk etkilerinin de bulunduğu büyük bir uygarlık haline getirmişlerdir. Bunun için kullandıkları en önemli unsur ise tasavvuf olmuştur.

İslam'ın iki farklı yorumu olagelmıştır. Fıkî yorumu ve tasavvufî yorumu. Fıkî yorum, Kuran'a bağlı olan kurallardan oluşuyordu. Tasavvufî yorum ise Kuran'daki âyetlerden daha derin (batınî) anlamlar çıkararak, insanların istedikleri her şekilde ve yöntemde kendilerini Allah'a yakın hissedebilme özgürlüğünü savunan yorumdu. İkincisi, İslamiyetin Türkler arasında yayılmasında her zaman daha etkili olmuştur.

İlk Müslüman Türk devletleri kabul edilen Gazneliler ve Karahanlılar, Müslümanlığı hemen hemen aynı zamanlarda kabul etmişlerdir. Gazneli devleti 10. yüzyılda bugünkü Afganistan'ın bulunduğu yerde, Karahanlı devleti ise bugün Doğu Türkistan ve Batı Türkistan olarak bilinen sahalarda, yani tüm Sovyet Orta Asya'sı ve Çin Türkistanı sahalarında kurulmuştur. Gazneliler, egemenliklerini, çoğunluğu Türk olmayan bir halkın üzerinde kurmuşlardı ve daha çok yerleşik İran uygarlığının temsilcileriydiler. Karahanlılar ise Türk kültürüyle yoğrulmuş gö-

çebelerdi. Türk ve İslam tarihinde adı geçen büyük âlim ve mistiklerin çoğu Gazneli ve Karahanlı dönemlerinde yaşamışlardır. Bunlar arasında akla ilk gelenler, Farabi, Birunî, İbni Sina, Ahmet Yesevi, Kaşgarlı Mahmut'dur.

Gazneliler ve Karahanlılarla aynı yüzyılda bir Türk devleti daha İslamiyeti seçer. Bu devlet, 10. yüzyıl başlarında İslamiyeti kabul ederek ilk Müslüman Türk devleti olma ünvanını kazanan Volga Bulgarlarıdır. Ne var ki bu bölgenin İslam dünyasından uzakta oluşu, onun İslam uygarlığının merkezlerinden biri olmasına olanak vermemiştir.

Müslümanlığı kabul eden Türklerin uygarlık seviyesi her zaman için diğer Türk devletlerinden üstün olmuştur. Gerek Uygur gerekse Hazar gayrimüslüm Türklerin uygarlıkları, İslamiyete geçen Türklerin seviyesine ulaşamamıştır. Onlardan Birunî, Farabi, Uluğ Bey gibi âlimler çıkmamıştır. Bugün dahi, Tuva, Altay, Hakasya, Yakut Türkleri gibi İslamiyeti kabul etmemiş olan Türklerin, Müslüman Türklerin seviyesine ulaşmadıklarını görüyoruz.

Buhara'da şehir merkezinde leb-i havuz denilen bir havuzun kenarında tanıdık bir figürle karşılaştım. Bu figür, eşeğinin üzerinde oturan bir Nasreddin Hoca heykeliydi. Nasreddin Hoca, dünyanın en ünlü fıkra tiplerinden biriydi. Sibiryâ Türkleri ile Sarı Uygurlar dışındaki Türk dillerinin konuşulduğu bütün coğrafyalarda yaygınlık kazanmıştı. Onun böylesine geniş bir alanda tanınması ise yüzyıllar içinde olmuştur.

Hoca, ilk olarak Anadolu'da ortaya çıkmıştır. 13. yüzyılda orta Anadolu'da yaşamıştır. Onun, Ahiliğin Anadolu'da bir tarikat haline gelmesini sağlayan Ahi Evren olduğu da son zamanlarda yüksek sesle dile getirilmektedir. Nasrettin Hoca fıkralarının diğer Türk kavimleri arasında yayılması ise genellikle tüccarlar, seyyahlar, savaş esirleri ve göçmenler sayesinde olmuştur.

Nasreddin Hoca, 13. yüzyılda yaşamış bir şahsiyet olmasına rağmen, bazı fıkralarında 14. yüzyıl ile 15. yüzyılın başla-

rında hüküm sürmüş olan Timur'la çağdaş gösterilmektedir. Bu fıkralarda Hoca her zaman Timur'a baskın çıkmaktadır. Yani, hoşgörüsüzlüğü ve acımasızlığıyla tanınan Timur'a karşı halk, sözlü gelenekte kendisini temsil etmesi için Nasreddin Hoca'yı seçmiştir.

Özbekistan'da Hoca'nın Buharalı olduğuna dair bir inanış vardı. Ancak birçok Özbek araştırmacı, onun Özbek olmadığını, halk arasında çok sevilmesinden dolayı böyle görüldüğünü de ifade etmektedir. Türkiye'de "Hoca" olarak tanınan Nasreddin Hoca, Orta Asya'da "Ependi" (efendi) olarak tanınmaktadır. Bu da, Osmanlıcaya, Rumcadan geçmiş bir kelime olan ve "bey" anlamında kullanılan "efendi"nin, Türkiye'den Orta Asya'ya gitmiş olduğunun kanıtıdır. Bu özelliği ile Nasreddin Hoca, bizden Türkistan'a giden az sayıdaki figürden biridir. Genellikle Türkiye Türkleri, tarihiyle ilgili birçok unsuru Türkistan'dan getirmiştir. Bir tek Nasreddin Hoca ve Köroğlu tiplerimiz bizden Türkistan'a gitmiş unsurlar olmuşlardır.

Buhara'da şehir merkezinin dışındaki tarihî yerler ise iki taneydi. Bunlardan birincisi, Türkiye'den Endonezya'ya kadar birçok İslam ülkesinden gelen Müslümanların ziyaret ettiği Bahaüddin Nakşibendî'nin türbesiydi. Bugün İslam dünyasındaki en yaygın tarikatlerden biri olan Nakşibendîliğin kurucusu Bahaüddin Nakşibendî, 14. yüzyılda Buhara yakınlarında doğmuş ünlü bir mutasavvıftı. Onun tarikatini diğer tarikatlardan ayıran en önemli unsur ise, tarikatının silsilesini Hz. Ali'ye değil Hz. Ebu Bekir'e dayandırması olmuştur. Bu da onu, daha en başından itibaren, Yeseviliği, Kalenderîliği, Kübrevhiliği benimseyen heterodoks zümrelerin tersine, Sünnî ve yerleşik olan bir dünyanın Müslümanları tarafından benimsenir kılmıştır.

Şehir merkezinin dışındaki ikinci yer ise, Çarbikr Medresesi idi. Buraya medrese demek ne kadar doğru olur bilemiyorum. Sadece medreseden değil, etrafındaki çeşitli mezarların da katılımından oluşan bir kompleksi burası. Maalesef, hangi dönemde yapıldığı da dahil olmak üzere, hakkında hiçbir bilgi alama-

dığım bu kompleks, 1997 yazındaki ziyaretim sırasında oldukça bakımsız görünüyordu. Buhara'nın, Semerkant'ın diğer tarihî yapılarının aksine buraya yetkililer tarafından hiçbir ilgi gösterilmiyordu. Buhara'yı gezmeye gelen birçok insanın ya hiç duymadığı ya da şehir merkezinden uzaklığı nedeniyle uğramadan geçtikleri bir yerdi Çarbikr.

Çarbikr, “dört bakire” anlamına geliyordu. Rivayete göre buranın hikâyesi şöyleydi:

“Bir zamanlar Buhara yakınlarındaki bir köyde dört güzel kız yaşarmış. Bu kızlar, hayatları boyunca hiçbir erkeğe bakmadıkları gibi, hiçbir erkeğe de kendilerini göstermemişler. Bir gün tesadüfen karşılarında bir erkek çıkmış. O sırada saklanacak bir yer bulamamışlar ve “namahreme görünmektense taş olalım daha iyi” diyerek Allah'a yakarmışlar. Allah kızların dileğini kabul etmiş ve o anda hepsi taşa dönüşmüş. Daha sonrasında buraya kurulan köye de Çarbikr denir olmuş.”

Semerkant'da, Buhara'da dolaşırken, Özbekler kadar Taciklerle de karşılaşıyordum. Tabi Tacikçe konuşanlarla da... Orta Asya'nın neresinde olursa olsun, konuştuğum birinin Tacik olup olmadığını anlayabiliyordum. Bir kişi Özbekçe konuşurken bile, eğer “tamam” anlamında “maylı” kelimesini kullanıyorsa o kişi büyük bir ihtimalle Tacikti. Özbekleri ve Tacikleri, ana dillerinde konuşmadıkları taktirde birbirlerinden ayırt etmek gerçekten güçtü. Orta Asya'nın birbirine en çok benzeyen iki halkı varsa, bunlar Özbekler ve Taciklerdi. Her iki etnik grubun da tarihleri ve kültürleri ortaktı. Buhara da, Sermerkant da, Özbeklerin olduğu kadar Taciklerin de ana yurduyd.

Hiva

Buhara'dan sonra, neredeyse on saat süren bir otobüs yolculuğunun ardından, Kızılıkum çölünden geçerek Urgenc'e geldim. Oradan da arabayla yarım saat uzaklıktaki Hiva'ya gittim.

Arkeolojik araştırmalar Hiva'nın 6.-7. yüzyıllar arasında kurulduğunu göstermektedir. Efsaneye göre, Nuh peygamberin oğlu Sam, rüyasında görmüş olduğu bir tepeye bir kuyu kazdırarak buraya “Hiyvak kuyusu” adını vermiştir. Gerçekte ise uzmanlar “Hiva” kelimesinin, eski Harezm dilindeki “kuyu” anlamına gelen “hiyvak”tan geldiği konusunda hemfikirdirler. Efsanede adı geçen bu kuyu, İçankala'nın kuzeybatısında hâlâ bulunmaktadır.

Hiva'da dış kalenin hemen önünde kocaman bir Birunî heykeli vardı. Burası Birunî'nin doğduğu topraklardı. 10. yüzyılda yaşamış olan Birunî, Hint uygarlığına dair yazmış olduğu kitapla, bugünün tarihçiliğinin ilk temsilcisi olarak kabul edilir. Kendisi Hindistan'a, orayı fethetmek için giden Gazneli Mahmut tarafından götürülmüştür. Hint uygarlığı hakkındaki kitabını yazarken, hiçbir şekilde din, milliyet ya da sınıf ayrımı gözetmeden, İslam'ı Hint medeniyetine üstün göstermeye çalışmaksızın, tamamen tarafsız bir eser meydana getirmeye çalışmıştır. Üstelik bu eseri meydana getirmeden önce, Sanskritçeyi, Hint edebiyatını ve Hint felsefesini öğrenmiş, Hint dünyasını her şekilde anlamayı denemiştir.

Hiva'da beni çok güzel bir sürpriz bekliyordu. İçankala (içkale)'dan henüz içeri girmiştik ki arkamdan, “Zahide kızım” diyerek birinin seslendiğini duydum. Dönüp baktım. Bu kişi, Selvi ailesinde tanıştığım, Taşkent'den Türkistan'a birlikte gittiğim Hamidhan Eke'ydi. Görevli olarak Hiva'ya gelmişti. Birlikte bir çay içtikten sonra şehri bana gezdirmesi için bir rehber ayarladı.

Hiva, Unesco tarafından koruma altına alınmış, tarihî yapılarının mazisi en fazla 18. yüzyıla kadar giden bir kentti. Yapılardaki mimarî üsluba bakıldığında, binaların, sanki çok daha eski yüzyıllarda yapılmış olduğu izlenimi uyanyordu insanda. Eski esir pazarlarının Orta Asya'daki merkeziymiş burası. Halkının bir kısmı Özbek, bir kısmı Türkmendi. Buradaki mimarî

eserlerde en çok karşılaştığım şey, oymalı tahta sütunlardı. Oymalı Mescit olarak da bilinen Cuma Mescidinin içi tamamen bu sütunlarla kaplıydı. Hiva’da gördüğüm en ilginç yapıysa, boyu en fazla yirmi beş metre olan, yapımı tamamlanmamış, büyük bir fıçıyı andıran Mehmet Emin Medresesi önündeki Kette Minareydi. “Kette” Özbekçede “kısa” demekti. Rivayete göre yapımını tamamlayınca başka yerde daha güzel bir minare daha yapmasın diye han tarafından öldürüleceğine inanan mimar, minarenin yapımını yarım bırakmıştı.

Hiva, idarî olarak Urgenc’e bağlı bir kentti. Urgenc ise Özbekistan’ın en büyük şehirlerinden biriydi. Hiva’daki gezimi tamamlayınca Urgenc’e geldim. Urgenc’den Türkmenistan tarafındaki Taşhavuz’a trenle geçtim. Harzemşahlar devletinin merkezi olan Köhne Urgenc’i görmek istiyordum.

Köhne Urgenc

Köhne, “eski” demekti. Önce 12. yüzyılda Cengiz Han zamanında Moğolların, ardından 14. yüzyılda Timur’un yıktığı bu yer, 16. yüzyılda yeni bir siyasî güç olarak ortaya çıkan Şeybani Özbeklerinin eline geçtiğinde artık önemli bir merkez değildi. Amu-Derya’nın bir kolunun kurumasıyla çölleşen kent merkezi, 17. yüzyılda Hiva’ya taşınmış ve eski merkezin adı “Köhne Urgenc” olarak anılmaya başlanmıştı.

10. yüzyıla kadar İranî bir dilin kullanıldığı Harezmi bölgesi, 10. yüzyıla gelindiğinde neredeyse tamamen Türkleşmişti. Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlar da, Horasan’a geçmeden önce Harezmi bölgesine gelmişler ve İslamiyetle ilk olarak burada tanışmışlardı.

Harezmi şehrinin nasıl meydana geldiğinin anlatıldığı hikâye şöyleydi:

“Bir zamanlar eski adı Mari olan bugünkü Merv civarında bir padişah yaşarmış. Bu padişahın ülkesinde öyle çok hırsız varmış ki insanlar geceleri korkularından uyuyamazlarmış. Gü-

nün birinde muhafızlar tarafından yakalanan bütün bu hırsızlar, padişah ve vezirinin emriyle, kuş uçmaz kervan geçmez bir yere götürülerek ölüme terk edilmişler. Aradan yıllar geçmiş. Artık çok yaşlanan ve merhamet duyguları kabaran padişah, yıllar önce ölüme terk ettiği bu hırsızları merak etmiş ve veziri ve muhafızlarıyla birlikte onları ölüme terk ettikleri yere gelmişler. Bir de ne görsünler, hiç kimsenin yaşayamayacağı bu çölde, kum tepeleri arasında yemyeşil bağlar, ekin tarlaları boy gösteriyormuş. Bu durumu sorup soruşturan muhafızlar, işin aslını öğrendikten sonra padişahın yanına varıp:

- Hor görüp ölsünler diye çöle sürgün ettiğiniz adamlar büyük şehirler kurup iyi bir hayat seviyesi yakalamışlar, diye haber vermişler.

Böylece burası, önce “har” olup sonra “azim” olanların yurdu, yani “Harezm” olmuş.

Selçukluların yıkılmasıyla bölgede yükselen yeni güç Harzemşahlar olmuştu. Harezm Şahları, Samanilerin ardından bir süre Gaznelilere sonra da Selçuklulara tâbi valiler olarak Harezm'i uzun süredir idare ediyorlardı. Bu sırada Harezm, Slav ülkeleri ile İslam dünyası arasında önemli bir ticaret merkeziydi. Harzemşahlar, güneyde Gaznelilerin yerini alan Gurlularla, kuzeyde ise Selçukluları yenen Karahitaylarla mücadele ederek varlıklarını bir süre daha devam ettirmeyi başarırlar. Ancak bu mücadelelerin bir kazanımı olmayacaktır. Çünkü Moğollar gelmektedir.

Birçok Orta Asya kenti gibi Köhne Urgenc de, Moğol istilâsından nasibini almıştı. Cengiz Han'ın ordularını en çok zorlayan yerlerden biriymiş burası. Harezm bölgesini savaşarak eline geçiremeyeceğini anlayan Cengiz Han, Amu-Derya'dan yeni bir kol açarak Köhne Urgenc'in sular altında kalmasını sağlamış, ancak ondan sonra Harezm'i ele geçirebilmiştir.

Cengiz Han ve Moğollar

12. yüzyılda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Büyük Moğol imparatorluğu, o zamana kadar eşi görülmemiş büyüklükte bir imparatorluktu. Büyük İskender'in kurduğu imparatorluktan bile daha büyüktü. Büyük İskender'in imparatorluğu, İç Asya bozkırlarını ve Çin'i kapsamıyordu çünkü.

Cengiz Han, imparatorluğun yönetimini dört oğlu arasında paylaştırmıştı. Büyük oğlu Cuci, Cengiz Han'dan önce öldüğü için, onun yerine, Cuci'nin oğlu Batu'yu mirasçı seçmişti. Diğer üç oğlu Çağatay, Ögedey ve Tuluy'du. Tuluy, bütün imparatorluğun başındaki kişi olarak "Büyük Han" ilan edilmişti. Tuluy'dan sonra ise sırasıyla Ögedey, Güyük ve Mönke büyük han olmuşlardı. Çin, daha imparatorluk toprağı olamamıştı. Bunun için, Mönke'den sonra başa geçecek olan Kubilay'ın büyük han olacağı zamanı beklemek gerekiyordu.

Kubilay'a kadar ayrı ayrıymış gibi görüldüğü halde, aslında tek bir devlet olan Moğol imparatorluğu, Kubilay'ın büyük han olduğu döneme gelindiğinde, birbirine akraba dört ayrı imparatorluk durumuna gelmişti. Bunlar Kubilay Hanlığı, Çağatay Hanlığı, Altınordu Hanlığı ve 1308'de Altınordu'dan koparak kurulmuş olan İlhanlı Hanlığıydı. Bu dört hanlık, 14. yüzyılın ortalarından itibaren dağılmaya başlamış ve böylece Cengiz Han'ın kurduğu imparatorluk da parçalanmıştı.

Moğol fetihlerinin etnik açıdan en çarpıcı sonucu, Türk kavimlerinin Batı Asya'ya ve Doğu Avrupa'ya geniş çapta yayılmaları olmuştur. Altınordu, Çağatay ve İlhanlı Hanlığındaki Moğol unsur ise, Türklerin çoğunlukta oluşu sayesinde zamanla Türkleşmiş ve İslamlaşmıştır.

Türklerin ve Moğolların, akraba kavimler olup olmadıkları meselesi, uzun yıllardan beri tarihçiler tarafından üzerinde en çok tartışılan konulardan biridir. Kimi tarihçiler onları akraba olarak görürken kimileri farklı kavimler olarak değerlendirmektedir. Türkler ve Moğollar arasındaki ayrım, ancak Türk kavimlerinin Moğolistan'ı terk edip güneye ve batıya göç etme-

leriyle söz konusu olabilmıştır. Türklerin göç etmesiyle birlikte Moğolistan'da belirginleşen Moğolluk, Moğol kavimlerinin Türk kavimlerinden ayrı olarak incelenebilmesini kolaylaştırmıştır. Zaten “Moğol” isminde bir kavim hiç olmamıştır. Moğol ismi, “yenilmez” anlamında Cengiz Han'la birlikte ortaya çıkmıştır. Çünkü kurduğu kabileler federasyonu, “Moğol Birliği” adını almıştır.

Cengiz Han'la birlikte adını duyuran Moğollar, Moğolistan'daki diğer kavimler gibi ayrı bir topluluktan ve dinleri yoktu. Onlar, Gök-Tanrı inancını, komşuları olan Türk kavimlerinden almışlardı. Büyük bir bozkır imparatorluğu kurmaları, onları, kurdukları imparatorluğa sağlam tarihsel temeller bulmaya itmiş, böylece de Gök-Tanrı inancını benimsemişlerdi. Bu din, gökte tek tanrının olması gibi yeryüzünde de tek bir yöneticinin olması gerektiğini kanıtlamaya olanak sağlayan bir dindi.

Bir Moğol dini haline gelen Gök-Tanrı inancı, Moğol fetihlerinin ideolojik temelini oluşturmuştu. Bu ideolojik temel, fetihler sayesinde çok uzaklara yayılma imkanı bulmuştur. Şöyle ki, hükümlanlık hakkının Cengiz Han ailesine ait olması, Moğolların ve daha sonraki yüzyıllarda Orta Asya'da devlet kuran Türklerin meşrutiyet ilkesi olmuştur. Bu ilkeye göre, hükümlanlık, ilahi varlık Tengri (Gök-Tanrı) tarafından Cengiz Han'a bahşedilmiştir. Yani siyasî lider olan hükümdar, aynı zamanda kutsal bir kişidir de. Aynı ilke, daha önce bozkırlarda yaşayan Türklerde de vardı. Türklerle (Göktürklerle) göre hükümlanlık hakkı, Gök-Tanrı tarafından Açına ailesine bahşedilmişti. Cengiz Han, başa geldiği zaman, kendisinin, Tengrinin özel buyruğuyla başa geçtiğini, bir başka deyişle kutsallığını ilan etmişti. Bundan sonra Orta Asya'daki Türk ve Moğol devletleri arasında, hükümlanlığın Cengiz Han sülalesinden gelmesi “yasa” haline gelir.

Çeşitli zamanlarda, bazen de aynı anda, Şamanizm, Gök-Tanrı inancı, Maniheizm, Buddizm ve İslamiyetten etkilenen Moğollar, bugün Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında yer alan bir ülkedir ve resmi dinleri Lamaizmdir.

Bu Lamaizm, ruhban sınıfı arasında katı kuralları olmasına rağmen halk arasındaki yaşantısı daha yumuşak olan bir Lamaizmdir. Nasıl ki İslamiyete geçen Türkler zamanla kendi Müslümanlıklarını oluşturmuşlarsa, Lamaist Moğollar da kendi Buddizmlerini oluşturmuşlardır. Büyük merkezlerde yaşayan Müslüman Türklerin aşırı İslamcılığına karşın, kırsalda yaşayan Müslüman Türklerin eski inançlarından izler taşıması gibi; Moğolistan'da da, manastır rahiplerinin katı disiplinli Lamaizmlerine karşın, kırsalda yaşayan Moğollar arasındaki Lamaizm, Şamanizmden etkiler taşımaktadır.

Köhne Urgenc'de gördüğüm yapılar, Moğol istilâsının hemen ardından, Moğol devri mimarisiyle 12. ve 14. yüzyıllar arasında yapılmış eserlerdi. Bunlar, külaha benzeyen turkuaz rengi kubbesiyle Sultan Tekeş Türbesi, piramide benzeyen kubbesiyle İkinci Arslan Türbesi, Orta Asya'da gördüğüm en uzun minare olan Kutluk Timur Minaresi, 13. yüzyılın büyük İslam âlimi Fahrettin Razi'nin Türbesi, Orta Asya'nın en büyük mutasavvıflarından biri olan, hatta Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled'in de mensubu olduğu sanılan Kübrevîliğin kurucusu Necmeddin Kübra'nın Türbesi ve Turabek Hanım Türbesidir.

Moğollara karşı şehri savunurken başı kesilerek öldürülen Necmeddin Kübra'nın, gövdesi ayrı, başı ayrı gömülmüştür. Türbenin içine girdiğinizde, biri büyük diğeri küçük, üzerleri yeşil örtüyle kaplı iki kabir görüyordunuz.

Turabek Hanım, 14. yüzyılda bu bölgenin yöneticiliğini yapmış Kutluk Timur'un karısıydı. Kutluk Timur, Deşt-i Kıpçak sultanı Muhammed Özbek Han adına Harezmi beyi olarak buraları yönetiyordu. Turabek Hanım aynı zamanda Özbek Han'ın da kızıydı. Köhne Urgenc'de tanıştığım insanlar ondan, "Turabek Hanım" diye değil, "Turabek Han" diye bahsediyorlardı. Kendisi için yaptırdığı köşkün mimarı Gülgerdan Usta'ymış. Rivayete göre Turabek Hanım, henüz evli olmadığı sıralarda, eğer Gülgerdan Usta, kendisi için eşi benzeri olmayan bir köşk yaparsa onunla evleneceğini söylemiş. Gerçekten de

usta çok güzel bir köşk yapmış. Köşkün içi tamamen semayı betimliyordu. Bu sema betimlemesi Türk-İslam sanatının en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilegelmiştir. Piştakının, yani büyük giriş kapısının uzunluğu yirmi beş metre olan bu köşk, görenleri hayranlık içinde bırakıyormuş. Fakat Turabek Hanım, evlenmek istemediği için bir bahane uydurmuş. Eğer usta kendini piştaktan aşağı atar ve hâlâ hayatta kalırsa, onunla öyle evleneceğini söylemiş. Gülgerdan Usta denileni yapmış ve kendini piştaktan aşağı atmış. Turabek Hanım onu görmeye gidene kadar üç gün boyunca ölmemiş. Mollalar, Turabek Hanım'a, "Git yanına, evleneceğini söyle, içi rahat olsun" demişler. Bunun üzerine Turabek Hanım ustanın yanına gitmiş. Usta şunu dilemiş: Kendisi için öyle bir türbe yapılmasını istemiş ki; gün doğarken onun gölgesi Turabek Hanım'ın köşküne düşsün, gün batarken de köşkün gölgesi onun türbesinin üzerine. Bana anlatılana göre gerçekten de 19. yüzyıla kadar böyle bir türbe hâlâ varmış.

Köhne Urgenc'de bir de höyüğe benzer bir tepe vardı. Bu tepenin altında çok eskiden bir medrese varmış. Dediklerine göre İbni Sina, Birunî, Harezmi bu medresede okumuşlar. Bu tepeye Üç yüz Altmış Evliya deniliyordu. İnanişâ göre, bir dilek tutup tepeden aşağıya yuvarlanarak inerseniz, dileğiniz gerçek oluyormuş.

Mimarî

Orta Asya'da dolaştığım süre boyunca iki temel mimarî üslupla karşılaşmıştım. Birincisi Köhne Urgenc'de gördüğüm, mimarları Moğol olmayan, Moğol devri mimarîsiydi. İkincisiyse Semerkant ve Buhara'da gördüğüm, Timur devri mimarîsiydi. Moğol dönemi mimarîsi, 12. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasındaki dönem temsil ediyordu. Timur devri mimarîsi ise 15. yüzyıl ve sonrasını temsil ediyordu. İnsan Türkiye'den gelince, ister istemez bu iki mimarî tarz ile Anadolu'da görülen mimarî tarzları kıyaslamaya girişiyordu.

Anadolu Selçuklu dönemi mimarîsi ve Osmanlı dönemi mimarîsini Moğol devri mimarîsi ve Timur devri mimarîsiyle kıyasladığım zaman beş temel fark keşfetmiştim. Bir, Orta Asya'da yapılar tuğladan inşa edilirken, Anadolu'da kullanılan temel yapı malzemesi taş olmuştu. İki, Orta Asya minareleri kısa, kaba ve küt olarak inşa edilirken, Anadolu'da, özellikle Osmanlı devrinde, minareler ince, uzun ve sivri olarak inşa edilmişlerdi. Üç, Orta Asya kitabeleri genellikle kûfî yazı ile yazılmalarına rağmen, Anadolu'daki kitabeler sülûs yazıyla yazılmışlardı. Ayrıca Anadolu'da kitabeler çerçeve içine alınmışlardı. Bunun nedenini araştırdığımda ise kitabelerin Bizans'da da çerçeve içine alındığını öğrenmiştim. Dört, Orta Asya ve İran'da çok kullanılan çifte minareli giriş yeri, Anadolu'da, Erzurum ve Sivas'daki iki medrese dışında hiçbir yerde kullanılmamıştı. Beş, Anadolu'ya has, küçük boyutlarda inşa edilmiş türbelerin Orta Asya'da pek olmayışydı.

Kimi zaman yuvarlak kimi zaman çok köşeli kimi zamansa kare planlı bu Anadolu türbeleri bana, Orta Asya'daki başka bir şeyi çağrıştırmıştı: Kırgız mezarlarını. Orta Asya'nın yerleşik kültüründe, yani İslam'ın etkisinin daha baskın olduğu yerlerde, ölü kültü ve buna bağlı olarak da anıt mezar geleneği gelişmemişti. Buna karşılık, göçebe kültürünün yaygın olduğu yerlerde anıt mezar geleneği hep var olmuştu. Kırgız mezarları, kimi zaman diğer mezarlarla birlikte bir mezarlıkta, kimi zaman da yol kenarlarında veya başka bir yerde tek başına inşa edilmiş basit ve özgün yapılarıydı. Her biri birer anıt mezar görünümündeydi. Türkiye'ye göçebe Oğuz Türkmenleri vasıtasıyla geldiği sanılan anıt mezar kültü, Anadolu'da birbirinden özgün türbelerin inşa edilmesine vesile olmuştu. Köhne Urgenc'de de Sultan Tekeş Türbesi, İkinci Arslan Türbesi, göçebe etkisi taşıyan anıt mezarlardı.

Kuşan

Sınırdan Meşhed'e, bu sefer otobüs yerine taksiyle gittim. Şoförüm Mahmut çok iyi bir insandı. Yolculuk sırasında ikimiz

de çok susamıştık. Mahmut, yolumuz üzerindeki Kuşan kentinde yaşıyordu. Kuşan, sınır ile Meşhed'in tam ortasında bir kentti. Mahmut'un evine uğradık su almak için. Karısı, yirmi günlük oğlu, annesi, babası ve kardeşleriyle tanıştım. Babası, Türkiye'den olduğumu öğrenince, Türkçe olarak, "büyük Türkiye" demişti bana. Halbuki aile Farsîydi. Hiçbiri Türkçe bilmiyordu. Babadan da başka Türkçe kelime duymamıştım zaten. Beni yemek yemeden bırakmadılar.

Eğer İran'da, özellikle Tahran gibi büyük şehirlerde canınızı sıkkan bir takım insanlar olursa, meselâ sizden fazla para almaya çalışan taksi şoförleri gibi, bütün İran'ın böyle olduğunu düşünmemelisiniz. Kırsala gittikçe tanıştığım insanlar her zaman saygılı, nazik ve misafirperver insanlardı. Kuşan'dan ayrılmadan önce Rahim'in evine telefon açtım. Karısı Leyla çıktı telefona. Kendimi tanıttım. Kim olduğumu hemen anladı. Rahim evde yokmuş. Israrla. "Siz bize gelin" diyordu Azerîce.

Meşhed

Meşhed'de Leyla ve Rahim'le birlikte çok eğlenceli günler geçirdim. Akrabalarıyla ve dostlarıyla tanıştım. Orada kaldığım üç gece boyunca her akşam, ya bize misafir geliyordu ya da biz birilerine gezmeye gidiyorduk. Meşhed'de geçirdiğim en komik an ise, yakın arkadaşları Fafa sayesinde yaşadığım bir olaydı.

Fafa ve Hamid, yeni evli genç bir çiftti. Leyla ve Rahim'in en yakın dostlarıydılar. Bir akşam, yemeğe dışarı çıkmıştık. Restoranda yiyecektik. Herkes aynı şeyi söylemişti: Bir porsiyon çelo kebab... Fafa yanımda oturuyordu. İlk o bitirmişti tabağındakileri. Ona bakınca gayrî ihtiyarî bana, "diyeteyim" demişti. Daha bizler tabaklarımızın yarısındayken, o bütün tabağı silip süpürmüş sonra da diyetle olduğunu söylemişti. Onun o doğal hali hepimizi güldürmüştü. Durumun farkına varınca kendisi de gülmeye başlamıştı.

Leylaların evinde yıllardır kimsenin kullanmadığı eski bir gitar vardı. Yıllar sonra ilk kez ben kullanmıştım. Gitar eşliğinin

de söylediğim şarkıları Rahim teybe kaydetmişti. Onlar sayesinde, sonraları dilimden hiç düşürmeyeceğim bir İran şarkısı öğrenmiştim: Hudahafez (Allahaismarladık). Sözleri bir aşk şarkısını çağrıştırıyordu. Melodiyse çok hüzünlüydü. Birkaç gün sonra Tahran'dan İstanbul'a giderken bindiğim otobüsteki yolculardan biri, bu şarkının, Şah zamanında idam edilen bir generalin, ölmeden önce kızına yazdığı bir veda şiiri olduğunu söylediğinde gözlerim dolmuştu. Dinlemeyi en çok sevdiğim şarkıcı ise Googoş olmuştu. 1979 yılında Şahlık rejimi yıkılıp yerine Molla rejimi geldiği zaman, kadın olduğu için şarkı söylemesi yasaklanan Googoş, bir daha şarkı söyleyemeyeceğini ve bir daha başını kapamadan sokağa çıkamayacağını bildiği halde İran'ı terk etmemişti. Ta ki 2000 yılına kadar... Leyla ondan, "O bizi terk etmedi" diye bahsederken, hâkim olamadığı bir gurur ve öfke vardı sesinde.

Meşhed'de ziyaret edilecek en önemli yer, İmam Rıza'nın türbesiydi. Bu türbeyi ziyaret etmek, Şiî İranlılar için hac ziyareti kadar önemliydi. Küçük küçük kesilip geometrik şekiller verilmiş aynalar, bir mozaik gibi türbenin iç duvarlarını süslüyordu. Türbeyi ziyarete gelen insanların çoğu, büyük bir duygusallık içinde ağlıyordu. Ayrıca türbenin her yerini öpüyorlardı. Namaz kılarken Sünnîler gibi seccade kullanmıyorlardı. Onun yerine, başlarını koydukları bir taş vardı. Bu taşın Kerbe-la toprağından yapılmış olması gerekiyordu.

Safevîler ve Şîilik

Bugünün İran'ının temellerini atanlar Safevîler olmuştur. Babür'ü yenip Timurluları Maverâünnehir'den kovan Şeybaniler, aynı başarıyı İran'da yeni bir güç olarak doğan Safevîlere karşı gösterememişlerdir. 1501'den 1712'ye kadar İran'ı yöneten bu hanedanı kuranlar, devlet dinini Sünnîlikten Şîiliğe dönüştürerek, İran'da din alanında büyük bir değişime vesile olmuşlardır.

Bilindiği gibi, İslam dünyası en genel boyutta Sünnîler ve Şîîler olarak ikiye ayrılmıştır. Şîîler, Hz. Ali yanlısı olarak bilinmektedirler ve Hz. Muhammed'den sonra halife olarak Hz. Ali'nin başa geçmesini istemekteydiler. Ancak bu gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine Hz. Ali yanlıları, İslam dünyası içinde muhalif bir hareket olarak ortaya çıkmışlardır.

Şîî inanç, Müslümanların siyasî ve dinî liderliği demek olan "İmamet"i, Hz. Ali'den başlatarak Hz. Hüseyin'le devam ettirir ve Cafer el-Sadık'a kadar getirir. Ancak Cafer el-Sadık'ın iki oğlu İsmail ve Musa zamanında, İsmailîlik ve On iki İmamcılık olmak üzere ikiye ayrılır. Fatimî devleti ve bir süre sonra bu devletten koparak kurulan Hasan Sabbah'ın Nizarî devleti, Şîîliğin İsmailî kolunun siyasî temsilcileri olmuşlardır. On iki İmam Şîîliğini temsil edecek tek devletse, 15. yüzyılda Şah İsmail tarafından İran'da kurulacak Safevî devleti olacaktır. On iki İmam Şîîliğine, İmamiye, Caferiye ya da İsna Aşeriye de denilmektedir. İsmailîlik ile İmamiye Şîîliği arasındaki en temel fark, birincisinin kendisini tasavvufî tarzda ifade eden halk tipi bir Şîîlik oluşu, ikincisinin ise daha ortodoks ve muhafazakar bir Şîîlik oluşudur. Bugünün İran'ındaki Şîîlik, daha ortodoks ve muhafazakar olan On iki İmam Şîîliğidir.

İran'da 16. yüzyıl başlarında gerçekleşen devlet dinindeki bu dönüşümün başarılmasındaki en büyük etken, Şah İsmail Safevî'nin yandaşları olan Kızılbaşlar olmuştur. Kızılbaşlar, Şah İsmail'e siyasî otoriteyi ele geçirmesinde yardımcı olmuşlardır. Çünkü Şah İsmail'i dinî liderleri olarak görüyorlardı.

Şah İsmail, o sıralar Osmanlı toprakları içinde yaşayan Kızılbaşların da dinhi lideriydi ve bunu Osmanlı topraklarında bir Safevî propagandası yapmak üzere kullanmıştı. Bu durum, 1453'de İstanbul'un ele geçirilmesiyle, son yarım yüzyıldır imparatorluk halini almaya başlayan Osmanlı ile Safevîleri karşı karşıya getirmiştir. Bu karşılaşmanın siyasî zaferi Osmanlıların olacaktır.

Osmanlı'nın doğuda Şîî Safevîleri yenilgiye uğrattığı yıllar, aynı zamanda güneyde Sünnî Memlûkleri de yendiği yıllardı. 13.

yüzyılda Moğol istilâları sonucu Abbasilerin yıkılmasıyla, onlardan boşalan yeri, Mısır'da kurulan Memlûkler doldurmuşlardı. 16. yüzyıla gelindiğinde Safevî İran'ının Şiî İslam'ın temsilcisi haline gelmesi gibi, Osmanlılar da Memlûkleri yenerek Sünnî İslam'ın temsilcisi haline gelirler. Bu şekilde İran ve Osmanlı iki güçlü rakip olurlar. Bu rekabetin yarattığı mücadeleler, yüzyıllar sürecektir toplumsal bir düşmanlığın da tohumlarının atılmasına sebep olacaktır. O zamandan sonra, gelecekte "Alevî" adını alacak olan Osmanlı'daki Şiî Kızılbaşlar ile Safevî İran'daki Sünnîler, ayrılıkçı politikaların mağdurları olmuşlardır.

Tahran

Tahran'a gelince dört hafta önce evinde kaldığım aileye gittim. Son bir haftadır artık beni merak etmeye başlamışlar. İran'daki üniversite sınav sonuçları açıklanmış, Mesut, sosyal bilimler dalında Tahran birincisi olmuştu. Mesut, ana dili gibi Fransızca biliyordu. Ona, Fransa'da yaşayan Amin Maalouf'un yazdığı tarihî romanlardan bahsettiğimde çok merak etti. Türkiye'ye döndüğümde Maalouf'un kitaplarından Fransızcasını bulursam ona göndereceğime söz verdim.

Tahran'daki son gecemdi. O gece geç saate kadar uyumadık. Mesut'un şakacılığı üzerindeydi. Bizi çok güldürdü o gece. Ayrıca bana kendi dilinde şiirler okudu. Elinde bir kitap vardı. 1990 yılı basımı bir lise ders kitabıydı. Kitapta dünyaca ünlü bazı yazarlardan kısa yazılar vardı. Bizden de, radikal dinci kesim tarafından Türkiye'nin Salman Rüştü'sü olarak kabul edilen Aziz Nesin vardı o kitapta. Mesut'un en sevdiği yazarlardan biriymiş Aziz Nesin.

Dört hafta önce, dönüşte geri almak üzere bıraktığım kitaplarımı da alarak Tahran'dan ayrıldım. Bir sonraki durağım Türkiye'ydi.

İKİNCİ BÖLÜM
ON AY YEDİ ÜLKE SONRA
“SEMERKANT”

ÇİN, PAKİSTAN VE İRAN'DA

(28 Haziran-01 Eylül 1998)

İpek Yolu ülkelerini elimden geldiğince tamamlamaya karar vermiştim. En çok da, Çin'e ve iç savaş yüzünden gidilmesi neredeyse imkansız olan Afganistan'a gitmek istiyordum. Çin'e de doğudan değil batıdan gidecektim. Yani yola Avrupa'dan başlayacaktım. Bu sayede çok merak ettiğim Gagauzları ve Kırım Türklerini görebilecektim.

Bunun doğru bir karar olup olmadığını hâlâ düşünür durum. İstanbul'dan Kiev'e kadar tam üç hafta harcamama rağmen, bir türlü yolculuk havasına girememiştim. Bu üç hafta boyunca Bulgaristan'da Şeynova adlı bir Türk köyünde misafir olmuştum. Romanya'da ise sadece Bükreş'de kalmıştım. Moldova'da uzun zamandır merak ettiğim Gagauzları yakından tanıma şansım olmuştu. Hem Komrat'da, hem bir Gagauz köyünde Gagauz dostlarımin evlerinde kalma şansım olmuştu. Ukrayna'da ise bu ülkenin görülebilecek en güzel yerleri olan Odesa, Kırım, Sivastopol, Yalta, Bahçesaray ve başkent Kiev'de dolaşmıştım. Bükreş hariç her yerde, orali insanların evlerinde konuk olmuştum bu üç hafta boyunca. Ama yine de yolda olmayı bir türlü hissedememişim. Ne zaman ki, Kiev'den Pekin'e uçmak için Ukrayna hava yollarından bir bilet aldım, işte o zaman yolculuk havasına girmeye başladığımı hissettim.

Türkiye'den ayrılmadan önceki düşüncem, Kiev'den Moskova'ya, oradan da doğuya doğru Rusya'nın Tuva, Hakasya,

Altay bölgelerinden geçip Moğolistan'a gitmek, Çin'e de Moğolistan üzerinden geçmekti. O takdirde bütün yolu kara yoluyla katedecektim. Ama hem ilk üç hafta yollarda çok sıkılmam hem de Kiev'den Rus vizesi almanın çok pahalıya mal olacağını görmem yüzünden, Pekin'e uçakla gitmeye karar verdim. Kiev'deki Rus konsoloslüğundan, Rusya için üç günlük transit vize ücretinin bile iki yüz elli dolar olduğunu öğrenmiştim. Üç günde Rusya'dan kara yoluyla çıkamayacağıma göre daha uzun süreli vize almam gerekiyordu. Bu da en az dört yüz elli-beş yüz dolar demektir. Bunun yanısıra bir de Rusya içinde ve Moğolistan'da yapacağım harcamalar olacaktır. Çin'e geldiğimde elimde çok az para kalabilirdi. Bu şartlar üzerine Pekin'e uçmaya karar verdim.

Pekin

Pekin'de dört gün boyunca Tien-an-men meydanı yakınlarında bir otelde kaldım. Vaktimin çoğunu ben de birçok Çinli gibi Tien-an-men'de geçirdim. Burası özellikle akşamları çok kalabalık oluyordu. Meydanda her türlü insanı görmek mümkündü. Pekin'de kaldığım günler boyunca Yasak Kent'i, Cennet Tapınağını, Taoist Manastırını ve Pekin'in seksen beş kilometre dışındaki Çin Seddi'ni gezdim.

Yasak Kent, Tien-an-men meydanının hemen yanında olduğu için oraları yürüyerek gezmiştim. Pekin içindeki diğer turistik yerlere hep şehir içi otobüsleriyle gittim. Elinizde bir şehir planı varsa, bu plana güvenerek dilediğiniz her yere gidebiliyordunuz. Şehir planında otobüslerin güzergâhları, otobüs numaraları ve duracağı yerler en ince noktasına kadar işaretlenmişti. Yanlışlıkla başka bir otobüse binseniz ya da yanlış durakta inerseniz bile yol sorduğunuz Çinliler hemen yardımcı oluyorlardı.

Çin'de, en azından benim seyahat ettiğim 1998 yazında, İngilizce henüz yaygın dil değildi. Onlarla anlaşabilmenin tek

yolu, ya Çince konuşmak ya da vücut diliyle anlaşılmaktı. Ben ikincisini yaşadım. Zorluk çekmedim desem yalan olur. Arkadaşlık kurmakta zorluk çekmiyordum. Çünkü Çinliler gerçekten cana yakın davranıyorlardı. Ama sıra ne istediğimi anlatmaya gelince zorlanıyordum. Özellikle bir restorana girdiğimde yemek ısmarlayacağım zaman... Yemek mönüleri hem Çince karakterlerde hem Latin harfleriyle yazılmıştı. Ancak anlamlarının İngilizcesi belirtilmemişti. Yani önünüzdeki Latin harfleriyle yazılan kelime, size sadece kelimenin Çince okunuşunu göstermiş oluyordu. Kısacası Pekin'deyken yemek seçimi konusunda çok zorlanmıştım. Çoğu zaman başka masalarda yiyenlerin yemeklerinden gözüme hoş görünen bir yemeği seçip gösteriyordum garsona.

Çin Halk Cumhuriyeti 1949 yılında kurulduğu zaman, Latin alfabesine geçilmesi düşünülmüş ama geçilmemişti. Çin'de birbirinden farklı birçok lehçe vardı. Bu lehçelerle söz dilinde anlaşmak zor hatta imkansız olduğu halde, yazı diliyle anlaşmak kolaymış. Çincenin karakteri harf yazımına uygun olmadığı için bir çeşit resim yazısı geliştirilmiş. Bu şekilde kelimeleri farklı şekilde telaffuz etseler bile, yazıya dökülünce anlam değişmiyormuş. Bir Pekinli ile bir Şangaylı konuşarak anlaşamasa bile yazarak pekala anlaşabiliyormuş. Hatta bir Japon bile fazla Çince bilmeden, Çince bir gazete veya kitabı okuyabilirmiş.

Çin Seddi

Çin Seddi'ne gittiğim gün, otobüsteki tek yabancı uyrukluydum. Ben en önde oturuyordum. Şoförün hemen arkasında. Başlangıçta yanımda oturan adamdan hiç hoşlanmamıştım. Sürekli kafasını kaşıyan, olur olmaz yerde her şeye gülen bir adamdı. Nasıl başladığını hatırlamıyorum ama, önce yanımdaki adamla sonra komşu koltuktakilerle, şoförlerle ve yemek için durduğumuzda da neredeyse bütün otobüsle arkadaş oluvermiştim. Üstelik tek bir ortak kelime konuşmaksızın. Ne onlar İngilizce biliyorlardı, ne de ben Çince biliyordum. Molada baş-

ka otobüslerle gelenler de vardı. Bu yüzden restoran olabildiğince kalabalıktı. Kendime bir yer bulmam çok zorken, otobüsteki arkadaşlarım benim için bir sandalye ayarladılar. Kendi masalarında bana yer açtılar. Yemek seçimimde yardımcı oldular. Çöpleri nasıl kullanacağımı öğretmeye çalıştılar. Bütün gün otobüste, molalarda ve ziyaret yerlerinde bana karşı çok misafirperver davrandılar.

Çin Seddi, Çin'i ilk kez merkezî bir yönetim altında birleştirmiş olan Çin Şi huang-ti zamanında, M.Ö. 220-210 yılları arasında yapılmaya başlanmış. Çin'e adını veren Çin Şi huang-ti, Çin içerisindeki feodal düzene son verip birliği sağlamış ve Şian başkent olmak üzere Çin devletini kurmuştu. Burada şu yanlışlığa düşmemek gerekir. Çin, tek merkezli bir yönetim altında birleştirilmeden önce de, büyük bir uygarlığı, Çin medeniyetini yaratmış bir örgütlenmeydi. Hatta bugün Çin denince akla gelen en ünlü iki isim, Konfiçyüs ve çağdaşı Lao-tze, bir diğer adıyla Tao, Şi Huang-ti'den neredeyse üç yüz yıl önce, M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış düşünürlerdi.

Şi Huang-ti'nin ilk işi, kuzeydeki sınırları genişletip göçebe kavimleri daha geriye itmek olmuştu. Göçebe kavimler dediğimiz de Hsiung-nu'lardı. Hepimizin yakından bildiği, bizlere daha ilkokuldan beri tarihteki ilk Türk devleti olarak öğretilen Hunlar...

Çin'in genişleme politikası yüzünden en iyi otlaklarını kaybetmiş olan bu kavimler, ekonomik bakımdan zayıf hale gelirler. Bir de kıtlık baş göstermeye başlayınca durumları daha da kötüye giden bu göçebeler, tek bir kabile reisinin idaresi altında birleşip güçlerini toplamaya çalışırlar. Bu kabile reisinin adı T'ou-man'dı. Biz onu Teoman olarak biliyoruz. Teoman ve etrafındakiler, Hsiung-nu devletini kurmak için büyük bir kabileler birliği oluştururlar. Bu birlik henüz sesini duyurmamış olsa da, bir yüzyıldan daha kısa bir süre sonra T'ou-man'ın oğlu Mao-tun zamanında büyük bir güç haline gelecektir. Bu güç Hsiung-nu devletidir. Yani bizce bilinen adıyla Hun devleti.

En güçlü zamanını yaşatan Mao-tun ise yine hepimizin bildiği Mete'den başkası değildir.

Şi huang-ti, kuzeyde devamlı bir ordu bulundurmaya hedeflemiş ve Çin Seddi'ni inşa ettirmeye başlamıştır. İngilizce karşılığı “büyük duvar” olan seddin yapımı neredeyse iki bin yıl sürmüştür. Çin seddi, sanıldığı gibi tek parça uzayıp giden bir duvar değildi. Farklı dönemlerde, ihtiyaç hissedilen yerlere askeri amaçlarla yapılan garnizon ve kalelerin inşasıyla bütünlük kazanmış, savunma amaçlı yapılmış bir duvarlar bütünüydü. Pekin yakınlarındaki benim de gördüğüm bölümü, 16. yüzyıl civarında Ming hanedanı zamanında yapılmıştı. Duvar boyunca her iki buçuk kilometrede bir kule, her beş kilometrede bir nöbetçi karakolu ve her on beş kilometrede bir garnizon bulunurmuş.

Şi Huang-ti M.Ö. 206'da ölünce, kurduğu imparatorluk da yıkılır. Bir iç savaş döneminden sonra başa geçen “Han” adlı yeni bir sülale, M.S. 222 yılına kadar Çin'i yönetir. Bugünün Çinlileri kendilerini bu sülaleden sayarlar.

Her güçlü sülalenin yönetimi ardından bir fetret devri yaşanır Çin'de. Han hanedanlığından sonraki sülaleler arasında Sui, Tang, Sung ve Ming hanedanlarını sayabiliriz.

Devletlerin tarihlerini değişik hanedanlar dönemleriyle incelemek bizim pek alışık olmadığımız bir şey. Tarih boyunca devlet kuran Türklere baktığımız zaman, hep her devletin tek bir hanedan soyuyla yönetildiğine tanık olmuşuzdur. Hanedan devrilince devlet de yıkılıyordu. Örneğin Büyük Selçuklu imparatorluğu, yıkılana kadar Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı beylerin soyundan devam etmiştir. Daha tanıdık bir örnek ise Osmanlı imparatorluğuydu.

Devletin tek bir soy tarafından yönetilmesi, göçebe devletlerle çok benzeşmektedir. Şöyle ki, göçebe devletleri yönetenler genellikle kutsal bir soydan geldiğine inanılan kabile reisleridirler. Göktürkleri yöneten Açına soyu gibi... Başa geçenin, seçimle başa geçtiği göçebe ilkesi, aslında sadece bu kutsal soyun

erkekleri arasında yapılan bir oylamaydı. Bu şekilde kurulan devletlerin ömürleri genellikle kısa süreliydi. Bu açıdan bakıldığında, altı yüzyıl hanedanlık süren Osmanlı imparatorluğu bir istisnaydı. Göçebe bir aşiret reisi olan Osman Bey'in soyundan gelenler, Osmanlı imparatorluğunu tam altı yüzyıl yönetmişlerdi. Hem de kutsallık ilkesini hiç bozmadan... Osmanlı Hanedanı, kutsallığının meşruluğunu kanıtlamak için, soyunun Oğuz Kağan'a dayandığını iddia etmişti çünkü.

Çin'de ise bir hanedan yıkılıp yerine başka bir hanedan geçse de, devlet var olmaya devam etmiştir. Tıpkı Roma ve Bizans imparatorluklarında olduğu gibi...

Pekin'deyken bana en ilginç gelen şeylerden biri, Çinlilerin, genellikle de yaşlı Çinlilerin, sabahın erken saatlerinde kadın-erkek bir arada tai-çi yapmalarını izlemektir. Tai-çi, çok yavaş yapılan vücut hareketleriydi. Öğrendiğim kadarıyla, bu hareketleri hızlandırılmış bir şekilde yaptıkları zaman karşılardaki kişiyi rahatlıkla döverebilirlermiş. Çin'de iş yerlerinde, sabahleyin iş saati başlamadan önce, çalışanların hep birlikte binanın önünde basit jimnastik hareketleri yaptıklarına tanık oldum. Sanırım bu da onların tai-çi yapma geleneğinin bir uzantısı olsa gerek.

Pekin'de dolaşırken birşey daha ilginç gelmişti bana. O da, Çinlilerin Türkiye'yi, Türk ismini hiç duymamış olmalarıydı. Onlar için yabancı olan herkes ya Japon ya Amerikalı ya da İngilizdi. Çoğu Fransa'yı, Almanya'yı dahi hiç duymamıştı.

Şian (Xian)

Çin'deki ikinci durağım olan Şian'a trenle gittim. Şian'a varınca çok ilginç birşey oldu. Bir otele yerleşmeden önce, Şian'dan sonra gitmeyi düşündüğüm Dunhuang için nasıl bilet alabileceğimi soruştururken, kalabalığın arasında iki genç dikkatimi çekti. Bu gençler ne Uzak Doğuluya ne de Avrupalıya

benziyorlardı. Bizden birilerine benziyorlardı. Biraz yanlarına yaklaştım. Aralarında hangi dilde konuştuklarını anlamak için... Bu işe yaramadı. Kalabalığın gürültüsünden, nece konuştuklarını çıkaramıyordum. Bunun üzerine dayanamayıp İngilizce olarak nereli olduklarını sordum. Türkiye’den dediler. Böylelikle Adem ve Emrullah’la tanışmış oldum. Çin’de üniversitede okuyorlarmış. Şian’da kaldığım beş gün boyunca, günlüğü beş dolara, onların okuduğu üniversitenin kampüsündeki öğrenci yurdunda kaldım. Bu sayede o sırada Adem ve Emrullah’ı ziyarete gelmiş olan beş Türk öğrencisiyle daha tanıştım: Arif, Zeki, Mahmut, Fatih ve Abdülsamet.

Çin yasalarına göre üniversite mensubu olan herkes, ister öğrenci olsun ister öğretim görevlisi isterse de herhangi bir çalışan, kampüs içinde konaklamak zorundaymış. İsteyen yurt odası isteyen ev kiralayabiliyormuş. Evli olanlar, aileleriyle birlikte kampüste kalabiliyorlarmış. Adem ve Emrullah ev kiralamışlardı. Çocuklar sayesinde yemek konusunda Pekin’de çektiğim sıkıntıyı çekmedim. Türkiye’deyken ancak başka yemek yoksa yaptığım menemen, oradayken hayatımın en güzel yemeği oluvermişti.

İpek Yolu

Çin deyince ilk akla gelen kavram “İpek Yolu” kavramıdır. İpek Yolu, yüzyıllar boyu kullanılan bir ticaret yoluydu. İlk kez Ferdinand von Richthofen’in 1877’de yaptığı Çin adlı çalışmasında adı geçen İpek Yolu kavramı, öylesine kabul gören bir kavram haline gelir ki, o günden sonra bu ticaret güzergâhları “İpek Yolu” olarak anılır olur. Bazılarının zannettiği gibi herhangi bir patika ya da asfalt yol olmayan İpek Yolu, gerçekte bir yollar bütünüdür. Üstelik bir tane de değildir. Öyle ki, Orta Çağ dünyasında bir Bizanslı tüccarın İpek Yolu, bir Arap ya da bir Hintli tüccarın İpek Yolu’ndan farklıdır. En iyi bilinen ana rota, Çin ve Roma arasındaki güney İpek Yolu rotasıdır. Bunun dışında iki rota daha vardır ki, her ikisi de güney rotasından daha eskidir.

Bunlar, Çin'den Hindistan ve Güney Asya'ya giden rota ile Avrupa'ya kuzeyden giden ve göç yolları olarak da bilinen kuzey İpek Yolu rotasıdır. Ayrıca bu üç ana yoldan birçok yan yolların da çıktığını unutmamak gerekir. En iyi bilinen güney İpek Yolu, Çin'in Gansu bölgesi ve Tarım havzasından geçerek, Pamir dağlarını aşır güney Maverâünnehir şehirleri (Semerkant, Buhara, Merv, vs) ve kuzey Afganistan'daki Baktria toprakları üzerinden kuzey İran'a, oradan da Anadolu ve Suriye üzerinden Akdeniz kıyılarına kadar uzanır.

İpek Yolu tarihi boyunca, bu coğrafyalardan gelip geçmiş birçok devlet olmuştur. Bu devletlerin kimileri, dünya kültür mirasına olan katkıları sebebiyle anılmaya değer devletlerdir. Bunlar, Büyük İskender'in ardılları olan Seleukoslar ve Yunan-Baktria Krallığı, Parthlar, Kuşanlar, Sasaniler ve Akhunlar (Eftalitler)'dir.

İpek Yolu'nu hep Şian'dan başlatırlar. Bunun nedeni, eski Çin'in başkentinin Şian olmasıdır. Şian'ın o zamanlar ki adı Çan-gan'dır. Merkez burası olunca, ipek ticareti de doğal olarak buradan başlıyordu.

İlk Çağda dünyanın en değerli ticarhi mallarından biri olan ipek, M.S. 5. yüzyıla kadar sadece Çin'de üretilebiliyordu. Rivayete göre, Çin dışına çıkarılması yasak olan ipek böceği kozaları, ilk kez M.S. 420 yılında Hotan kralıyla evlenen genç Çinli prensesin topuzunun içinde saklı olarak dışarı çıkarılabiliştir. Ancak Çin dışında üretilen ipek, hiçbir zaman Çin ipeği kadar kaliteli olmamış. Bunun sebebi, yine rivayete göre, iyi bir Budist olan Çinli prensesin, kozadan ipek elde edilmesi sırasında, kozaların canlı canlı kaynar suya atılıp kurutulduktan sonra çıkıktan geçirilmesini yasaklamasıymış. Çinli prenses, kelebek kozadan çıktıktan sonra geriye kalan parçalanmış kozanın işlenmesini emretmiş. Bu da ipeğin kalitesini düşürmüştü.

İpeğin Çin dışına çıkması demek, Çin ve Bizans arasındaki birçok kent için, artık sadece transit geçiş noktaları olmaktan çıkıp, kendi çaplarında birer ipek üretim merkezleri haline gelmeleri demekti. Gerçekten de tarihe baktığımızda, hem Tarım

havzasındaki hem de bizim Maverâünnehir diye bildiğimiz Transoxiana'daki birçok kentin M.S. 5. yüzyıldan sonra ekonomik olarak zenginleştiklerini ve uygarlıklarını geliştirdiklerini görürüz.

İpek Yolu'nun bu kadar önemli oluşunun altında yatan sebep, onun bir ticaret yolu olmasından çok daha öte bir şeydir. Bu ticaret sayesinde Doğu ile Batı arasında din, kültür ve sanat alanında etkileşimler olmuştur. Uygarlıklar birbirleriyle bu yol aracılığıyla tanışmış, dinler bu yol üzerinden doğdukları yerden çok daha uzaklara yayılabilmişlerdir. Yazı teknolojisi, tekerlek, at, tarım teknikleri gibi birçok medenî unsur, dünyanın birbirini tanımayan çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Buddizm ve İslam, bu ticaret zamanında, İpek Yolu'ndaki kültürlerin şekillenmesinde önemli paylara sahip olmuştur. Nesturi Hristiyanlığı, Maniheizm, Musevilik, Mazdeizm, Konfüçyüs ve Tao'nun felsefeleri gibi diğer din ve öğretiler de hep İpek Yolu aracılığıyla değişik toplumlara ulaşmışlardır.

Bazı tarihçilere göre, İpek Yolu önemini İslamiyetin Orta Asya'ya girişiyle yitirmiştir. Oysaki İslamiyetin Orta Asya'ya girmesiyle İpek Yolu ticareti önemini yitirmemiştir. Sadece, bir zamanların İpek Yolu ticaretinin başlangıç ve bitiş noktaları olan Roma ve Şian'ın, artık bu ticarete pek bir rolü kalmamıştır. Afganistan ve Tarım havzasındaki ticaret eskiden olduğu gibi devam etmiştir. İpek Yolu'nda Doğu ile Batı arasındaki ilk kopuş, Büyük İskender'in oluşturduğu Helen dünyasının yıkılmasının ardından, M.S. 1. yüzyılda İran'da ortaya çıkan Parthlarla birlikte olmuştur. Daha sonra Parthların yerine geçen Sasaniler zamanında bu kopuş devam etmiştir. Ta ki Cengiz Han Moğollarının tarih sahnesine çıkışına kadar... İpek Yolu gerçek anlamda, 15. yüzyıldan sonraki coğrafi keşifler sonrasında, yeni deniz yollarının bulunması sonucu önemini yitirmiştir.

Şian'a gelen biri için gidilmesi gereken en önemli yer, Bima-yun'daki Şi Huang-ti'nin mezarıydı. 1974 yılında tesadüfen bulunan mezarın yan odalarındaki yer altı ordusunun pişmiş top-

raktan gerçek boyutlarında yapılmış heykelleri görülmeye değdi. Şu ana kadar sekiz binden fazla asker, altı yüz at ve yüz savaş arabası heykeli açığa çıkarılmıştı. Burayı bu kadar çekici yapansa, hiçbir askerin yüzünün bir diğerrinin kopyası olmamasıydı. Kazı çalışmaları halen devam ediyordu.

Bimayun'da dolaşırken tanıştığım Fransız çiftle birlikte Şian'a geri döndüğümüzde akşam yemeği için şehrin merkezindeki pagoda yakınlarındaki Müslüman mahallesine gittik. Pagoda, aslı Hint olan bir yapıydı. Başlangıçta Budda'nın yahut öğrencilerinin kemiklerini korumak için düşünülmüş yapıları. Sonrasında bu pagodalar, hiçbir anıt mezar özelliği olmaksızın, Buddizmin yayıldığı her tarafta inşa edilir olmuşlardı. Mimari olarak İslam dünyasındaki minareleri andırıyorlardı. Nasıl ki minareler, İslam dünyasının farklı coğrafyalarında ve kültürlerinde farklı formlarda inşa edilmişlerse, pagodalar da, Buddizmin yayıldığı yerlere göre farklılıklar gösteriyordu. Pagoda, daha çok Çin ve Japonya'da çok kullanılan bir Buddist yapıydı. Bunların Hindistan'daki adı stupaydı. Bir sonraki durağım Dunhuang'da hem pagoda hem stupa vardı. Ben sadece pagodayı görmüştüm. Dunhuang'daki önemli tapınak büyükleri adına yapılan stupalarınsa sadece fotoğraflarını gördüm. Fotoğraflarını gördüğüm stupalar, pagodaya göre daha küçük boyutta inşa edilmişlerdi.

Müslüman mahallesine başka bir gün tek başıma yeniden gittim. Mahalledeki camiye görmek istiyordum. İslam toplumundan gelmiş biri olarak, Şian'daki camiye görünce çok şaşırmıştım. O zaman lisans eğitimimde daha ikinci sınıfı bitirmiştim. Her kültürün, kendini oluşturmasındaki en önemli unsurun, geçmişinden getirdiği unsurlar olduğunu daha yeni yeni idrak ediyordum. Bunu pratikte görmeye henüz alışık değildim. İslam dünyasında o güne kadar gördüğüm camiler, az farkla birbirlerine benziyorlardı. Türkiye'de, İran'da, Orta Asya'da çeşitli camiler görmüştüm ama hiçbirini beni Şian'da gördüğüm cami kadar şaşırtmamıştı. Oysaki İslam mimarisinde,

Osmanlı devri mimarîsi, Timur devri mimarîsi gibi ayrımlar oluyordu da Çin tarzı mimarî neden olmayacaktı?

Buradaki cami 742 yılında Tang Hanedanı zamanında yapılmıştı. Daha sonraki yüzyıllarda, Ming Hanedanı döneminde de yenilenmişti. Bu hanedan zamanında Çin'de camiler, Çin tapınakları tarzında inşa edilmeye başlamıştır. Camilerin en tipik özelliği olan minare yapımı ortadan kaldırılmıştır. Beni en çok şaşırtan da bu olmuştu zaten, yani caminin minaresinin olmayışı...

Huiler

Müslüman Çinlilere Hui deniliyordu. İster kadın olsun ister erkek, genellikle başlarına beyaz takke takıyorlardı. Gördüğüm kadarıyla Huiler daha çok ticarî faaliyetlerle uğraşıyorlardı. Huilerin, bir diğer adıyla Dunganların, Moğollar zamanında Çin'e getirilen yüz bin civarındaki Urgenc zanaatkârları olduğu söylenir. Bir başka tez de, Hui kelimesinin kökeninin, Müslüman Uygurlara verilen Çince bir ad olduğu tezidir. Her ne olurlarsa olsunlar, bugünün Huileri etnik bakımdan Çinlilerle aynı soydan gelmektedirler. Tek fark onların Müslüman oluşudur.

Şian'daki caminin yapılış yılından da anlaşıldığı gibi (8. yüzyıl), Müslümanlar Çin'e Uygurların İslamiyete geçişlerinden çok daha önce ulaşmışlardır. Tang ve Sung Hanedanları döneminde bölgeye ulaşan ilk Müslümanlar, buralara tüccar olarak gelmişlerdi. Çin'de yaşamaya başlamalarına rağmen daima Abbasi halifesine bağlı kalmışlardır. 16. yüzyıla gelindiğinde, Ming Hanedanı zamanında Asya'daki kara yolu ticareti, yerini deniz yolu ticaretine bırakmıştı. O sıralarda güneydoğu Asya'daki ticaret üstünlüğü Portekizlerin eline geçmişti. Ticaret yollarındaki bu dönüşüm, Çin'deki Müslümanların daha batıdaki İslam dünyasıyla olan ilişkilerinin azalmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Çinli Müslümanlar, dışardan bakınca Çinli, iç dünyalarında ise Müslüman olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Çin'i tarihi boyunca üç büyük düşünce ekolü etkilemiştir: Konfüçyüs, Lao-tze ve Budda. Bu üç mistik şahsiyet de hemen hemen aynı dönemlerde dünyaya gelmişlerdi. Budda M.Ö. 6. yüzyılda, Konfüçyüs ve Lao-tza ise M.Ö. 5. yüzyılda yaşamışlardır. Ancak Buddizmin Çin'e girişi için M.S. 1. yüzyılı beklemek gerekecektir. Bu üç öğreti içerisinde, Çin'in devlet oluşumunu en çok etkileyen Konfüçyüs'ün öğretisi olmuştur.

Konfüçyüs öğretisinin en temel prensiplerinden biri “evlat olma” prensibiydi. Çin'deki dinsel inanca göre en büyük tanrı Gök'dü. Onun yeryüzündeki temsilcisi de, Göğün Oğlu olan imparatordu. Ülkenin barış ve refah içinde olması, tanrının oğlunu himaye etmesine bağlıydı. Bu da oğlun, yani imparatorun tanrıya karşı görevlerini yerine getirmesiyle mümkündü. Evlat olma inancı, sadece imparatorun tanrıya karşı gösterdiği saygıdan ibaret değildi. Çin'deki her ailede, ailenin babasına saygı göstermek, temel ahlâk anlayışıydı. Bu şu demekti: Ülkenin babası olan imparatora da halkın saygı göstermesi ve görevlerini yerine getirmesi gerekmektedir.

Böyle bir prensip Huilerde yoktu. Onlar imparatora tapınmak yerine, İslamî gelenekleri en iyi şekilde yerine getirmenin gerekliliğine inanıyorlardı. İşte Çinlilerin Huileri kendilerinden saymamalarının en önemli sebebi budur. Huilerde Çinli olma bilincinden ziyade Müslüman olma bilinci ağır basmaktadır. Bu ise onları yalnızlığa iten bir tutumdur. Çünkü gözlediğim kadarıyla ne Çinliler onları kendilerinden sayıyorlardı ne de etnik bakımdan Türk olan Müslüman Uygurlar onlara yakın duruyorlardı. Yine de onlar bu durumdan rahatsız oluyor gibi görünmüyorlardı.

Dunhuang

Dunhuang'a demir yolu olmadığı için, oraya en yakın yer olan Liuyen'e trenle gittim. Tam otuz beş saatlik bir yolculuktu. Geceyi Liuyen tren terminalinin hemen arkasındaki bir otelde geçirdim. Ertesi gün sırt çantamı oteldeki emanet bölümüne

bırakıp arabayla Dunhuang'a gittim. Pekin ve Şian'daki nemli havanın aksine Dunhuang'da hava kupkuruydu. Dunhuang, Gobi çölünün güneybatı ucunda, Çin Seddi'nin batıdaki en uç noktasında kurulmuş bir kentti. Burası bir yıl önce geçtiğim Türkmenistan'daki Karakum ve Özbekistan'daki Kızılıkm çöllerinden farklıydı. Gobi çölünün bu kısmı, belgesellerde gördüğüm Sahra çölünü andırıyordu. Üzerinde tek bir bitki yoktu.

Bin Budda Mağaraları

Dunhuang'da Çin'in en görülmeye değer yerlerinden biri olan Bin Budda Mağaraları vardı. Burası Buddizm için önemli bir merkez olarak bilinmekle birlikte asıl önemi, İpek Yolu üzerinde askerî bir garnizon ve ticaret merkezi olarak Çinliler tarafından kurulan en eski kent yerleşimi olmasıydı. Şian'da başlayıp Dunhuang'a gelen İpek Yolu'nun rotası buradan sonra ikiye ayrılıyordu. Biri Tien-şan (Tanrı, Tengri) dağlarının güneyinden, diğeri Taklamakan çölünün içinden geçiyor ve Kaşgar'da yeniden birleşiyorlardı.

Dunhuang, M.Ö. 2. yüzyılda kuzeyden ve batıdan gelen tehditlere karşı savunma amaçlı kurulmuş bir garnizondur. Buddizm ise buraya, M.S.1. yüzyılın başlarında ulaşmıştı. 20. yüzyılın başında bir keşif tarafından tesadüfen bulunan ve dünyaya, İpek Yolu'nun Tarım Havzası üzerine çalışmış en önemli arkeolog-tarihçisi olan Sir Aurel Stein tarafından tanıtılan Bin Budda Mağaraları, Dunhuang'ın yirmi yedi kilometre güneyinde, küçük bir akarsu kıyısındaydı. Kısmen iyi durumda olan dört yüz doksan iki mağara tesbit edilmişti. Mağaralarda 400-1200 yılları arasında yapılmış çeşitli taş Budda heykelleri ve Budda'nın hayat hikâyesini tasvir eden duvar resimleri vardı.

Mağaralardaki duvar resimleri sadece Budda'nın hayatını tasvir etmekle kalmayıp, yapıldığı dönemlerdeki halkın yaşam tarzını da anlatan eşsiz güzellikte minyatürlerdi. Bu minyatürler, Çin resim sanatıyla Batı resim sanatı arasındaki farkı çok iyi gösteriyordu.

Batı resim sanatında önemli olan kompozisyondu ve ressam, konuyu bir seferde anlatmak isterdi. Bunun için ise resme uzaktan bakıp bir bakışta kavramaya çalışırdı. Çin resim sanatında ise ressam, resme çok yaklaşıp, resmin bir noktasından başlayıp bütün resmi bir kitap gibi gözden geçirirmiş. Tıpkı kitabını yazarak değil de resimleyerek hazırlayan bir yazar gibi. Bu şekilde metrelerce uzunlukta resim tomarları ortaya çıkarmış.

Çin resim sanatında kompozisyonundan çok fırça çekme sanatı önemliymiş. Sebebiyse Çin'de hiçbir zaman yağlı boya resim yapılmamasıymış. Sadece kağıt ve ipek üstüne olmak üzere mürekkep kullanılmış. Mürekkep çok çabuk kurduğundan resim çabuk yapılmak zorundaymış. Batılı yağlı boya ressamı gibi istediği zaman resmi düzeltme şansı da hiç olmamış Çinli ressamın. Bu yüzden Çinli ressamın istenilen resmi kısa sürede çizebilmesi için yıllarca fırça tâlimi yapması gerekirmiş. Çin resmiyle Batı resmi arasındaki bir diğer fark da, Çin resimlerinin çerçevelenip duvara asılmayışıdır. Onlar tomarlar halinde sandıkta saklanırlar ve görülmek istendiği takdirde sandıktan çıkarılırlarmış.

Dunhuang benim için çok özel bir yerdi. Gezdiğim en mistik yerlerden biriydi orası. Ayrıca arkadaşlarım Pingping, Lina, Geofrey ve Congcong'la orada tanışmıştım. Ben Çin'i terk edene kadar bir daha birbirimizden hiç ayrılmayacaktık. Dördü de, Guangchou'daki bir üniversitede derslere giriyorlardı. Pingping İngilizce öğretmeniydi. Lina ekonomist, Geofrey Coğrafyacı, Congcong ise mimardı. Guangchou (eski adı Kanton), Hongkong sınırında, ünlü Afyon savaşlarının yapıldığı yerdi. Öğrendiğim zaman tüylerimi ürperten bir sebebi vardı Afyon savaşlarının.

İngiltere'nin Çin ile ticarhi ilişkileri belli kurallara dayanıyormuş. Avrupalı tüccarlar, sadece “hong” adı verilen tüccarlarla ve ancak küçük bir sahada ticaret yapabiliyorlarmış. Çin'den ipek ve çay satın alıyorlar, karşılığındaysa Çin'e Hint afyonu satıyorlarmış. Çin'e satabilecekleri lüks eşya, teknik malzeme, yiyecek malzemesi gibi ürünler hem nakli güç oldu-

ğu hem de kârlı olmadığı için, Hindistan'dan Çin'e nakledilen ve gemilerde az yer kaplayan afyon satmak işlerine geliyor-muş. O zamanlar Hindistan İngiltere'nin sömürgesi olduğu için, Britanya adasından mal getirmek yerine Hindistan'dan afyon getirmek daha kolaymış. 1800 yılından itibaren hızla-nan afyon ticareti yüzünden Çin halkı iyice afyon bağımlısı ol-muş. Ayrıca sadece belli tüccar grupları, yani honglar para ka-zandığı için para yurt dışına akıyormuş. Bu gidişe bir son ver-mek isteyen Çin devleti, afyon ticaretini yasaklamış. İngilizle-rin bu yasağa tepkisi çok ağır olmuş. 1840 yılında İngilizler güneydoğu Çin sahillerini bombalamaya başlamışlar. Henüz endüstriyel silahlara geçiş yapmamış olan Çin silahları, İngiliz silahları karşısında her açıdan güçsüz kalmış. 1842'de Çinliler Hong Kong'u İngilizlere terk etmeye, savaş tazminatı ödeme-ye ve bazı limanları Avrupalı tüccarlara açmaya mecbur ol-dukları bir antlaşma imzalamışlar. Bu antlaşmayla birlikte Çin'de kapitülâsyonlar devri başlamış.

Yü-men, Jai-yu-guan, Liu-yen

Kızlarla birlikte Dunhuang'dan sonra Yümen'e vardık. Bura-dan Çin seddinin ayakta kalan batıdaki en son ucu olan Jia-yu-huan'a gittik. Sonra da Turfan'a gitmek üzere Yü-men'den tek-rar trene bindik. Tren Liu-yen'de durduğunda, buradayken kal-dığım otelin emanetine bıraktığım sırt çantamı almamız gereki-yordu. Eğer başaramazsam yollarımız ayrılacaktı.

Saat gece yarısı on ikiye yaklaşıyordu trenimiz Liu-yen'e vardığında. On dakikadan daha az vaktimiz vardı. Pingping, Geofrey ve ben, olabildiğince hızlı bir şekilde trenden indik ve otele gittik. Sırt çantamı aldığımdan emin olan Geofrey hemen trene koştu. Görevlilere, iki arkadaşının hâlâ gelmediğini bil-dirip, kalkışı geciktirmeyi deneyecekti. Pingping'le birlikte va-gona doğru koşarken tren yavaş yavaş hareketlenmişti. Geof-rey bizi vagonun kapısında bekliyordu. Nefes nefese kalmak-tan boğazım acı içindeydi ama başarmıştık. Arkadaşlarım be-

nim için kendilerini sıkıntıya sokmuşlardı. Bu olaydan sonra birbirimize daha çok bağlanmıştık.

Uygurlarla ilk kez o trende karşılaştım. Pek de sıcak bir karşılaşma olmamıştı. Benim karşı çaprazımdaki koltukta oturan iki Çinli kız, bir grup Uygur genci tarafından sözlü taciz edilmişlerdi. Rahatsız edenlerden biri karşımdaki boş koltuğa oturdu. Nereli olduğumu anlamaya çalışırcasına beni seyrediyordu. Ben de onun nereli olduğunu anlamaya çalışıyordum. Aralarında Uygurca konuştuklarını fark ettim. Bir yandan kızıyordum bir yandan da onlarla Türkçe konuşabilmek için sabırsızlanıyordum. Öyle serseri tipleri vardı ki, nasıl tepki alacağımı bilemiyordum. Sonunda dayanamadım, "Siz Uygur musunuz?" diye sordum. "Uygur" dediler. Mehmetcan, Yasincan, Kadri ve Nuri ismindeki o serseri kılıklı çocuklar, Türkiyeli olduğumu öğrendikten sonra, sohbet ederken gözlerime bakmaktan çekiniyorlardı.

Şincan Uygur Özerk Bölgesi (Xinjiang)

Çinlilerin kullandığı adla “Şincan”, Uygurların deyişiyle “Doğu Türkistan” olan bu bölgede birçok yer çöldü. Yine de bölgenin tam ortasından akan Tarım nehri sayesinde buralarda tarım yapılabilen topraklar bulmak mümkündü. Tarım nehri-nin geçtiği topraklara Tarım havzası denmektedir. Tarım havzasının en bereketli bölgesi ise Turfan’dır.

Göktürkler ve Uygurlar

Şincan’ın yerli halkı olan Uygurlar bu bölgeye 9. yüzyılda gelmişlerdi. Uygurlar, 746’da Moğolistan’ın Ötüken bölgesinde Göktürklerin yıkılması üzerine kurulmuşlardı. Göktürkler ise Hunların özel bir koluydu ve efsaneye göre, komşu bir devlet tarafından yenilgiye uğratılan bir kavmin, hayatta kal-

mayı başaran on yaşındaki tek oğlan çocuğunun, bir kurtla çiftleşmesiyle çoğalmışlardı. Hiçbir düşman askerinin öldürmeye kıyamadığı bu çocuk, üstü sazlarla örtülü bir bataklığa bırakılmış ve onu bulan dişi bir kurt tarafından beslenmişti. Çocuk büyüyünce kurtla çiftleşmiş ve dişi kurdun on çocuğu olmuştu. Bu çocuklar büyüdüklerinde dışardan kızlarla evlenmişler ve böylece soyları çoğalmıştı. Bunların çocuklarından birinin seçtiği soyad “Açına “ (Asena)ydı.

Çin kaynaklarında, Açına hanlarının tebaasından “Tu-küe” diye bahsedilmektedir. Bu kelime, “Türk” kelimesi ile Moğolcada ler-lar ekine karşılık olarak kullanılan “üt” ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Türk kelimesi, “güçlü, sert” anlamına gelmektedir. Bir kabileyi etnik olarak tarif etmek üzere ortaya atılmış bir kelimedir. Açına kelimesi ise Çince ve Moğolcadan türeyen bir kelimedir. Moğolcada “çino” kurt demektir. Çincede bir saygı ifadesi olarak kullanılan “a” takısıyla birlikte “A-çına” haline gelen kelime ise “asil kurt” anlamına gelmektedir. Moğolistan’ın Altay dağlarının eteklerinde Hunlardan türeyen ve Türkçe konuşan yerli halklar yaşamaktaydı. Bu bölgeye sonradan gelen Prens Açına ve ailesinin konuştuğu dil ise Moğolcaydı. Açına’nın adamları bu yerli halka “türk-üt” adını vermişlerdi. Açına ailesi ve çevresindeki beş yüz aile, başlangıçta Moğolca konuşurken, Türkçe konuşulan bir ortamda yaşıyor olmanın da getirmiş olduğu bir sebep sonucunda, bir yüzyıl gibi bir süre içinde, Moğolcadan sadece unvan sözcüklerini koruyup, tamamen Türkçe konuşur hale gelmişlerdir. Moğolca konuşan göçmenlerle Türkçe konuşan yerli halkın kaynaşması öyle mükemmel olmuştur ki, bu kaynaşmadan Türk milleti doğmuştur.

Türklerin bir millet olarak ortaya çıkış tarihi ise 546’dır. Bu tarih, Açına ailesine mensup Bumin ve İstemi adındaki iki kardeşin Göktürk imparatorluğunu kurduğu tarihtir. İstemi’nin ölümü üzerine imparatorluk önce ikiye bölünmüştür. Doğudaki bölüm bir süre sonra Çin’in egemenliği altına girmiş, batıdaki bölüm ise Batı Göktürk Kağanlığı olarak bir süre daha bağımsızlığını devam etmiştir. Sonra o da Çin’in ege-

menliğini kabul ettirmiştir. 7. yüzyılda Çin'den Hindistan'a giden Çinli Buddhist hacı Hsiuen-tzang'ın anlattığı Türk kağanı, Batı Göktürk kağanıdır. Daha sonra 680 yılında İltiş tarafından İkinci Göktürk Kağanlığı kurulmuştur. İltiş'in oğulları Bilge ve Kültegin, veziri ise Tonyukuk'dur. Bunlar, Orhun kitabelerinde adları geçen ünlü karakterlerdir.

Hem 546'da, hem 680'de kurulan iki imparatorluk da dünya tarihi açısından önemlidir. Çünkü bu imparatorluktan Türk halkı doğmuştur. O güne kadar Hint-Avrupalı olarak kabul edilen bozkırların Türkleşmesini büyük ölçüde sağlayan bu imparatorluktur.

Göktürklerin yıkılmasıyla, onların batı uzantısı olan Hazarlar, 6.-10. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Göktürklerin doğudaki varlığı ise Uygurlarla devam etmiştir. Uygurlar bazı kaynaklarda "Dokuz Oğuz" olarak da geçerler. Oğuz'un kelime anlamı "kabileler" olarak tahmin edilmektedir. Çünkü Çinceye kabileler olarak tercüme edilmiştir. Uygurlar bu dokuz kabileden sadece biridir aslında.

Moğolistan'da Göktürklerin yerine geçen Uygurlar, 840 yılında Kırgızlar tarafından yenilerek göçe zorlanmışlar ve bugünkü yaşadıkları topraklara göç etmişlerdir. Türk tarihindeki önemleri, yerleşik hayata geçen ilk Türk devleti olmalarından ileri gelmektedir. Kırgızların onları göçe zorlamasından önce, daha Ötüken'deyken Maniheizmi seçmişler ve bu şekilde Çin kültürü yerine Sogd kültürünü tercih etmişlerdir. Çünkü Maniheizmi Moğolistan'a ve Çin'e kadar getiren Sogdlar olmuştur. Sogdlar, Uygurlara ticareti geliştirmelerinde de yardımcı olmuşlardır. Ayrıca onlara şehirde yaşamayı öğretmişlerdir.

Yerleşik hayata geçilmeye başlanınca ziraatın gelişmesine bağlı olarak şehirler gelişmeye başlamıştır. Kısmi şehirleşmenin yanı sıra dış ticaret de gelişmeye başlar. Turfan'ın İç Asya ticaret yolları üzerinde oluşu sayesinde ekonomik olarak da sürekli zenginleşirler. Ve bu zenginliği şehirciliğin, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin artmasına önem verecek şekilde kullanırlar. Şehirlerin kurulmasıyla birlikte göçebelik zayıflamaya

başlar. Sonunda şehir dışında üretilen yiyecek maddelerine ihtiyacı olan yerleşik bir şehir halkı oluşur. Böylece haftalık bir pazar ya da dönemlik bir panayırın kurulması ve korunması amacıyla duvarlar inşa edilmeye başlar.

Yerleşikliğin en önemli unsurlarından biri olan yazının, Türk devletleri arasında ilk kez Uygurlarda kullanıldığını görürüz. Daha önceki Türk kavimlerinin de yazıları vardı ama onlar bu yazıyı günlük hayatta değil sadece anıtlarda kullanmışlardı. Göktürk devletinin maddî ve manevî mirası üzerine kurulmuş olan Uygurlar, zamanla Göktürk alfabesini bırakıp Sogdlardan aldıkları alfabeyi kullanmışlardır. Daha sonra Cengiz Han Moğolları da bu alfabeyi kullanacaklardır.

Turfan

“Turfan” adının “turfanda” kelimesiyle bir bağlantısı olup olmadığını bir yerde okumuşluğum yok. Buna karşılık bu iki kelimenin aynı anlamı içeriyor olabileceğine dair çok geçerli bir sebebim var. Turfan, bütün Doğu Türkistan bölgesinin en bereketli topraklarına sahip. Özellikle üzüm yetiştiriciliği konusunda üstüne yok. Halbuki Turfan çok kuru bir iklime sahip. Buralarda şöyle bir laf bile var: “Turfan’da, yağmur damlası daha yere düşmeden havada buharlaşır.” Peki nasıl oluyor da Turfan’da topraktan bu kadar iyi verim alınabiliyordu? Cevap, Turfan’da ta İlk Çağa dayanan yer altı sulama kanallarının (karızların) bulunmasıdır. Yani burada yetiştirilen ürünler, yerin üzerinden değil, yerin altından sulanıyordu. Böylelikle karızlardaki sular, yeryüzüne hiç çıkmadığı için, aşırı sıcaktan dolayı buharlaşamıyordu. Bu nedenle Turfan’da mevsiminden önce ürün elde edebilmek söz konusu olabiliyordu. Zaten “turfanda” kelimesi de Türkçede, zamanından önce yetişen meyve sebze için kullanılır.

Turfan çevresinde görülmesi gereken iki önemli yer vardı. Birincisi, zamanla Tarım havzasının en önemli şehirlerinden biri olan Hoço idi. Burası M.Ö. 1. yüzyılda kurulmuştu. Ho-

ço'da birçok kutsal yapı kalıntısı bulunmuştur. Bu yapılar sadece Buddizme değil, Hristiyanlık ve Maniheizme de ait olan yapılardır. Bu durum bize Hoço'nun, Tarım havzasında kültürlerin ve dinlerin birbirleriyle buluştuğu önemli bir kavşak olduğunu göstermektedir. Hoço M.S. 9. yüzyılda da Uygurlara başkent olmuştur.

Turfan'daki ikinci önemli yer ise Bezeklik'deki Budda mağaralarıydı. Burada da, Dunhuang'da olduğu gibi duvar resimlerinin olduğu mağaralar vardı. Bu resimler 6.-13. yüzyıllar arasında yapılmışlardı. Burası 13. yüzyıla kadar bütün Orta Asya'nın Buddizm merkezi olmuş. Duvarlarda Uygur Buddist rahiplerinin resimleri vardı.

Bezeklik yolu üzerindeki Kızıltav, sekiz yüz elli dört metre yüksekliğiyle Turfan'ın en yüksek tepesiydi. Bu dağ, güneş ışığında kırmızıdan mora çeşitli tonlarda parlayan ışıltısıyla ünlüydü. Uzaktan kızıl renkli büyük bir taş gibi görünüyordu. Kentin kırk kilometre güneyindeki bir tuz gölü olan Aydın köl ise deniz seviyesinden yüz elli dört metre aşağı olması itibarıyla, dünyanın ikinci en çukur yeriydi.

18. yüzyılda, topraktan yapılmış ve kırk dört metre yüksekliğindeki Emin Minaresi ile Turfan'ın simgesi olan Süleyman Cami, Turfan'da görülecek diğer yerlerdi. Benimse Turfan'la ilgili en güzel anılarım, gördüğüm yeni yerlerden çok arkadaşlarımla yaşadığım dostluktu.

Urumçi

Turfan'dan sonraki durağımız Urumçi idi. Urumçi'den sonra kızlarla ayrılacaktık. Onlar daha önceden anlaştıkları bir organizasyonla Altay bölgesine, bense Sayram gölüne gidecektim. Hem birşeyler yemek hem de akşamı dışarıda geçirmek için Urumçi'nin merkezindeki pazara gittik. O akşam Urumçi'de gözlediğim çok belirgin birşey vardı: Uygurlar ve Çinliler arasındaki gerilim. Türkiye'de, Uygurlara uygulanan baskıdan

bahsedilir hep. Gördüğüm kadarıyla Uygur özerk bölgesinde Uygurlarla birlikte yaşayan Çin halkının Uygurlara karşı bir baskısı yoktu. Hatta Çin'in Uygur özerk bölgesinde kullanılan alfabe bile Arap alfabesiydi. Daha önceleri bu yazıya "Uygur kalemî" deniliyordu. Bu bölgedeki Uygurlar Arap alfabesini, Çinliler ise Çin yazı stilini kullanıyorlardı. Ayrıca Çin yasalarına göre, her aileye en fazla bir çocuk yapabilme hakkı verilmesine karşılık, Uygur özerk bölgesindeki Uygur ve diğer Kırgız, Kazak ve Tacik ailelerine böyle bir sınırlama getirilmemişti. Bu aileler istedikleri sayıda çocuk yapılabiliyorlardı. Bir baskı varsa eğer, bu Çinlilerden değil Çin'in devlet politikasından kaynaklanıyor olmalıydı. Benim gözlediğim şey, Çinlilerin aksine Uygurların daha baskın olduğu ve bu nedenle de Çinlilerin Uygurlardan çok çekindikleri olmuştu.

Uygurlar ve Çinliler arasındaki gerilimi arkadaşlarım da fark etmişti. Bu gerilim onların planlarını değiştirmelerine sebep olmuştu. Altay bölgesine gitmektense Kaşgar'a kadar benimle gelmeye karar verdiler. Uygurlar, Türk olduğum için bana iyi davranıyorlardı. Bu sayede kızlar da kendilerini yanımda güvende hissediyorlardı. Çin'in bu özerk bölgesinde sanki ben ev sahibi onlar misafir oluvermiştik.

Diğer Orta Asya devletlerinin bağımsızlığı Uygurları da heveslendirmekteydi. Bunun farkında olan Çin, son zamanlarda yıllardır ihmal ettiği bölgeyi kalkındırma projelerine girişerek, Uygur milliyetçiliğine karşı etkin bir yol izlemeye başlamıştı. Bölgeye milyonlarca dolar değerinde alt yapı projelerinin yapımına başlanmasının yanı sıra, Kazakistan ve Kırgızistan gibi komşu ülkelerle ekonomik ve güvenlik iş birliği antlaşmalarına varılmıştı. Bu durum, Çin ve komşu Orta Asya devletlerini, ne İslam dünyasına ne de Batı dünyasına bağımlı olan, güçlü ekonomik ve siyasî ortaklar haline getirmiş oluyordu.

Urumçi'ye gelen turistler tarafından en fazla ziyaret edilen yer, iki saat uzaklıktaki Tiançi gölüydü. Fotoğraflarından gördüğüm kadarıyla çok güzel bir yermiş. Maalesef ben göreme-

dim. Onun yerine, gidilmesi daha zor olan Sayram gölüne gitmeyi denedim.

Yabancıların Sayram gölüne gidebilmesi için izin belgesi almaları gerektiğini duymuştum. Ya vermezlerse diye, izin belgesi almak için hiç başvurmadım. Elbise giydiğim zaman beni herkes Uygur sanıyordu. Bir Uygurmuşum gibi davranarak Sayram otobüsüne bindim. Gereksiz kimseyle konuşmuyordum. Kızlarla da anlaşmıştık. Otobüs hareket edene kadar benimle hiç konuşmadılar.

Sayram Gölü

On saat süren güzel bir yolculuk yaptık. Uygur şoförümüz Habbar bana oldukça ilgi göstermişti. Habbar'ı arkadaşlarım da çok sevmişlerdi. Genç bir şofördü. Benim yirmi sekiz yaşında olduğuma inanmıyordu. Kendisi yirmi dört yaşındaydı ve ısrarla benim de yirmi üç ya da yirmi dört yaşında olduğumu söylüyordu. Ondan ayrıldıktan sonra kızlar da ben de sık sık onu andık. Onun saflığını hep özledik.

Çinlilerin “Salumun” dedikleri Sayram gölü, Kazakistan sınırına oldukça yakın, yerli turizmin canlı olduğu bir yerdi. Doğası harikaydı. Her taraf yemyeşildi. Kazakların Süt gölü de dedikleri Sayram gölünün hikâyesi efsaneye göre şöyleymiş:

“Yıllarca önce yeni evli bir çift Sayram otlığına gelmişler. Yanlarında sadece bir çift koyunları varmış. Çalışıp uğraşmışlar ve birkaç yılda büyük bir sürüleri olmuş. O çevredeki zengin bir sürü sahibi, otlığın kendisinin olduğunu iddia edip çobandan bütün sürüyü ve karısını istemiş. Çoban ve karısı bunu kabul etmeyip dağa kaçmış. Zengin sürü sahibi ve adamları onları takip etmişler. Çobanı öldürüp kadını çember içine almışlar. Kadın, otlar arasında bulduğu bir taşı sürü sahibine atmak istemiş ama taşı yerinden kaldıramamış. Bunun üzerine gökten yardım istemiş. Ansızın taşın dibinden su fışkırmış. Herkes su da boğulmuş. Kadın ağlayarak göğe uçmuş.”

Çok isteyerek geldiğim, hatta izin belgesi olmaksızın gelmekle kendimi tehlikeye attığım Sayram gölünde hiç de güzel vakit geçirmemiştim. İki gece kalmıştım Sayram'da. İlk gecemde kızlar benimle değillerdi. Onlar Kazakistan sınırındaki Yinning kentine doğru aynı otobüsle yollarına devam etmişlerdi. Bir ya da iki gün sonra beni Sayram'dan geri alacaklardı. Bu arada hepimizin sırt çantaları, Urumçi'deki tren terminalinin emanetindeydi. Onlarla mutlaka buluşmalıydık.

Sayram'daki ikinci günümde, neden yapıldığını bir türlü anlayamadığım bir şölen vardı. Kimi genç kadınlar geleneksel Kazak kıyafetlerini giymişlerdi. Belki de Japonlardan oluşan bir turist kafilesinin gelmesi üzerine turistik amaçlı olarak böyle bir şölen düzenlenmişti. Çadırlarda birbirinden güzel yemekler ikram ediliyordu. Ben de çadırlar arasında dolaşıp, fotoğraf çekiyordum. Genç bir polis bana birşeyler sordu. Hiç birşey anlamadım. Sonra beni birilerinin yanına götürdü. Onlar da beni bir jipe bindirip Yinning tarafına doğru kara yolu üzerindeki bir karakola getirdiler. Burada daha üst yetkili olduğu anlaşılan Uygur bir emniyet görevlisi beni sorguya çekti. Pasaportuma baktı. İzin belgemi sordu. Urumçi'ye geri dönmemi söyledi. Ben de arkadaşlarımı beklediğimi, onlar gelince hep birlikte döneceğimizi söyledim. Pasaportumu geri verdi. Fotoğraf makinesinin içindeki filmi sordu. Eğer isterse ona çıkarabileceğimi söyledim. Bunun üzerine filmi istedi. Ben de çıkardım. Fotoğraf makineme el koymadığı için şanslıydım. Sayram'a geri dönebileceğimi söyledi. İyi de, Sayram'a giden araba yoktu ki. En az yarım saat yol kenarında bekledim. Yarım saatin sonunda önümde bir jip durdu. Kapı açıldı. İçeri girdim. Şoför tanıdık geliyordu ama çıkaramıyordum. Şoför koltuğundaki bu sivil giyimli adam, beni sorgulayan Uygur yetkiliden başkası değildi. Beni Sayram'a kadar getirdi.

Benim jiple götürülmemden bir süre sonra arkadaşlarım Yinning'den Sayram'a dönmüşlerdi. Beni karşılarında görünce çok sevindiler. Bir jiple götürüldüğümü duyunca endişelenmişler, bir şey yapmadan önce bir süre beklemeye karar ver-

mişler. Neyse ki geri dönmüştüm. Ama benim çok isteyerek geldiğim, hatta buraya gelmek için kendimi tehlikeye attığım Sayram'da hiç de güzel vakit geçirmemiş olmama sebep bu olay değildi. Asıl mesele farklıydı.

Arkadaşlarımla birlikte çadırlar arasında dolaşırken birileri bizi çaya davet ediyor, biz de kabul ediyorduk. Çay ve sohbetin ardından tam ayrılacağımız sırada, bizden çayın parasını istiyorlardı. Bu gibi birçok hadise yaşadım Sayram'da. Buranın insanları kendilerinden olmayanları para kaynağı olarak görüyorlardı. En can sıkıcı olay ise, geceyi geçirmek için kiraladığımız çadırın sahipleriyle ilgiliydi.

Pansiyon olarak kiraladığımız çadırdakiler, uyumamız için bir türlü gitmek bilmiyorlardı. Hatta çadırı kiraladığımız ailenin kadınlarından biri kocasına, uyumak isteyebileceğimizi söylediği halde kocası bunu umursamadı. Bunun üzerine konuştuklarını anladığımı, uyumak istediğimizi sert bir ses tonuyla anlattım. Buranın parasını ödediğimizi ve bir an önce çıkmaları gerektiğini söyledim. Ancak bu sözlerimden sonra ayaklandılar ve gitmeye hazırlandılar. Kendileri için birkaç yorgan alıp çıktılar. Gece birkaç kez kapımız çalındı. Çok rahatsız edici bir durumdu.

Sayram'dan sonra tekrar Urumçi'ye döndük ve hiç oyalanmadan Kaşgar otobüsüne bindik. Tam kırk beş saatlik bir otobüs yolculuğundan sonra Kaşgar'a vardık.

Kaşgar

Çin içinde yeşil pasaportla vizesiz seyahat etme hakkım olan bir aylık sürenin sonuna gelmiştim ve bu sebeple Kaşgar'ı yeterince gezememiştim. Ne 11. yüzyılda Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan Divanü Lügat'it-Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmut'un türbesine gidebilmiştim, ne de İslamiyeti resmen kabul eden ilk Türk hanı olan Karahanlı Satuk Buğra Han'ın türbesine... Üstelik Orta Asya'nın en otantik açık paza-

rı olan ve sadece pazar günleri kurulan Kaşgar pazarına da gidememiştim. İki yere gidebildim sadece: İdgah Camii ve Apak Hoca Türbesine.

İdgah Cami 15. yüzyılda yapılmıştı. Bütün Çin'in en büyük camisiydi. Kocaman bir giriş kapısı ve iki köşesinde minareler vardı. Camideki Uygurlardan büyük ilgi görmüştüm. Kolay kolay cami içinde fotoğraflarının çekilmesine izin vermeseler de, Türk kızı olduğumu öğrendikleri zaman hepsi benimle fotoğraf çektirmek istemişti.

Apak Hoca türbesi, 16. yüzyılda yaşamış Apak Hoca ve ailesi için 17. yüzyılda yaptırılmış büyük bir binaydı. Dış çeperi yeşil tonların hâkim olduğu çeşitli renkte çinilerle süslü özgün bir yapıydı. Daha çok camiye benziyordu. Binanın köşelerinde çok yüksek olmayan kalın gövdeli minareler vardı. Tepesinde de büyükçe bir kubbe ve bu kubbenin tepesinde küçük bir minare vardı. İçerisinde renkli kumaşlarla örtülü yetmiş iki mezar olan türbenin en ünlü mezarı İpar Han'ın, Çinlilerin deyişiyle Şan Fei (Xiang Fei)'nin mezarıydı.

Uygurların son dini ve siyasî lideri Alik Hoca'nın kızıymış İpar Han. 1756 yılında Kaşgar'da Çinlilere karşı yapılan ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmış. Eli silah tutan bütün erkekler ve hoca öldürülmüş. Yirmi iki yaşındaki güzelliğiyle dillere destan İpar Han ise Pekin'e, imparatorun sarayına götürülmüş. Haremin en güzel kadını olarak hep el üstünde tutulmuş. Mutlu olması için Uygur geleneklerine göre yaşamasına izin verilmiş. Hatta imparator, onun odasının penceresinin baktığı alana bir Uygur mahallesi kurdurmuş. Yine de İpar Han bir türlü mutlu olmamış. imparatorun annesi, oğlunun Pekin'de olmadığı bir sırada, o sıralar yirmi dokuz yaşındaki İpar Han'ı öldürtmüş. Uygurlar İpar Han'ın cenazesini Kaşgar'a taşımışlar. Onun taşındığı tahtirevan hâlâ Apak Hoca Türbesinde korunuyordu.

Türkiye'den ayrılmadan önce yaptığım plana göre Kaşgar'dan sonra Kırgızistan'a geçmeyi düşünüyordum. Kırgızis-

tan'dan Özbekistan'a, oradan da Afganistan'ın Mezar-ı Şerif kentine gitmek istiyordum. Alınması çok zor olan Özbek vizesini bile daha Türkiye'deyken almıştım. Afganistan vizem de vardı. Ancak Kaşgar'a gelince öğrendim ki, Kaşgar'dan Kırgızistan'a turist geçişine izin verilmiyormuş. Tek yolum Pakistan'a gitmekti. Pakistan'dan Özbekistan'a uçakla gidebilirim diye düşünmüştüm. Oradan da kara yoluyla Afganistan'a geçebilirdim. Özbekistan'ın güneyindeki Termez şehrinden Afganistan'ın Mezar-ı Şerif kentine geçiş yapılabildiğini daha önceden duymuştum.

Arkadaşlarımla, gelecek yıl Türkiye'de buluşmak üzere ayrıldık. Hep tek başına gezmeye alışık olan ben, onlarla geçirdiğim son iki hafta boyunca en küçük bir sorun yaşamamıştım. Hepsi de çok olgundu. Aralarında müthiş bir güven vardı. Kimse kimseyi yönetmeye kalkmıyor, herkes kendi sorumluluğunu biliyordu. Bana, doğru insanlarla yapılan ekip çalışmasının güzel bir şey olabileceğini öğretmişlerdi.

Hunjerab Geçidi

Kaşgar'dan sonra Pakistan'a giden otobüse bindim. İrtifanın dört bin yedi yüz metreye ulaştığı Hunjerab geçidindeydim. Buralar aynı zamanda Çin Pamirî idi. Küçük bir gölcüğün kenarında en fazla beş altı çadırdan oluşan bir Kırgız obası gördüm. Uygur şoförümüzden otobüsü durdurmasını istediğimde beni kırmadı. Otobüsten indiğimde dışarıda sert bir rüzgâr vardı.

Aynı otobüste birlikte seyahat ettiğim David ve Christopher, Kırgızlarla anlaşabilmeme inanamıyorlardı. Özellikle Dave, iyice arkadaş olduktan sonra bana, Türk dillerinin konuşulduğu bir harita gördüğünü, coğrafyanın genişliğine inanamadığını söylemişti. Beni bunun bir kanıtı olarak görüyordu.

Dave İngilizdi. Son bir yılını Sri Lanka'da İngilizce öğretmenliği yaparak geçirmişti. Chris ise İskoçtu. Londra'dan Hindistan'ın güneyine kadar bir arkadaşıyla birlikte bisikletle gel-

mişti. Türkiye'den ve İran'dan da geçtiği için konuşacak çok şeyimiz olmuştu. Ayrıca üniversitede Siyaset Bilimi okuduğu için Orta Asya meselelerine de aşinaydı. Birbirlerini üniversiteden tanıyorlarmış. Chris, Hindistan'ın güneyinden Sri Lanka adasına geçip Dave ile buluşmuş. Onlar da benim gibi Çin'den Kırgızistan'a geçmeyi düşünerek Pakistan'dan Kaşgar'a gelmişler. Olmayınca Pakistan'a geri dönüyorlardı.

Otobüsümüz Taşkurgan'a gelince, geceyi bizler için ayarlanmış bir otelde geçirdik. Otel için ayrı para ödemedik. Sabah pasaport kontrollerinin ardından aynı otobüsle tekrar yola koyulduk. Pakistan sınırına geldiğimizde akşam olmak üzereydi. Geceyi küçük bir sınır kenti olan Sost'da geçirecektik.

Sost'daki pasaport kontrolü sırasında tanıştığım Pakistanlı görevliler, Türk kızı olduğum için bana çok ilgi göstermişlerdi. Pakistanlıların Türkleri sevdiğini hep duyardım. Gerçekten doğruymuş. Beni çaya davet eden görevli, arkadaşlarımla birlikte olduğumu söylediğinde, Chris ve Dave'i de davet etti. Chris, çay için teşekkür ettiği zaman görevli ona, "Tabii ki, çünkü bir Türk kızıyla berabersiniz" demişti.

Gilgit

Ertesi sabah erkenden Gilgit'e gitmek üzere Karakurum dağlarını aştık. Gilgit, Keşmir'in bir parçasıydı. Keşmir sorunu, Hindistan ve Pakistan arasında yıllardır halledilemeyen bir problemdi.

1947 yılında Hindistan, İngiliz sömürgesi olmaktan çıkmış ve bağımsız bir devlet ilân edilmişti. Bu bağımsızlık Hintli Müslümanların, Hindu Hindistan'dan kopmasıyla gerçekleşmişti. Ancak Hintli Müslümanlar, birbirinden bağımsız iki farklı bölgede çoğunluktaydılar. Bunlar Pencap ve Bengal'di. Bölünmenin ilk yıllarında özellikle Pencap'da, yüz binlerce Hindu ve Müslüman, kendilerini iki taraflı bir göç hareketinin içinde bul-

muşlardı. Kuzeybatı Hindistan'daki beş yüz kadar prensliğin birleştirilmesi ise sorun yaratmıştır. Sonunda prenslikler Pakistan ya da Hindistan'a katılmaya ikna edilirler. Bir tek Keşmir hâlâ ne Hindistan'a ne Pakistan'a bağlanabilmiştir. 1971'de ise farklı bir bölünme daha yaşanır. Tek bir çatı altındaki Müslüman Pakistan, Bangladeş ve Pakistan adı altında iki farklı devlete bölünür.

Gilgit'de birkaç gün kalmayı istememe rağmen, bir an önce Kırgızistan'a ya da Özbekistan'a uçmak için Chris ve Dave ile birlikte ben de Ravalpindi'ye gittim.

Ravalpindi'ye giderken otobüste beni çok huzursuz eden birşey yaşadım. Gece karanlığında, Pakistanlı bir erkeğin göğsüme dokunmasıyla uyanıvermiştim. Adam, ben gözlerimi açınca kendini aniden geri çekivermişti. Kendimi aciz hissetmiştim. Bütün keyfim kaçmıştı. Bir an önce Pakistan'dan ayrılmak istedim. Onların yabancılara kâfir gözüyle bakmaları ve bu yüzden taciz etme hakkını kendilerinde bulmaları beni tedirgin etmişti. Seyahatnamemi yazmaya çalıştığım bu gün ise o taciz olayıyla ilgili düşüncelerim daha farklı. O günlerde Pakistanlıları cahillikleri için suçluyordum. Şimdiyse kendimde de hata buluyorum. Kıyafetim Pakistan'a uygun değildi. Ayrıca başım da açıktı. Bunun Pakistanlılar için kötü bir işaret olduğunu henüz bilmiyordum. Yıllar içinde daha tecrübeli bir gezgin oldukça bunu daha iyi anladım. Bunun için Pakistanlıları yadırgamıyorum. Onları oldukları gibi kabul etmek ve kurallarına uymak zorunda olan biz gezginlerdik. Başka bir kültüre yaklaşmanın ilk koşulu, o kültüre saygı duymaktı, onu yargılamamaktı. İşte o zaman bütün kapılar önünüzde açılıyordu. Pakistan ve Afganistan gibi aşırı muhafazakâr toplumları olan ülkelerde bile...

Rawalpindi

Pindi'ye gelip de otele yerleşir yerleşmez, haberlerden, Taliban'ın o gün Mezar-ı Şerif'e girdiğini öğrendim. Bu da artık Af-

ganistan'a gidememem demekti. Chris ve Dave, aynı gün içinde Londra'ya uçtular. İkisinin de yüzünden, bir yıldır ülkelerinden, ailelerinden, arkadaşlarından ayrı oldukları için geri dönmekle ilgili heyecanı okunuyordu. Onlar gidince birdenbire kendimi yalnız hissettim. Bir gece önce tacize uğramıştım. Artık Mezar-ı Şerif'e de gidemezdim. Bütün bunların yanı sıra bir de çok hastalanmıştım. Pakistan'a ilk kez gelen herkesin başına geldiği gibi ben de ishal olmuşum. En iyisinin bir an önce Türkiye'ye dönmek olduğuna karar verdim. Özbekistan'a gitmekten vazgeçmiştim.

Chris, gitmeden önce beni Peşaver'e gitmem konusunda ikna etmişti. "Orayı çok seveceksin" demişti. Onun sözünü dinleyip Peşaver'e gittim. Halkın çoğu Peştundu. Peştunlar kendilerine "Pahtan" da diyorlardı. O yüzden Peşaver'de Urduca'nın yanı sıra Peştunca ve Farsça da konuşuluyordu.

Peşaver

Pazarda dolaşırken, birşey almak isteyip istemediğimi soran bir satıcıya boş bulunup Türkçe olarak, "yok" demiştim. Satıcı adam heyecanla bana, "Sen Türksen?" dedi. "Türküm" dedim. Meğer kendisi Özbekmiş. 1988'de ailesiyle birlikte Mezar-ı Şerif'den Peşaver'e göç etmiş. Beni evlerine davet etmişti. Karısı Tacik kökenliydi. İki oğlu ve iki kızı vardı. Ev halkı rahat edebilmem için elinden geleni yapıyordu. Muhammedullah Bey, "Sizde 'mihman' ne demek?" diye sormuştu. "Misafir deriz" dedim. "Sen bizde misafir, rahat ol" dedi. Sonra başını önüne eğip, dalgın ve hüzünlü bir şekilde kendi kendine konuşarak, "Biz de burada misafir" demişti. Muhammedullah Bey ticaretle uğraşıyordu. Ekonomik durumu oldukça iyiydi. Kız çocukları dahil bütün çocuklarını okutuyordu. Yine de kendini Pakistan'da misafir gibi hissediyordu.

Peşaver'de sadece iki gün kaldım. O iki gün boyunca Peşaver'de dolaşan birkaç yabancidan biriydim. Kenya'daki Ameri-

kan büyükelçiliğine yapılan saldırı olayının üzerine, Amerika da buna cevap olarak Afganistan'ı bombalamıştı. Pakistan halkı bu tür olaylara karşı çok hassastı. Bu tür olaylar, halkın Batı'ya olan tepkisini daha da arttırıyordu. Bu yüzden o günlerde hiçbir Batılı gezgin kaldıkları otel veya hostelin dışına çıkmıyordu.

Peşaver'den otobüsle Pindi'ye dönerken, hareketimizden bir süre sonra üç genç erkek bindi otobüse. Onları görür görmez Türkmen olabileceklerini düşündüm. Merak ediyordum ama sormaya da çekiniyordum. Pakistan'da kadınların erkeklere lhaf atması zengin muhitler dışında olacak şey değildi. Hem hangi dilde soracağımı da kestiremiyordum. Fazla dikkat çekmemek için ilk seferde doğru soruyu sormak istiyordum. Sonunda dayanamadım ve Orta Asya'da konuşulan Türkçeyle, “Kayerdensiz?” (Nerelisiniz?) diye sordum. “Türkmen” dediler. Onlar da Afganistan'dan göç etmişlerdi. Beni köylerine davet ettiler.

Kemal Pör (Atak)

Kemal Pör veya Atak denilen ve Afgan mültecilerinden oluşan bir köydü burası. Çok kötü şartlarda yaşıyorlardı. Anlattıkları şeyler insanın içini sızlatıyordu. En çok da, küçük çocuklarının organ mafyası tarafından çalınıp organlarının hastanelere satılmasına üzüyorlardı. Bazen de gencecik kız çocukları kaçırılıyormuş kadın ticareti yapanlar tarafından. Afganistan'ı terk edip Pakistan'a gelen kimi ailelerin kız çocuklarını yanlarına almayıp Afganistan'da bırakmalarının bir sebebi de buymuş. Afganistan'ı pasaportsuz, belgesiz terk eden birçok aileden, onlara zorluk çıkaran kimi yetkililerin, rüşvet olarak kız çocuklarından birini yetkililere bırakmalarını istediklerine dair hikâyeler dinledim. Kimileri çok acı da olsa bu isteğe boyun eğmişler. Bu isteğe boyun eğen aileler yıllarca vicdan azabı çekiyorlardı. Bunu gözlerimle gördüm. “Peki neden kızınızı bırakmak yerine köyünüzde kalmadınız?” diye sorunca, “Köyümüzde kalamazdık, yoksa aşiret kavgaları yüzünden hepimiz bir

gün ölecektik” diyorlardı. Bu tip acılar genellikle fakir ailelerin başına geliyordu. Zengin olanlar, kızları yerine yüklü paralar ödeyebiliyorlardı çünkü.

Kemal Pör'de beni konuk eden aile, bütün imkansızlıklarına rağmen beni en güzel şekilde ağırladılar. Köyde evlerine konuk olduğum yaşlı bir Türkmen atası bana, “Tepemizde câ-yingız var” demişti. Biz buna Türkiye'de, “Başımızın üstünde yerin var” diyoruz.

Quetta, Taftan, Zahedan

Pindi'den ayrılmadan önce, iki ay sonrasında Türkiye'de kendisini evimde ağırlamayı teklif ettiğim Hollandalı arkadaşım Ollie ile tanıştım. Türkiye'den geçerken bana uğraması için ona adresimi bıraktım. Pindi'den Kuetta'ya trenle, oradan da Taftan'a otobüsle gittim. Taftan'da, Peşaver'de kaldığım hostelde tanıştığım Brezilyalı arkadaşım Eduardo'yla tekrar karşılaştık. İran tarafına birlikte geçtik. Zahedan'a kadar Eduardo'yla birlikte geldik. Oradan sonra o Bam'a gitti, ben Meşhed'e...

Ollie ve Eduardo, İran'ın İsfahan şehrinde tanışıp Türkiye'ye birlikte giriş yapmışlardı. Benim Türkiye'ye dönüşümden altı hafta sonrasında Ankara'da beni buldular. Beş gün evimde konuk oldular. Benim okulda olduğum zamanlarda Ankara'yı kendileri dolaşıyorlardı. İki gün de okuluma, Orta Doğu Teknik Üniversitesine gelmişlerdi. Hocalardan izin alıp derslere birlikte girdik.

Eduardo'nun evde olduğumuz zamanlarda en çok izlediği kanal TRT 4'dü. Sürekli Türk halk müziği ve Türk sanat müziği çalınan bu kanalı Eduardo dikkatle izliyordu. Bana, şimdiye kadar gezdiği ülkeler içinde, Brezilya'dan sonra gördüğü en müzikal ülkenin Türkiye olduğunu söylemişti. Bir gün şehir merkezinde dolaşırken, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya fakültesinde, iki saat sonrası için bir halk müziği konseri olduğu haberini okuduk. Konser parasızdı. Cumhuriyetin yetmiş

beşinci yılı kutlamaları etkinliklerinin bir parçası olarak düzenleniyordu. Solist Gülşen Kutlu'ydu. Ayrıca bağlama ustası Mehmet Erenler de olacaktı. Ve bir Zeybek gösterisi... Eduardo'ya, bu konseri kaçırmaması gerektiğini, televizyonda izlediklerinin canlı performansını görebileceğini söyledim. İki saat oyalandık ve konsere girdik. Muhteşemdi. Arkadaşlarımla Türkiye folklorüyle bu şekilde buluşmalarına tanık olmak harikaydı.

Meşhed, Tahran, Türkiye

Meşhed'e Leyla ve Rahim'i tekrar görmek için gelmiştim. Bir yıl önce Leyla bana, babasının Zeki Müren'i çok sevdiğini söylemişti. Türkiye'den beri yanımda Zeki Müren kasedi taşıyordum. Meşhed'de Leyla ve Rahim'in evinde bir gece kalıp Tahran'a geçtim. Bir emanetim daha vardı yanımda taşıdığım. Mesut'a Amin Maaoluf'un “Semerkant” adlı kitabının Fransızcasını getirmiştim. Hem de Amin Maaoluf imzalı. Yine bir yıl önce Türkiye'ye dönüşümden bir buçuk ay sonra Amin Maaoluf Türkiye'ye gelmişti. Fransız Kültürdeki imza gününde Maalouf'a, Mesut adına bir kitap imzalatmışım. On ay, yedi ülke sonra kitabını Mesut'a ulaştırmış oldum.

Aynı akşam Tahran'dan otobüsle Maku'ya geldim. Oradan da Türkiye'ye geçip, Ankara'ya evime döndüm.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“ONUN İÇİN BÖYLE DİVANE OLDUM”

KIRGIZİSTAN, TACİKİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TÜRKMENİSTAN'DA

(21 Haziran-26 Temmuz 1999)

1999 yazında Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan'ı gezmek üzere tekrar yola çıkmıştım. Kırgızistan gezisinin kolay olacağını düşünüyordum. Dışardan bakıldığında, Sovyetlerden dağılan cumhuriyetler arasında Kırgızistan, Orta Asya'nın en ılımlı ülkesi gibi görünüyordu. Tacikistan'a gelince, 1999 Ocak ayında bile, iç savaş yüzünden hâlâ caddelerinde silah seslerinin duyulduğu bir ülke olarak, diğer Orta Asya ülkelerine göre burada seyahatin daha zor olacağını tahmin ediyordum. Afganistan ise yirmi yıldan fazladır iç savaşın içinde bir ülkeydi. Buna rağmen, Afganistan beni hiç korkutmuyordu.

Almatı, Bişkek

Önce İstanbul'dan uçakla Kazakistan'ın o dönemdeki başkenti Almatı'ya geldim. Almatı'daki müzeyi gezdikten sonra dört saatlik bir otobüs yolculuğunun ardından Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e geldim.

“Kırgız” adını tarih sahnesinde sadece bir defa görürüz. O da, 9. yüzyılda Uygurları yenerek Moğolistan'da hâkimiyet kurdukları yıllardır. Kuzeyden gelerek Moğolistan'daki Uygurları güneye iten Kırgızları, 10. yüzyılda aynı bölgeye gelen Karahi-

taylar yeni bir göçe daha zorlamışlardır. Yaygın olan kanı, onların da, bu göç sonucu bugünkü Kırgızistan'a gelmiş olmaları üzerinedir. Ancak Kazaklarla olan benzerlikleri, onlar hakkındaki tartışmaların, daha doğrusu Kırgızlık ve Kazaklığın nerede başlayıp nerede bittiği tartışmalarının en büyük sebebidir.

Kırgızların, Moğolistan'dan bu bölgeye ne zaman geldikleri, nasıl olup da Kırgız adını muhafaza ettikleri bilinmemektedir. Hatta 9. yüzyılda Uygurları yenen Kırgızlar ile bu Kırgızların aynı Kırgızlar oldukları bile tartışmalıdır.

Kazakların hikâyesi ise, ilk kez 15. yüzyılın ortalarında Özbek ulusunun ilk büyük hanı olan Ebul Hayr Bahadır Han'a bağlı olan Kerey ve Canibek adlı hanların Ebul Hayr'dan ayrılmak istemeleri üzerine, Çağatay hanı İsenbuka'ya sığınmaları sonucu, İsenbuka'nın kendilerine yurt olarak Cedisu bölgesini vermesi ile başlar. İsenbuka'nın, Balkaş gölünün güneyinde bugünkü Almatı yakınlarında yer alan Cedisu bölgesini onlara vermesinin sebebi ise, güneyden gelecek seferlere karşı buranın bir tampon bölge görevi görmesini sağlamaktı. Sözlük anlamı, "hiçbir yere bağlı olmayan, serbest dolaşan" demek olan "Kazak" adı bundan böyle, Kazak olan, yani hiçbir yere bağlı olamayan hanlara tâbi olan Özbek ulusu için kullanılmaya başlanır.

Birçok yönden birbirlerine benzeyen Kazak ve Kırgızların gerçek anlamda birbirlerinden kopuşları ise, Sovyetler Birliği'nin kurulduğu 1924 yılında, Orta Asya'nın beş cumhuriyete bölünmesi ve Kazakistan ve Kırgızistan adında iki ayrı cumhuriyetin ilân edilmesiyle olmuştur. Tam da bu noktada, Kırgızistan'ın ünlü edebiyatçısı Cengiz Aytmatov'un, romanlarında Kırgızlardan çok Kazaklardan bahsetmesi, oldukça çarpıcı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugünkü Kırgızlar, yüksek irtifada yaşayan göçebe bir halk olmasına rağmen çok sıcakkanlı insanlardı. Devlet başkanları da diğer Orta Asya ülkeleri devlet başkanlarından farklıydı. Diğer başkanlar Sovyet döneminde de KGB'de üst düzey yöneticilerken, Kırgız devlet başkanı Akaev bir bilim adamıydı.

Narın

Bişkek'den sonraki ilk durağım Narın oldu. Sır-Derya buradan doğuyordu ve buradaki kolunun adı Narın nehriydi. Narın'ın adı da buradan geliyordu. Narın ayrıca, bizde erişteye benzer, üzerine at etinden yapılmış sucuk konulan bir yemeğin de adıydı.

Kırgızistan'daki Kırgız nüfusunun en yoğun olduğu bölgeydi Narın. Diğer bölgelerde Rus, Kazak, Özbek, Tacik ve daha başka etnik gruplar da vardı. Bir tek Narın, tamamen Kırgızdı.

Narın'ın arabayla dört saat mesafelik güneyinde, Çin sınırında Çatır Köl vardı. Bu göl, dört bin metreye yakın yüksekliğiyle dünyanın deniz seviyesinden en yüksek göllerinden biriydi. Kırgızistan, yüksek dağları ve bu dağlardaki göleriyle ünlü bir ülkedydi. Narın'ın kuzeybatısındaki Som Köl de bunlardan biriydi. Buralarda dolaşmak çok güzeldi. Dağlardan irili ufaklı dereleler akıyordu. Suların gözlerden kaybolduğunu sandığınız bir anda birdenbire dağın içinden fışkıran küçük bir şelaleyle karşılaşabiliyordunuz. Buralarda belki de hiç su sıkıntısı olmadığı için üç bin metrenin üstündeki yerler bile yemyeşildi.

Ve Issık Köl, deniz seviyesinden yüksekliği bin sekiz yüz metreden fazlaydı. Issık, “sıcak” demekti. İçindeki sıcak su akıntısından dolayı gölün sıcaklığı kışın bile sıfırın altına düşmüyordu. Issık kölden Bişkek'e gelirken, Bişkek'e üç saat kala Balasagun yakınlarından geçtik. Balasagun'da Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacıp'in türbesi vardı. Gece olduğu için Balasagun'a hiç uğramadan Bişkek'e geldik.

Talas

Kırgızistan'ın bir başka yerleşim yeri de, halkının çoğunluğunu Kazakların oluşturduğu Talas idi. Talas, 751 yılında Arapların, Türklerin yardımıyla Çinlileri yendiği o ünlü savaşın geçtiği topraklardı. Türkler aslında ilk başta Arapların Orta Asya'ya ka-

dar gelmelerinden dolayı Araplara karşı Çinlilerden yardım istemişler. Çinliler Türklere yardım edip Şaş (Taşkent)'ı Araplardan almışlar ama yine de Şaş'ın Türk hükümdarını öldürmekten geri durmamışlardır. Bunun üzerine Türkler bu defa da Araplardan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Ziyad b. Salih yönetimindeki Arap ordusu Türklerin de yardımıyla 751'de Talas'da Çin ordusunu yenmiştir. O tarihten sonra Çinliler, 18 yüzyılın sonunda Kaşgar'ı alana kadar bir daha Türkistan üzerinde hiç hâkim olamamışlardır.

Ben Talas'a gidemedim. Bişkek'in kuzeybatısında yer alan Talas, güzergâh olarak Taşkent ile Almatı arasında yer alıyordu. Ben ise güneydeki Celalabad ve Oş'a gidecektim.

Celalabad ve Oş

Bişkek'den sonra on altı saatlik bir yolculuğun ardından Celalabad'a geldim. Burada mineral suyuyla ünlü kurorg denilen bir kaplıca vardı. Celalabad'dan da Oş'a geldim.

Oş şehrinin adının nereden geldiğine dair oldukça hoş bir hikâye dinlemiştim:

“Hoca Ahmet Yesevi'nin yeğeni ve aynı zamanda kendisi de Orta Asya halkı için ulu bir evliya olan Zengi Ata'nın büyük bir sığır sürüsü varmış. Bu sürünün başını bekleyen ise bir boğaymış. Boğa yaşlanıp da sürüye bakamaz olduğunda, sürü kendi başına otlamaya, canı nereye isterse oraya gitmeye başlamış. Bir gün Zengi Ata baksa ki ne görsün, sürünün bir ucu Fergana'da bir ucu Andican'daymış. Onları bir araya toplamak isteyen Zengi Ata Taşkent'in yan tarafından “oş-ş!” diye seslenmiş. O sırada bugünkü Oş şehrinin bulunduğu yerde otlamakta olan sürü, bu sesi duyarak geri dönmüş. Böylece zaman içinde, sürünün Zengi Ata'nın sesini işitip döndüğü yere kurulan şehre Oş ismi verilmiş.”

Celalabad da, Oş da Özbeklerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Erkeklerin çoğu Özbek takkesi takıyordu. Bu takke, köşeli, si-

yah, beyaz nakışlı bir şapkaydı. Tacik erkekleri de aynı takkeyi kullanıyorlardı. Doğu Türkistan'daki Uygur erkeklerinin takkeleri de model olarak Özbek takkesi gibi köşeliydi. Ancak Özbek takkesi gibi tek tip renk ve desende değildi. Uygur takkelerinin renkleri ve desenleri yöreden yöreye değişiyordu. Kazak erkekleri arasında kullanılan takke modeli de köşeliydi. Kırgız erkekleri ise, uçları dışa kıvrık, boyu Özbek takkesine göre daha uzun olan ve beyaz keçeden yapılmış bir şapka türü kullanıyorlardı.

Orta Asya'da, özellikle Semerkant, Buhara gibi tarihî yerlerde yaşlı erkeklerin üzerinde gördüğüm bir başka kıyafet de, "çapan" dedikleri bir çeşit kalın pardösüydü. Düğmesiz bir kıyafet olan çapan, bir kuşakla belden bağlanarak kullanılıyordu. Ayaklarına da yumuşak deriden yapılmış dize kadar çıkan çizmeler giyiyorlardı. Çizmelerin üzerine de, Türkiye'de bizim mes üzerine giydiğimiz gibi lastik ayakkabılar geçiriyorlardı. Ben hep yazları gezdiğim için gençlerde bu tip kıyafetler görmedim. Kışın gezseydim görebilir miydim emin değilim. Bir de, çok az da olsa, tıpkı Afganistan'daki gibi takkelerini bez ile sarıp "sarık" haline getirerek dolaşan kimi yaşlı Özbeklere de rastlayabiliyordum.

Oş'daki kadınların çoğu ise Özbek kadınlar gibi atlas kumaşdan dikilmiş elbise giyiyordu. Bu atlas kumaştan dikilen kıyafet dışında, ister Özbek olsun, ister Tacik veya Kırgız ya da Kazak, kadınların elbise modelleri hemen hemen bütün Orta Asya'da birbirine benziyordu. Ya belden kesim ya da göğüs altından kesimi olan bu elbiseler değişik renklerde ve desenlerde olabiliyordu. Bir tek Türkmen kadınlarının elbiseleri biraz daha özgündü. Sebebi de, her bir Türkmen elbisesinin farklı nakışlarda işlenmiş yaka nakışlarına sahip olmasıydı.

Bütün Orta Asya'da kadınların elbiselerindeki ortak unsur, elbiselerinin altına, ayak bileğine kadar uzanan "iç donu" dedikleri pijama altına benzer bir don giymeleri idi. Afganistan'da ve Pakistan'da elbiselerin altına giyilen türden... Bu iç donu, onların kıyafetlerinin olmazsa olmazıydı. Türkiye'nin

kırsal kesimindeki kadınların da bir kısmı hâlâ elbiselerinin altına, bizim “şalvar” dediğimiz iç donu giyiyorlar. Bir kısmı da, özellikle köylerde yaşayan kadınlar, şalvarın üzerine sadece bluz giyiyorlar. Yani şalvarı pantolon gibi kullanmış oluyorlar. Orta Asya’da ise iç donunun üzerine bluz giyilmesine hiçbir yerde tanık olamazsınız.

Orta Asya kadınları arasında dikkatimi çeken bir şey de, genç kızların ya da yeni evli genç kadınların büyük başörtüsü kullanmıyor olmalarıydı. Büyük başörtülerini genellikle orta yaşlı ya da yaşlı kadınlar kullanıyorlardı. Orta Asya kadınlarıyla ilgili bir başka tespitim de, özellikle büyük şehirlerdeki kadınların, gösterişli elbiseler giymeyi sevmeleri olmuştu. Sadece giyimleriyle değil, saç stilleri ve makyajlarıyla da son derece gösterişliyidiler. Onlar böyle daha güzel olduklarını düşünüyorlardı. Bir benzetme yapmam gerekirse eğer, tıpkı seksenli yılların modasına benzer bir tarzları vardı.

Celalabad ve Oş, bütün Orta Asya’nın en önemli tarım bölgesi olan Fergana vadisinde bulunuyordu. Orta Asya topraklarının çoğunluğunun çöl olduğu düşünülürse, Fergana vadisinin önemi daha iyi anlaşılırdı. Üç devlete paylaştırılmıştı burası. Oş Kırgızistan’a, Fergana Özbekistan’a, Hocent Tacikistan’a... Haritaya baktığınızda Fergana vadisinde sınırlar birbirine girmiş gibi görünüyordu. Öyle ki bazen, bulunduğunuz ülkenin başka bir ucuna gitmek için diğer bir ülkenin topraklarından geçmeniz gerekiyordu.

Hocent (Leninabad)

Oş’dan Tacikistan’ın başkenti Duşanbe’ye kara yoluyla doğrudan gidiş olmadığını öğrendim. Önce Tacikistan’ın en büyük şehirlerinden biri olan Hocent’e gitmem gerekiyormuş. Her sabah erkenden Hocent’e otobüs kalkıyordu. Hemen hemen on saatlik bir otobüs yolculuğundan sonra Hocent’e geldim. Bura-ya gelmek için, uzun uzun pasaport kontrollerinin yapıldığı Özbekistan topraklarından geçtik.

O gün otobüste tanıştığım insanlar beni çok etkilemişti. Kırgız, Özbek, Tacik, üç milletten insan vardı otobüste. Herkes birbirine karşı yardımsever ve sıcaktı. Sanki o gün otobüste değil de çok daha önceden tanışıyor gibiydiler. Halk, Hocent için hâlâ Sovyet dönemindeki gibi Leninabad ismini kullanıyordu. Hocent, Büyük İskender'in kurduğu şehirlerden biriymiş ve “En Uzak İskenderiye” anlamına gelen bir adı varmış.

Sogdlar

Tacikistan'da, Büyük İskender'in Sogd kralının güzeller güzeli kızı Roksana ile evliliğini bilmeyen yok gibiydi. Sogdlar, İlk Çağ İpek Yolu'nun tarihte iz bırakan önemli bir kahramanıydı. Tarihçiler ve antropologlar arasında halen tartışmalı bir konu da olsa, Taciklerin ataları olarak kabul edilmekteydiler. Sogdlar, Türk kültür tarihinin gelişimi açısından da önemli bir role sahiptiler. Göktürkler ve Uygurlar üzerinde derin izleri olan Sogdlar, Buhara, Semerkant, Fergana ve bu bölgelere komşu olan yerlerde yerleşmişlerdir. Maverâünnehir'in güneyinin İlk Çağdaki adı “Sogdiana”, onlardan kalma bir addır. Semerkant'ın Araplar tarafından fethedilmesine kadar, bir dizi küçük kent devletleri halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Sogdlar, siyasî meselelerden çok ekonomik meselelerle ilgilenmişlerdir. Araplardan önce İpek Yolu ticaretinin en ünlü tüccarları olmuşlardır. İpek Yolunun en iyi tacirleri olarak, gittikleri yerlere ticaretle birlikte kültür de taşımışlardır. İslamiyet öncesi İran kültürünün Türkler arasında yayılması da, Sogdlar sayesinde olmuştur. Bugün Türkçede çok yaygın olarak kullanılan “kent”, “hatun” kelimeleri bile Sogdcadan dilimize geçmiş kelimelerdir.

Uratübe

Hocent'den sonra önce Uratübe'ye geldim. Burada pazarda biraz dolaştıktan sonra Duşanbe'ye gidecek dört kişilik bir ara-

baya dördüncü kişi olarak bindim. Şoförümüz Hikmetullah Özbekçe biliyordu. Güler yüzlü ve cana yakın bir adamdı. Yol boyunca Zerafşan nehri bize eşlik etti. Zerafşan sıradağlarını aştık. Haziranın yirmi dokuzuydu ve biz o gün kar seviyesine ulaştık. Meğer bu yol, senenin sadece iki buçuk üç ayı kara yoluna açılmış. Diğer aylar Hocent'den Duşanbe'ye ulaşmanın tek yolu uçağa binmekmiş. Zerafşan sıradağları Kırgızistan'daki dağlar gibi yeşil değildi. Çıplak ve taşlıktı.

Duşanbe'ye yaklaştıkça sık sık pasaport kontrolü yapılıyordu. Dikkatimi çeken, diğer Orta Asya ülkelerinde kontroller polis tarafından yapılırken, Tacikistan'da asker tarafından yapılıyordu. İç savaşın etkisi yüzünden olsa gerek diye düşünmüştüm. Duşanbe'nin girişinde Zerafşan nehrinin bir kolu olan Varzob nehri akıyordu. Buralar Duşanbe'nin sayfiye yeri sayılıyordu. Afganistan'ın ünlü mücahit komutanı Ahmet Şah Mesut'un da burada bir evi olduğunu öğrendim.

Duşanbe

Etrafı dağlarla çevrili bir vadide kurulmuş olan Duşanbe'nin sözlük anlamı Farsçada “pazartesi” demektir. Bu şehre neden böyle bir isim konduğunu bir türlü öğrenemedim. Tacikistan, Orta Asya'nın Türkçe konuşulmayan tek ülkesiydi. Tacikçe, İranî bir dildi ve Farsça bilen birisi rahatlıkla Tacikçe de konuşabilirdi. Alfabe olarak Tacikistan'da Kiril alfabesi kullanılıyordu.

Alfabe konusunda Orta Asya ülkelerinin birbirlerinden farklı yaklaşımları vardı. Örneğin Kırgızistan ve Kazakistan'da da Sovyet döneminde olduğu gibi Kiril alfabesi kullanılırken, Türkmenistan ve Özbekistan'da ise Kiril alfabesi bırakılmış, Latin alfabesine geçilmişti. Ancak cumhuriyet devrimleri sırasında bizde yapıldığı gibi, eski alfabe hemen terk edilmemişti. Bu sayede insanlar yeni baştan okuma yazma öğrenmek zorunda bırakılmamışlardı. Halen birçok gazete ve dergi Kiril al-

fabesinde basılıyordu. Şu anda Türkmenistan ve Özbekistan'da devletin resmi alfabesi her ne kadar Latin alfabesi olarak kabul edilmiş olsa da, Latin alfabesi ve Kiril alfabesi birlikte kullanılıyordu.

Duşanbe'nin bende bıraktığı ilk izlenim, diğer Orta Asya ülkelerinde sık sık görmeye alıştığım Rusların burada parmakla gösterilecek kadar az oluşuydu. Duşanbe'nin Lenin parkında birkaç yaşlı Rus görmüştüm sadece. Bana dediklerine göre iç savaş yüzünden çocukları onları burada bırakıp Tacikistan'ı terk etmişlerdi. Mutlaka geçerli bir sebepleri olmalıydı büyüklerini de yanlarında götürmemelerinin. Belki de paraları yetmemişti. Kimbilir belki para bulunca geri dönüp onları da almayı düşünüyorlardı. Belki de büyükler istememişti onlarla gitmeyi. Orta Asya'ya her gittiğimde gördüğüm şey şu olmuştu: Orta Asya'ya yerleşen Ruslar, çoktan Orta Asyalı olmuşlardı. Burası onların da vatanıydı.

Duşanbe'de dikkatimi çeken ikinci şey ise, dış yatırımların ülkeye yeni yeni giriyor olmasıydı. İç savaş yüzünden ne Ruslar Tacikistan'da kalmak istemiş ne de dış yatırımlar ülkeye girmek istemişti. Sadece batı dünyasından değil, Türkiye'den de birçok iş adamı ve bilim adamı, Türk dilleri konuşan Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a gittiği halde, İranî bir dilin konuşulduğu Tacikistan'a gelmemişlerdi. Batılıların ilk başlarda buraya gelmemelerinin sebebi, iç savaş nedeniyle Tacikistan'ın tehlike arz ediyor olmasıydı. Türklerin gelme-yiş sebebi ise, milliyetçi bir yaklaşımın sonucu olarak Tacikistan'ın görmezden gelinmesiydi. Halbuki Orta Asya halkları, özellikle Özbekler ve Tacikler, aslında aynı ortak kültür mirasına sahip insanlardı. Dilleri aynı olmayabilirdi ama dinleri bile, Sünnî olmalarından dolayı, Tacikleri, Şîî İran'dan çok Sünnî Türkiye'ye yakın yapmaktaydı. Türkiye'den bakınca pek böyle görünmediğini biliyorum, ancak buraya gelince insan bu kültürel yakınlığı daha iyi gözleyebiliyor.

Zaten, "Tacik" kelimesinin kökeni henüz tam olarak açıklığa kavuşturulmuş değildir. 8. yüzyıla kadar buralarda Sogdlar

yaşıyordu. 8. yüzyılda Arapların bu bölgeye gelmesiyle birlikte Sogdlara karşı inanılmaz bir kıyım gerçekleşmiştir. Sogdların isyanlarını bastırmaya çalışan Arap ordusu büyük kayıplar vermek zorunda kalmıştır. Araplar, bu kayıpları, o sıralarda İslamiyeti yeni yeni kabul etmiş olan Horasan Farsileriyle doldurmaya çalışmıştır. Arap ordusundaki bu askerlere, “halifenin askeri” anlamında “Tacik” deniliyordu. Bunlar zamanla, bölgenin ana dili olan Sogdcanın yerine Farsçanın hâkim olmasını sağlayacaklardır. Yani ortada “Tacik” diye adlandırılan bir boy yoktur aslında. Ancak yüzyıllar içinde, buraya göçeden Farsilerle yörenin yerli halkı olan Sogdların karışmasıyla oluşan yeni ulus, “Tacik ulusu” adını alacaktır. Tacik ulusu ile bugünün İranlıları arasındaki ayrım ise, 16. yüzyılda Şah İsmail’in İran’ı Şiileştirmesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Bölgenin Farsileştirdiği 8. ve 9. yüzyıllar, aynı zamanda Orta Asya’nın Türk göçleriyle de karşı karşıya kaldığı yüzyıllardı. Farklı bölgelerden Orta Asya’ya gelen çeşitli Türk boylarının ve Farsilerin, yönetici Arap idaresi altında birbirleriyle kaynaşmaları pek mümkün görünmektedir. Kısacası, Şeybani Özbeklerinin 16. yüzyılın başlarında bu topraklara gelmesinden çok daha öncesinde Türkler ve Tacikler Orta Asya’da bir adaptasyon süreci geçirmişler ve birbirleriyle karışmışlardır. Bu nedenle de, 1920’lerde Sovyetlerin kurulduğu ilk yıllarda Orta Asya’da ilan edilen cumhuriyetlerde yapılan nüfus sayımında, Duşanbe’deki çoğu Özbeğin Tacik olarak nüfusa geçirilmesine karşın, Semerkant ve Buhara’daki çoğu Tacığın de Özbek olarak kaydedilmiş olmalarına şaşdırmamak gerekir.

İç savaşa rağmen uzun zamandır Tacikistan’da varlığını sürdüren tek yabancı kurum Türk liseleriydi. Ve onların Türkiye’den gelen genç öğretmenleriyle eşleri... Türk liseleriyle kasettiğim, Said-i Nursi tarafından kurulmuş olan Nur tarikatının başındaki kişi olan Fethullah Gülen’in cemaatine bağlı okullardı. Herkes sokağa bile çıkmaya korkarken bu öğretmenler rahatlıkla bir şehirden başka şehire gidebiliyorlarmış o dönemde.

Benim gördüğüm, bütün halkın, Türk liselerine ve orada çalışanlara saygı ve minnet duyuyor olmasıydı.

Tacikistan, Sovyetlerden kopup bağımsız olmasının hemen ardından aşağı yukarı dokuz ay gibi kısa bir süre sonra, 1992'de kendini iç savaşın içinde bulmuştu. İç savaş, İslamcılarla komünist yanlısı modernistler arasında başlamıştı. 1997'ye gelindiğinde iki taraf arasında ateşkes imzalanmıştı. Varılan antlaşmaya göre devlet idaresinde her iki tarafın da katılımı olacaktı. Böylece bir tür koalisyon hükümeti kurulmuştu. 1999 yazında ülkeyi hâlâ bu koalisyon yönetmekteydi. Sorunlar bitmiş gibi görünüyordu. Hatta bazı halk, "Bunu neden daha önce yapmadılar ki?" diye soruyordu.

Duşanbe'de kaldığım süre içinde iç savaş hakkında çok kanlı hikâyeler anlatıldı bana. Ev baskınları, tecavüzler, sokak çatışmaları... Ben oradayken hâlâ tek tük tanklar dolaşıyordu Duşanbe caddelerinde. Tankların üzerindeki askerler genellikle Rustular.

Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi ulusal orduları yok demek kadar azdı. Bu cumhuriyetlerin dış sınırlarını savunma işini Rusya üstlenmişti. Dış sınırlar ile kastettiğim, mesela Tacikistan'ın, Afganistan ve Çin gibi ülkelerle olan sınırları dış sınırlardı, eski Sovyet dönemindeki ülkelerle olan sınırları ise iç sınırlardı. Orta Asya ülkelerinin kendi ulusal ordularını oluşturmaları büyük bir maliyet gerektirmekteydi. Bu maliyeti kendi başlarına karşılayamadıkları gibi, uluslar arası finans kuruluşları da onlara ordu kurmaları için değil, ülkelerini kalkındırmaları koşuluyla borç verdiklerinden, dış sınırlarının korunması için hâlâ Rusya'ya bağımlıydılar.

Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarından sonra henüz bir istikrar tutturamadıkları için mafya çok güçlenmişti bu ülkelerde. Afganistan bağlantılı uyuşturucu ticareti yüzünden Orta Asya'nın en güçlü mafyası vardı Tacikistan'da. Uyuşturucu ticaretine karışanlar arasında generaller bile varmış. Tacikistan'ın

uyuşturucu ticaretine bulaşmasındaki en büyük etken, komşusu Afganistan’la olan bağlarıydı. Afganistan da, uzun yıllardır iç savaşın içinde olan bir ülkeydi. I savaş doğal olarak ülkede bir iktidar boşluğu yaratıyordu ve bu boşluktan en çok faydalananlar da uyuşturucu ve silah kaçakçıları oluyordu. Tacikistan’ın başına gelen de benzer bir durumdu. Tacikistan’daki iktidar boşluğu, ülkede kaçakçılık olaylarının başlamasına zemin hazırlamıştı. Birbirine komşu iki ülke olan Tacikistan ve Afganistan’ın zengin aşiret reisleri ya da generalleri, bu istikrarsız ortamı kendi çıkarları lehine en iyi şekilde değerlendirmişlerdi.

Tacikistan ve Afganistan her ne kadar iki ayrı ülke olsalar da, geçmişte tek bir siyasal blgeydiler. Rusların Orta Asya’ya gelişine kadarki dönemde bugünkü kuzey Afganistan kentleri, Buhara Emirliğinin idaresi altındaydı. 19. yüzyılda Orta Asya’daki Rus-İngiliz rekabeti sonucunda Amu-Derya, Ruslar ve İngilizler arasında sınır olarak kabul edilmişti. Böylece kuzey Afganistan kentleriyle Orta Asya birbirlerinden ayrılmıştı. Bu siyasal kopmaya rağmen, Amu-Derya’nın her iki yakasındaki halklar, Sovyet Rusya ile Batı dünyası arasındaki Soğuk savaş dneimine kadar hâlâ birbirleriyle yakın ilişki içindeydiler. Soğuk savaş döneminde birbirinden kopan iki bölgenin halkı, Sovyetlerin dağılmasından sonra ülkelerindeki istikrarsızlık dönemlerinde yeniden yakınlaşmışlardır. Duşanbe’de kiminle tanıştıysam bana, iç savaş sırasında Mezar-ı şerif’e kaçtıklarını söylemişti. Aynı şekilde Afganistan’da yaşayan birçok Tacik de Duşanbe’ye gelmişti. Afganistan’ın, Taliban’a muhalif Mücahit hükümetinin lideri Ahmet şah Mesut bile Afganistan’da savaş alanında olmadığı zamanlarda, ailesi ve adamlarıyla birlikte Duşanbe’de yaşıyordu. Hatta diğer ülke diplomatlarıyla buluşma yeri Duşanbe’ydi.

Hisar

Duşanbe’nin hemen dışında Hisar denilen bir yerleşim yeri vardı. Burada 19. yüzyıla ait bir hisar harabesi vardı. Bu hisar, Buhara Hanlığı zamanından kalmaydı.

16. yüzyıl başları, Timurlu imparatorluğunun yıkılıp yerine Şeybani, Safevî ve Baburi devletlerinin kurulduğu yıllar, dünyada önemli değişikliklerin olduğu yıllardı. Bu yıllarda Portekizli denizciler, Asya'ya denizlerden ulaşma yollarını keşfetmişlerdi. Artık karalar yavaş yavaş önemlerini yitirmeye başlamıştı. 18. yüzyıla gelindiğinde, İpek Yolu ticareti uluslar arası önemini çoktan yitirmişti. Bunun sonucu, bölgedeki siyasi gücün parçalanması olmuştur. Şeybani Özbekleri, üç farklı yerel hanlığa bölünmüşlerdir : Hiva, Buhara ve Hokand hanlıklarına. Bunlar bölgede hep zayıf hanlıklar olarak kalmışlardır. Çünkü artık bölgenin yeni gücü Rus Çarlığı olmuştur.

Rusya ise 19. yüzyıla gelene kadar Avrupa'yla da dahil olmak üzere, dış dünyayla ilişkileri kopuk bir ülkeydi. Avrupa, 19. yüzyıla kadar Rusya'yı Avrupalı bile saymıyordu. Bu durum Rusya'nın Avrupa'daki kültürel ve bilimsel gelişmelerden faydalanmasını da geciktirmişti. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Avrupa, Rusya'nın da Avrupa'nın bir parçası olmasına karar vermişti. Avrupa'nın bu kararı almasının önemli bir sebebi vardı. Napolyon sonrası Avrupa, savaşımlardan bıkmış bir Avrupa'ydı. Bu yüzden de, 1815 yılından 1871'deki bugünkü Almanya'nın kuruluşuna kadarki dönemde, Avrupa içinde hiç savaş olmamıştır. Çünkü bu dönem, Avrupa'da "güçlerin dengesi" politikasının hüküm sürdüğü bir dönemdi. Bu başarının en önemli ayağını da, bu politik sisteme dahil edilen Rusya oluşturmuştu.

Ruslar ve İngilizler Avrupa'dan çok uzaklarda, Orta Asya'da karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma, savaş alanında olmamıştır. Daha çok diplomasi alanında olmuştur. Ve sonunda 1881'de önce İran tarafsızlaştırılmış, ardından 1887'de bir antlaşmaya varılarak, Afganistan'ın Rusya ve Britanya arasında tampon bölge olması kabul edilmiştir. Bu antlaşmaya göre Amu-Derya, Afganistan'la Rusya arasındaki sınırı oluşturacaktı. Bu şekilde nehrin iki yakasında yüzyıllardır birlikte yaşayan halklar birbirlerinden koparılmış olurlar. Bu sınır, soğuk savaş dönemi boyunca Sovyet Rusya ile Afganistan arasındaki sınırı

da oluşturmuştur. Hatta bugün de Amu-Derya, Tacikistan ile Afganistan arasındaki sınırı çizmektedir. 1860'da Rusya'nın Çin'le yapmış olduğu buna benzer bir antlaşmayla Rus-Çin sınırı da belirlenmiştir. Aynı şekilde o zaman da, Rus-Çin sınırı boyunca yerleşmiş olan Kırgız, Kazak, Uygur ve Tacikler birbirlerinden koparılmışlardır.

Türk Büyükelçiliğinde

Duşanbe'ye kadar gelmemin en önemli sebebi Duşanbe'den Afganistan'a geçmek istememdi. Afganistan'daki Taliban yönetiminin yasalarına göre, yabancı uyruklu bir kadının tek başına ülkeye girmesi yasaktı. O yüzden Afganistan'a Tacikistan  zerinden, Taliban'a muhalif Mücahit bölgesinden girmeyi düşünüyordum. Türkiye'den ayrılmadan önce Ankara'daki Afgan elçiliğinden, Duşanbe'den Afganistan'ın Tahar kentine sürekli helikopter kalktığını öğrenmiştim. Helikoptere ulaşmak için Duşanbe'deki Afgan elçiliğiyle bağlantıya geçmem gerekiyordu. Ayrıca 1982'den beri Türkiye'de yaşayan birkaç Afgan kökenli Türk vatandaşından, onların Duşanbe ve Tahar'daki akrabalarının isimlerini almıştım. Bütün bu isimlerle bağlantı kurabilmem için Tacikçe bilen birilerine ihtiya ım vardı. Bunun için de Duşanbe'deki Türk lisesine gidip oradaki öğretmenlerden yardım istemeyi düşünüyordum.

Türk lisesine doğru gidiyordum. Maşrutkadan inmiş ve karşıya geçmiştim. Durduğum yer tam köşe başıydı. “Ne tarafa gideceğim” diye etrafıma bakınırken, başımı kaldırdığımda Türk bayrağını gördüm. Türk elçiliğinin  n ndeydim. I erdekilere bir “merhaba” demek istedim. I  savaşın henüz bittiği ve çok insanın gelmeyi aklından bile geçirmediği Tacikistan'da, karşılarında bir Türk kızı görünce şaşıracaklarını biliyordum.  ğle arasıydı. Eğitim müşaviri Hüseyin Bey, sekreteri Zuhra ve emniyet görevlisi  zer Bey dışında kimsecikler yoktu.

Gerçekten de çok şaşırdılar. Beni çok güzel karşıladılar. Özellikle Hüseyin Bey benden daha heyecanlıydı. Oradan son-

ra Türk lisesine gidip dil bilen birisinden yardım isteyeceğimi söylediğim zaman, burada kalmamı, Afgan elçiliğiyle bağlantı kurmama kendisinin yardımcı olacağını söyledi. Ve o andan sonra benimle ilgili herşeye el koydu.

Aynı gün içinde Afganlılarla ilişki kuruldu. Hüseyin Bey, beni ve Zuhra'yı alıp Afgan elçiliğine götürdü. Konuşmaları Zuhra yapıyordu. Bize helikopterle Afganistan'a geçmemin hiçbir sakıncası olmadığını, ancak bir sonraki helikopterin ne zaman kalkacağını belli olmadığını söylediler. Elçilikle irtibatı kesmememiz gerekiyordu.

Duşanbe'den Afganistan'ın Tahar bölgesine kalkan helikopterle ilgili işlere Afgan elçiliğinden General Ahmed Müslim bakıyordu. Daha sonraki günlerde iki kez karşılaştığım Ahmed Müslim, batılı havası olan, İngilizceyi rahat konuşabilen bir adamdı. İsveç'de, Afganistan iç savaşı hakkında yazdığı bir kitabı basılmıştı. Ülkelerine gitmek istememe saygı duyduğunu, istediğim kadar onların misafiri olarak kalabileceğimi söylemişti bana.

Helikopterin kalkış günü belli değildi. Tahar'dan ne zaman geri gelirse o zaman kalkacaktı. Bu arada bir gece aniden gelen bir helikopteri kaçırdığımı öğrendim. Gecenin o saatinde elçilikte kimse olmadığı için beni arayıp haber verememişlerdi. Beni arayabilecekleri başka bir telefon numarası da bırakmamış olduğumdan helikopteri kaçırmıştım.

Her nedense o andan sonra içime bir kurt düştü. Etrafımdaki bütün Türk vatandaşlarından bana karşı negatif bir enerji almaya başlamıştım. Artık ne zaman helikopterle ilgili birine birşey sorsam, ya duymamazlıktan geliniyor ya da tepkiyle karşılanıyordum. En çok da Zuhra'nın benden uzak durmaya başlamasına içerlemiştim. İlk tanıştığımızda Türkiyeli bir kız arkadaşı olduğuna nasıl da sevinmişti oysa ki. Bana yardımcı olmaksızın vazgeçmişlerdi.

Neden böyle olduğunu sonraları çok düşündüm. Aklıma tek gelen, Hüseyin Bey'e, büyükelçiden ve büyükelçilikten izin al-

maksızın benim işlerimle ilgilenmesinden dolayı elçilikten uyarı gelmiş, o da bu uyarıyı mertçe karşılamak yerine, beni insanların gözünde hiç olmadığım biri gibi göstermeye çalışarak bertaraf etmeye çalışmıştı. Böyle bir kaniya varmamın sebebi, Hüseyin Bey'in, yalnızken yüzüme başka, başkalarının yanında başka konuşuyor olmasıydı.

Tahar'a helikopterle gitme hayallerim suya düşmüştü. Kara yoluyla gitmeye karar verdim. Bunun için önce Kulab şehrine gitmeliydim. Orada ömür boyu sevgiyle hatırlayacağım biriyle tanışacaktım. Talibcan Eke'yle.

Ferhor

Talibcan Eke aslen Özbekti. Karısı ise Tacikti. O, karısı Recebi ve kızı Ferzane'yle birlikte, Kulab'ın güneyine düşen Afganistan sınırındaki Ferhor kentine gittik. Afgan sınırına çok yakın olduğumuz için artık askerhi bölgedeydik ve yabancılar için Ferhor'a izinsiz geçmek yasaktı. Kontrol noktasına gelene kadar izin belgesi almamız gerektiğini bilmiyorduk. Daha önce yabancı uyruklu biriyle askerî bölgeye gelmediği için Talibcan Eke de izin belgesi gerektiğini bilmiyordu. Bense, seyahatlerimdeki üçüncü yılım olmasına rağmen bu tür konularda tecrübeli bir gezgin değildim. Başıma geldikçe öğreniyordum. Neyse ki bir Tacik gibi giyinmiş olmam sayesinde hiç dikkat çekmeden, izin belgesi sorulmadan geçtik.

Recebi'nin Ferhor'da akrabaları vardı. Onlar sayesinde Ferhor'daki Afgan yetkililerle ilişki kurduk. Konuştuğumuz her görevli, ister Tacik olsun ister Afgan, beni önce umutlandırıyor, ardından hayal kırıklığı yaşıtıyordu. Sanki bu ülkenin içinde bulunduğu kaderin bir parçası olmuştum. Son günlerde yaşadığım belirsizlik, son yıllarda Tacikistan'ın yaşadığı belirsizliğin aynısıydı.

Ferhor'dan Afganistan'a ancak askerhi malzeme taşınması için helikopter ya da kamyon geçişine izin veriliyormuş. Bu-

nun dışında Afganistan'a gitmenin tek yolu, Duşanbe'den Taha'ya kalkan helikoptere binmekmiş. Ama ben bu şansımı zaten kaybetmiştim.

Kulab

Ferhor'dan Kulab'a geri döndük. Kulab'ın en meşhur yeri Hoca Yusuf Hemedani'nin türbesiydi. Hep birlikte türbeyi ziyarette gittik. Türbenin üzerindeki tarih 14. yüzyıla aitti. Halbuki Hemedani, Ahmet Yesevi'nin hocasıysa eğer, bu tarih 11. veya 12. yüzyıla ait olmalıydı. Türbenin üzerindeki tarih, türbenin inşa edildiği tarih olmalıydı. İki yıl önce Merv'de de Hemedani'ye ait olduğu savunulan başka bir türbe görmüştüm. Hemedani'nin hangi türbede yattığını tespit etmek zor. Belki ikisinde de yatmıyordur.

Osmanlı'nın son yıllarındaki en itibarlı subay ve devlet adamlarından biri olan Enver Paşa'nın eski mezarı da Kulab'daydı. Mezarı birkaç yıl önce Türkiye'ye getirilmişti. Enver Paşa, Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşında yenilmesi üzerine, ülkeyi savaşa özellikle sokmuş biri olduğu suçlamasıyla ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ve mücadelesini Orta Asya'da sürdürmüştü. Orta Asya'ya Lenin'i, Orta Asyalı yerli halkın başlattığı Basmacı isyanını bastırabileceğine ikna ettiği için gelmişti. Fakat Orta Asya'ya geldiği sırada, Mart 1921'de Moskova'daki hükümet ile Ankara'daki hükümet arasında barış imzalanmıştı. Enver Paşa Ankara hükümetinin sevmediği biriydi. Artık Lenin'le iş birliği yapması söz konusu olamazdı. Bunun üzerine o da, Sosyalist Rus birliklerine karşı Basmacılarla katılmış ve Ruslara karşı savaşırken de ölmüştü.

Ayrılırken son bir iyilik daha yaptı bana Talibcan Eke. Orta Asya ülkelerinde o sıralar yabancılara uygulanan uçak fiyatları, yerlilere uygulanan fiyattan farklıydı. Talibcan Eke, yerli fiyatına Hocent'e uçak bileti almamı sağladı. Bu o kadar kolay

olmamıştı. Çok dil dökmesi gerekmişti. Talibcan Eke, Kulab'da tanınan ve sevilen biriydi. Üstelik çok iyi bir insandı. Onun sayesinde yetmiş dolar yerine sadece yirmi dolar ödeyerek Hocent'e uçak bileti alabildim.

Geri dönüşüm çok uzayacaktı. Tacikistan'a komşu olan ülkelerden ancak Kırgızistan'a gidebiliyordum. Afganistan'a gidemiyordum. O sıralar Tacikistan'da Özbek elçiliği olmadığı için, vize alıp Özbekistan'a da gidemiyordum. Çin, hem işime yaramıyordu hem de geçiş izni yoktu zaten. Gerisin geriye Hocent'e, oradan da Bişkek veya Almatı'ya dönmem en uygun yoldu. Türkiye'ye uçakla dönmeye yetecek kadar param yoktu. Yolun yarısını, mesela Aşgabat'a kadarını uçakla gitmeyi, geri kalanını kara yoluyla gitmeyi düşündüm. Özbek vizem olsaydı bunlara hiç gerek kalmayacaktı. Tacikistan'dan direkt Özbekistan'a, oradan da Türkmenistan'a ve İran'a kara yoluyla gidebilecektim.

O sıralar Türkiye-Özbekistan ilişkileri pek iyi değildi. Özbek devlet başkanı İslam Kerimov'a birkaç ay önce düzenlenen suikaste katılanlardan biri Türkiye'de yakalanmış ve Türkiye'deki İslamcı bir partinin lideri Erbakan yanlısı bazı kişilerden para aldığını söylemişti. Olanlar, Türkiye ile Özbekistan arasındaki ilişkileri sekteye uğratmıştı. Türkiye'de öğrenim gören Özbekistanlı gençler, hükümetlerinin tâlimatları üzerine ülkelerine geri çağırılmışlardı. Ayrıca Özbekistan'da faaliyet gösteren Türk okullarının da çoğu kapatılmıştı. Bu gelişmelerden haberdar olan Duşanbe'deki Türk elçiliği çalışanları, sınırdan vize almayı düşünsem bile, bu konuda hiç şansım olmadığını söylemişlerdi bana. Yine de denemeye değirdi.

Hocent'den, tıpkı geldiğim gibi, önce Oş'a sonra Bişkek'e ve Almatı'ya iki vasita değiştirerek gitmek yerine, Almatı'ya Taşkent üzerinden direkt giden bir otobüse bindim. Böylelikle iki katı zaman ve iki katı para harcamaktan kurtulmuş olacaktım. Oş'dan Hocent'e gelirken olduğu gibi bu sefer de Özbekistan topraklarından geçmemiz gerekiyordu. Almatı'ya kadar otuz

dolara anlaştım. Nereye gideceğimi soran diğer yolculara, aslında Türkmenistan'a gitmek istediğimi söyleyince, bana Taşkent'de inmemi söylediler. Yolculuğun ilk yarısında kafam sürekli, bir sorun yaşamaksızın Özbekistan'a girip giremeyeceğim ile meşguldü. Özbekistan'a bir kere girdikten sonra gerisi kolaydı. Yolcuların dediği gibi Taşkent'de inebilirdim o zaman. Yakalanırsam ülkeyi terk etmemi isteyeceklerdi. Ben de o zaman, Kazakistan yerine Türkmenistan'a çıkabilirdim.

Taşkent

Hiçbir sorun yaşamadan Özbekistan'a girdim. Rahatlamıştım. Taşkent çıkışında, Kazakistan sınır kapısına gelmeden hemen önce otobüsten indim. Henüz otobüs parasını ödemiş-tim. Para konusunda anlaştığım kişi, Özbekistan'a girerken Kazak sınırında bizimle yeniden buluşmak üzere bizden ayrılmıştı. Parayı ödemediğimi bilen kimse yoktu. Bulunduğumuz nokta yolun yarısıydı. Otuz dolar yerine on beş dolar ödemeyi düşünüyordum. Şöföre, “Ben pul vermedim. Neçe pul gerek?” (Ben para vermedim. Ne kadar para vermem gerek?) diye sordum. Biraz düşündü ve “beş dolar” dedi.

Saat gece yarısına geliyordu. Otobüsteki yolcuların yardımıyla benim için bulunan bir taksiye bindim ve otobüs terminaline gittim. Terminalde sabahın olmasını bekleyip, günün ilk Buhara otobüsüne binmeyi düşünüyordum.

Taşkent, Orta Asya'da gördüğüm, metro ağına sahip olan tek şehirdi. Sovyetler Birliği'ndeki, hatta bütün doğu bloku ülkelerindeki tüm büyük şehirler hemen hemen birbirlerine benziyorlardı. Orta Asya'nın büyük başkentleri de öyle... Bunlar arasında Taşkent, 1966 depreminde yerle bir olmuş bir şehir olmasına rağmen, diğer Orta Asya başkentleri arasında modern şehircilik anlamında en eski geleneğe sahip olanıydı. Almatı ve Duşanbe de biraz öyleydi. Ama Taşkent'in farkı, burada metro-pollerin olmazsa olmazı olan metro ağının bulunmasıydı. Taşkent, Almatı ve Duşanbe'nin tersine, Aşgabat bağımsızlıktan

sonra hızlı bir şekilde modern bir şehir haline getirilmişti. Onun da metrosu yoktu. Sovyet döneminden kalma traletbüsler ise hâlâ trafikte önemli bir rol oynuyorlardı. Büyük şehirler içinde en az yenilenmiş olanı, en azından benim orada olduğum 1999'daki haliyle, Bişkek'di.

Taşkent'deki metro istasyonlarının en dikkat çekici yanları, her birinin birer müze gibi olmasıydı. Duvarlara, Türk tarihinin değişik efsaneleri, ünlü simaları bir bir nakşedilmişti. Üstelik bu motifler, bağımsızlıktan sonra değil, Sovyet döneminde nakşedilmiş motiflerdi.

Semerkant

Otobüs Semerkant'da bir saatten fazla mola verdi. Registan'a ve Gur-i Emir'e yeniden gittim. Terminale döndüğümde polislere yakalandım. Pasaportumu sordular. Vizemin olmadığını gördüler. Onlara en acil şekilde Türkmenistan'a geçmeye çalıştığımı anlattım. Hiç sorun çıkarmadılar. Çantamda narkotik ya da Vahabizmle ilgili bir kitap olup olmadığını sordular. Olmadığını söyleyince çantama bakmadılar bile. "Siz ayal kişisiniz. Erkek olsaydınız komazdık. Yolunuz ak bolsun" (Siz bayansınız. Erkek olsaydınız koymazdık. Yolunuz açık olsun) deyip beni bıraktılar.

Buhara'ya gelir gelmez ilk işim karnımı doyurmak oldu. Özbekistan'da ve diğer Orta Asya ülkelerinde, hatta kuzey Afganistan'da, öğünlerde en çok yenen yemek pilavdı. Malzemesi beş taneydi. Pirinç, havuç, soğan, kırmızı et ve yağ. "Pilav" kelimesinin kökeni, "penc" ve "alev kelimelerinin birleşmesinden ileri geliyormuş. "Penc" Farsçada "beş" demekti. Beş parça malzemenin ateş (alev)de pişirilmesiyle meydana gelen yemek demekmiş. Özbeklerin bir de "şaşlık" denilen kebabı ünlüydü. "Şaş", yani "şeş", Türkçede "altı" demekti. Altı parça etin şişe geçirilmesiyle oluşan yemeğin adıydı şaşlık. Burarlarda en çok tüketilen meyve ise kavundu. Biz Türkiye'de ka-

vunu sadece yazın yeriz. Orta Asya’da ise her mevsim kavun yiyebiliyormuşsunuz.

Orta Asya’da yemek çeşidi olarak sayabileceğim başka yemek ne yazık ki aklıma gelmiyor. Orta Asya mutfağı, Türk mutfağı gibi zengin bir mutfak değildi. Benim gördüğüm kadarıyla Orta Asya’da yemeğin temeli yedi unsurdan oluşuyordu. Hamur, pirinç, soğan, havuç, patates, kırmızı et ve yoğurt. Diğer bütün çeşitlilik bu unsurlar etrafında oluşturuluyordu. Türk mutfağı ise, hem her türlü iklimi ve bitki örtüsünü kendinde barındıran coğrafyası nedeniyle, hem de çok kültürlü bir geleekten gelen Osmanlı mutfağının çeşitliliği sayesinde, Orta Asya mutfağıyla kıyaslanamayacak kadar zengindi.

Doğu Türkistan da dahil olmak üzere Orta Asya ülkelerinin yemek kültüründe, biz de olmayan bir şey vardı. Asla soğuk içecek içmiyorlardı. İçme suyunu buzdolabında saklamıyorlardı. Onların içecek olarak tükettikleri şey çaydı. Çayı, gök çay (yeşil çay) ya da kara çay olarak tüketiyorlardı. Bizdekinin aksine, son derece açık demliyorlardı. Ayrıca çayı piyalelerde içiyorlardı. Piyaleyi, sapsız porselen kaseler olarak düşünebilirsiniz.

Özbekistan’da çayın servis edilmesiyle ilgili iki hususa dikkat etmiştim. Birincisi, eve misafir geldiğinde, çayı ilk önce ev sahibi içiyordu. Bizde ise kibarlığımızı göstermek için önce misafire servis ederiz. Özbekistan’da çayın önce ev sahibi tarafından içilmesinin sebebi, misafire, “içinde zehir yok, bak, önce ben içiyorum” demek istenmesiymiş. İkinci husus ise, misafirin piyalesine konan çay çok doldurulmuyordu. Neredeyse piyalenin yarısı boş kalıyordu. Bunun nedeni de, misafirin, “bir an önce çayını içip gitmesi”nin istendiği sanılmasın diyeymiş.

Karnımı doyurduktan sonra Kalan Minaret’in olduğu eski şehre gittim yeniden. İki yıl önce geldiğimde buradaki birçok eski yapı restore ediliyordu. Eğer restorasyon çalışmaları bitmişse onları yeniden fotoğraflamak istiyordum. Erkten Çihar Minar’a kadar olan yerlerde dolaştım.

Buhara, Türkmenistan sınırındaydı. Sınırın diğer yakasındaki Çarjov şehriyle aramda sadece yüz kilometre vardı. Tren istasyonuna geldiğimde, “Kimse bana bir daha pasaportumu sormadan Çarjov'a geçmeliyim” derken, Buhara'da takıldım. Yolculuklarımda ilk yıldan beri Türkmenistan'dan aldığım Türkmen elbisesiyle dolaşıyordum. Meğer 6 Haziran'dan beri Türkmenistan ve Özbekistan birbirlerine vize uygulamaya başlamışlar. Bu yüzden bu kadar sık pasaport kontrolü yapılmıyormuş. Türkmen elbisemle polislerin dikkatini çekmiştim.

Avirde bekletilirken gelip giden bir sürü polisle tanıştım. Sakin ve neşeli insanlardı hepsi. İşimin hallolması için ertesi günü beklemem gerekiyordu. O geceyi iki yıl önce kaldığım Zerafşan otelde geçirdim.

Ertesi gün işlerimin hallolması neredeyse bütün gün sürdü. Yaklaşık yirmi dolar cereme (ceza) ödedim ve Özbekistan'da üç gün kalma hakkım oldu. Cereme, bugün Anadolu'da da aynı anlamda kullanılıyordu. Avirdeki görevli, giriş günüm için, bir gün sonrasının tarihini yazarak bana bir gün daha kazandırmıştı. Böylece dört gün kalma hakkım oldu Özbekistan'da. Başka zaman olsa bu dört günü sonuna kadar kullanırdım ama şimdi Türkiye'ye dönmeliydim.

* * *

Hiç oyalanmaksızın tekrar istasyona geldim. Çarjov treni sabaha karşı dörtteydi. İstasyonda gecelemeğe karar vermiştim. Trenin kalkış saatini beklerken genç bir Türkmen kadını olan Altın'la tanıştım. Kardeşi, Navoi şehrinde narkotikten içerdeymiş. Özbekistan'daki genel aftan yararlandırılıp serbest bırakılmış. Kardeşini almaya gittiğinde, hapishane görevlileri yirmi bin sum rüşvet istemişler. Altın'ın ise on bin sumu varmış. Merv'e, ailesinin yanına on bin sum daha bulmaya gidiyordu. Çok ezik bir hali vardı. İçimden ona on dolar vermek geldi. Çok sevinmişti. Artık sadece beş bin sum bulması gerekecekti. Bir gezgin için on dolar önemli bir paraydı. Ama bir Türkmen için on dolar çok çok daha önemliydi. Onun bir aylık maaşının neredeyse yarısı ediyordu on dolar.

Biz konuşurken yanımıza başka bir kadın geldi. Özbekti. Çarjov'a, Türkmenistan'da daha ucuz olan yiyecek maddeleri satın almaya gidiyordu. Çok dertli görünüyordu. Yedi yıl önce kocası, onu ve beş çocuğunu terk edip aynı mahalledeki başka bir kadına gitmiş. Bu arada kadın iki çocuğunu kaybetmiş. Bunları anlatırken yüzünde hiçbir kıpırtı yoktu belki, ama gözlerinden yaşlar süzülüyordu. Şimdi kocası geri dönmek istiyormuş. Lâkin onun içi istemiyormuş. İki balası (çocuğu) yüreğinden hiç çıkmıyormuş. Diğer üç kızı, babaları kalsın istiyormuş. Adam gelince kızlar soruyormuş, “Babam girsin mi?”. Eğer girerse, o dışarı çıkıyormuş.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu insanlar ne zor dönemler geçiriyorlardı. Bir anda paraları pul olmuştu. İnsanların geleceğe ait umutları sönmüştü. Üstelik bu ülkelerde doğal gaz, elektrik, ya çok ucuzdu ya da bedavaydı. Şehir içi telefon bedavaydı. Petrol son derece ucuzdu. Birçoğu Sovyet idaresi döneminde oturdukları evleri sahiplendikleri için kira parası da vermiyorlardı. Buna rağmen her yıl daha da artan yüksek enflasyon, işsizlik, istikrarsızlık bu ülkelerde yaşamı çok güçleştirmişti.

Buna karşılık, bunca zamandır Sovyetlerden dağılan Orta Asya cumhuriyetlerini geziyordum, sokaklarda hiç dilenci görmemiştim. Sakat, kör, orasını burasını göstererek dilenen birine hiç rastlamamıştım. Daha sonrasında Özbekistan'da uzun yıllar bulunmuş bir tanıdığımdan öğrendim ki, bu insanlar yönetim tarafından toplanıp belli bölgelere yerleştiriliyorlarmış. Buralarda onlara küçük el işleri yaptırılıyor, karşılığında ise barınak ve yiyecek ihtiyaçları karşılanıyormuş. Bu sistem de yine Sovyetler zamanından kalma bir uygulamaymış.

İstasyonda dolaşırken ya da bekleme salonunda beklerken, habire birileriyle selamlaşıyordum. Bunlar bir gün önce avirde beklerken tanıştığım polislerdi. Çoğunu hatırlamıyordum. Onlar selam verince ben de selam veriyordum.

Gece saat bire doğru genç bir Rus askeri yanımıza yaklaştı ve Özbekçe olarak “gelin” diyerek onu takip etmemizi istedi.

Trenlerin arasında dolaşıyorduk. Vagonlardan birinin kapısını çaldı. İçerden kilitli olan kapıyı yine Rus olan yaşlı bir kadın açtı. Anlaşılan onu uykusundan uyandırmıştık. Asker eliyle girmemizi işaret etti. Kendisi dışarda kaldı. Rus kadın kapıyı tekrar kilitledi. Gözlerimin karanlığa alışması için bir kaç saniye geçmesi gerekti. Altın'la birlikte Rus kadının arkasından gittik. Bize kompartımana girip uyumamızı işaret etti. Saat dörde doğru tekrar gelip bizi kaldırdı. Bütün bunlar olurken ağızından çıkan tek söz, Rusça'da teşekkür etmek anlamına gelen "sipasiba" oldu.

Çarjov

Buhara-Çarjov arası, trenle dört saatti. Çarjov çıkışı pasaport kontrolünde yine takıldım. İki yılda Türkmenistan'da da çok şey değişmişti. Eskiden sadece ülke sınırlarında pasaport kontrolü yapılırdı. Şimdiyse her şehir giriş ve çıkışında yapılıyordu bu kontroller. Yabancılar vizelerine, Türkmenistan'da gidecekleri her şehrin adını yazdırmak zorundaydılar artık. Benimse yeşil pasaportum vardı. Onlara Türkmenistan'ın yeşil pasaporta vize istemediğini anlattım ama bana inanmadılar. Kendilerinden öyle eminlerdi ki ben de tereddüt içinde kaldım. Pasaportuma el koydular ve ancak ertesi gün geri alabileceğimi söylediler. Bir gece Çarjov'de kalmam gerekecekti.

Çarjov'e giden bir arabadan beni de götürmelerini istedim. Şahvali'yle bu şekilde tanıştım. Beni mihmanhaneye bırakmak yerine kendi evlerine götürdüler. Şahvali Afganistanlıydı. Annesi Özbek, babası Tacikmiş. Çarjov'de yaşıyordu. Hikâyesi beni çok etkilemişti.

Şahvali

Özbek general, Raşid Dostam'ın pilotlarından biriymiş. Dostam Mezar-ı Şerif'i terk edince, o da Çarjov'e yerleşmiş. Anladım

ğım kadarıyla o ve ağabeyleri, Afganlıları para karşılığında, yasa dışı yollarla Moskova'ya geçiriyorlardı... 1993'de Ankara Üniversitesinde tıp okumak üzere Türkiye'ye gelmiş. Bir ay kalabilmiş Türkiye'de. Bir gece bir arkadaşını kavgada öldürmüşler. “Sen de vardın” deyip onu sınır dışı etmişler. Bu yüzden Türkiye'yi hiç sevmiyor... Hele Feride'si. Bir kere sevmiş. Çok sevmiş. Feride de onu sevmiş. Ama Feride'yi babası başkasına vermiş. O zamanlar çok yoksul olduğunu söylemişti. O da memleketini terk etmiş. Moskova'ya gidip pilot olmuş. İki yıl sonra geri döndüğünde Feride'nin iki çocuğu varmış. Birbirlerini hâlâ seviyorlarmış. Bir gün, bir roket Feride'yi vurmuş. İşte dünya o an durmuş Şahvali için. “Onun için böyle divâne (serseri) oldum” demişti olanları anlatırken. Gerçekten de çok içki içen, sadece günü yaşayan biriydi Şahvali.

Herkes uyuduktan sonra yanıma gelmişti. Baş ucuma çömelip, “kimsin sen?” diye sormuştu bana. Ağabeyi beni eve getirdiği için ona çok kızmış. Haklıydı. Yasa dışı bir iş yapıyorlardı ve bunu yabancıların bilmesi doğru değildi. Buralarda ne işim olduğunu, Afganistan'a neden gitmek istediğimi anlamaya çalışıyordu. Konuştukça açıldı. Ve o da bana kendi hikâyesini anlatmaya başladı. Yıllardır ilk kez bir başkasıyla Feride hakkında konuştuğunu söyledi.

Ertesi gün pasaportumu alıp Aşgabat'a gitmek üzere Çarjov'den ayrıldım. Bu iş için yirmi beş dolar vize parası ve yirmi dolar da cereme olmak üzere kırk beş dolar ödeme yaptım. Aşgabat'a gitmek için, Orta Asya ülkelerinde maşrutka denilen, minibüse benzer bir araca bindim.

Şahvali'yi bir kez daha göremeden ayrıldığım için içim bu-ruktu. Onu ve evinde tanıdığım diğer kaçak Afganları düşününce gözlerim doldu. Maşrutkada kafam bunlarla meşgulken, gözlerimin dolduğu anlaşılsın diye güneş gözlüğümü takıp başımı yola çevirmiştim. O yazki en güzel arkadaşlıklarım-
rımdan birini yaşayacağım Klara yanımda oturuyordu. Otobüsteki herkese armut ikram etmişti. Tabii ki bana da. Armut koçanını elindeki poşete atmak üzere ona verirken, Türkçe

olarak, “ağlama” dedi. Neden ağladığımı arkadaş olduktan sonra bile asla sormadı.

Aşgabat

Klara'nın ısrarları üzerine birkaç gün Aşgabat'da onun misafiri oldum. Klara o sıralar otuz beş yaşındaydı. Hiç evlenmemiş olmasına rağmen altı yaşında bir oğlu vardı. Ayrıca beş aylık hamileydi. Annesi Başkırt, babası Tatardı. Çocuklarının babası ise Türkmendi. Türkmence anlaşılabileceğimiz halde, o İngilizce konuşmayı tercih ediyordu. İngilizceyi kendi kendine öğrenmişti. Oğlu Batır öyle güzel, öyle sevimli bir çocuktuk ki, onu seyretmeye bayılıyordum. Biraz uzak duruyordu. Ben de onu gizli gizli seyrediyordum. Bir gece yürüyüşe çıktığımız bir sırada, ona yakın olmak için bir şansım olmuştu. Çok uykusu gelmişti ve hiçbir şeye itiraz edebilecek durumda değildi. Eve kadar onu sırtımda taşımıştım. Büyük zevkti.

Orta Asya ülkelerinde internet ağı çok gelişmemişti. Kendi adresime girip maillerimi okuyamıyordum. Bir yıl önceki Çin seyahatimde tanıştığım Çinli arkadaşlarım Türkiye'ye geleceklerdi. Onlara, benden haber almadan uçak bileti almamalarını yazmıştım. İyi olduğumu, Tacikistan'dan sağ salim çıktığımı ve artık bilet alabileceklerini bildirmem gerekiyordu. Kendi adresime giremesem de, Klara sayesinde özel bir şirketin adresi üzerinden onlara mail göndermeyi başardım. Ve en hızlı şekilde İran üzerinden Türkiye'ye döndüm.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

“BUNDAN SON NE VAKİT AY GÖRSEM,
YÂDIMA ZAHİDE DÜŞCEK”

İRAN, TÜRKMENİSTAN VE AFGANİSTAN'DA

(06 Ağustos-31 Ağustos 1999)

Türkiye'ye dönmekte boşuna acele etmişim. Pekin'deki Türk konsoloslugu, arkadaşlarımla hepsine birden vize vermeyeceğini söylemiş. Onlar da gelmekten vazgeçmişler. Türkmenistan'dayken maillerime bakma şansım olmadığı için bu haberi ancak Türkiye'ye dönünce öğrenebilmişim. Kızlar gelmeyince ben de, onlarla birlikte geçirmeyi düşündüğüm zamanı ve parayı, yani son iki yüz dolarımı, tekrar Afganistan'a gitmeyi denemek için harcamaya karar verdim. Bu, 1999 yazı içinde Türkiye'den ikinci kez çıkış yapmam demekti. Böylece Türkiye'ye dönerken geçtiğim yollardan on gün sonra tekrar geçtim. Bu sefer Afganistan'a Taliban bölgesinden girmeyi deneyecektim. Bunun için öncelikle Türkmenistan-Afganistan sınırını, eğer başaramazsam Peşaver'e gidip Pakistan-Afganistan sınırını deneyecektim. O yaz Afganistan'da on İranlı diplomat öldürüldüğü için İran-Afganistan sınırı kapatılmıştı. Bu yüzden İran sınırından geçmeyi deneyemezdim.

Sınırı geçip önce Tahran'a gittim. Ardından Meşhed otobüsüne bindim. Otobüste iki gençle tanıştım. İkisinin de ismi Ali'ydi. Biri Azerî biri Farsiydi. Tahran'da ev arkadaşymışlar. Tiyatro eğitimi almışlardı. İran televizyonunda oyuncu ve yö-

netmen olarak çalışıyorlarmış. Farsi Ali'nin ailesini ziyaret etmeye Kaşmar'a gidiyorlardı. Beni de davet ettiler. Yol boyunca gösterdikleri nezaket, tekliflerini kabul etmemde çok etkili oldu. Bir gece kalmakta sakınca görmediğim o evde tam dört gece kalacaktım.

Kaşmar

Farsi Ali, on çocuklu bir ailenin üçüncü çocuğuydu. İki yaşından dokuz yaşına kadar beş çocuk vardı evde. Çocuklardan ikisi Ali'nin ablası Fatima'nın çocuklarıydı. Ayrıca üç de gelinlik çağına gelmiş genç kız vardı evde. Evin babası Gulam Ali, hasta olmasına rağmen çok genç gönüllü bir adamdı. Anne Zehra, bana ne zaman adımla seslense, iki yaşındaki evin en küçük kızı Zühre de o çocuk sesiyle bana, “Zahide hânım” diye sesleniyordu. Bir gün arkamdan boynuma sarılmış, “möcekkerem, möcekkerem” diye şarkı söylüyordu. Möcekkerem'in Türkiye'deki karşılığı “müteşekkirim” demekti. Sanırım kendi uydurduğu bir şarkıydı.

Azeri Ali de Zühre'yi çok sevmişti. O gün öğle yemeğinde tavuk yemiştik. Ev halkı bizim Türkiye'de “lades kemiği” dediğimiz kemiği bana gösterip anlamadığım birşeyler söylediler. Onlara, “lades mi?” dedim ve beni doğrularcasına coşkuyla haykırdılar. Bunun üzerine Azeri Ali'yle lades tutuştuk. Bundan sonra birbirimizden birşey alırken “aklımda” dememiz gerekiyordu. Eğer alan taraf “aklımda” demeyi unuttur ve veren taraf “lades” deyiverirse, veren taraf iddiayı kazanmış olacaktı. Eğer o kazanırsa, Afganistan dönüşü Tahran'da onlarda kalacaktım. Ben kazanırsam yine Tahran'da onlarda kalacaktım.

Akşam yemeğinde gözüm bir ara Zühre'ye takıldı. Ali'yi nasıl da hayranlıkla seyrediyordu. Yerimden kalktım. Zühre'yi kucakladım. Ali'ye, “seni istiyor” dedim. Ali kollarını uzattı. Bunun üzerine Zühre'yi kucağına verdim ve “lades” dedim. Ali'nin o anki şaşkınlığını, ev halkının kahkahalarını ömür boyu unutamayacağım.

Bir akşam Zehra Hanım, Zühre ve Ali'nin yirmi yaşındaki erkek kardeşi Mohsen'le birlikte dışarı çıktık. Zehra Hanım'ın annesiyle babasının evine gittik yürüyerek. Bahçe içinde, oldukça geniş bir evde tek başlarına yaşıyordu bu iki yaşlı insan. Eve dönerken yol boyunca, Mohsen'le birbirimize şarkılar söyledik. O Farsça söyledi ben Türkçe... Mohsen çok kafa dengi bir çocuktuk. Evin en ser-seri ruhlusu oydu. Şarkı söylemeye evde de devam ettik. Diğerleri de bize katıldı. Farsi Ali'nin etkileyici bir sesi vardı. Umid'den bir şarkı söyledi bize: İran-ı men. Melodinin tanıdık geldiğini söyledim zaman, Umid'in iki yıl Türkiye'de kaldığını, parçalarında Türk melodilerini de kullandığını söylediler. Hatta Türkiye'de tanıştığı bir İsrailliyle evlenmiş. Ne güzel bir birleşimdi: Türkiye, İran ve İsrail. İran'da İsrail'den nefretle bahsediyorlardı. Buna karşın Umid'in bir İsrailliyle evlenmesi hakkında kötü yorum yapıldığını hiç duymadım. İki yıl önce Leyla'dan öğrendiğim Googoş'un bir şarkısını da ben onlara söyledim. "Herkes İran'ı sevmezken sen Farsça şarkı bile söylüyorsun" demişti Azerî Ali.

Azerî Ali evdeki herkesin kalbini fethetmişti. Özellikle çocukların ve evdeki genç kızların. Hem yakışıklı ve eğlenceli biriydi hem de başkalarına karşı her zaman saygılıydı. Modern bir İran genci olmasının yanı sıra inançlarına bağlı biriydi. Kuran'ı ezbere okuyabiliyordu. Bütün bunların dışında Ali'nin, insanın içini burkan bir yanı vardı. Ali çok yalnızdı. Ailesi, on yıl önce Ali'yi İran'da bırakıp Hollanda'ya göç etmişlerdi. Annesini, babasını, son gördüğünde bir yaşında olan kızkardeşini o zamandan beri görmüyormuş. İran'da on beş yaşının üzerindeki erkek çocukların askerliklerini yapmadan yurt dışına çıkmaları yasak olduğu için o ailesiyle gidememiş. Maddî sıkıntısı olmasın diye babası ona Tahran'da bir ev ve bir iş hanı bırakmış. Kendi ayakları üzerinde durmayı öğrenene kadar babaannesiyle birlikte yaşamış. Birkaç yıldır Farsi Ali'yle birlikte kalıyorlarmış. Ailesine en çok ihtiyaç duyduğu yaşlarda Ali hep tek başınaymış. Gitar çalmayı öğrenmiş. Şiir yazmaya başlamış. Hatta iki tane şiir kitabı da basılmış. Ama yine de yalnızlığını paylaşmaya hiçbir şey yetmemiş. Bana bunları Fatima anlatmıştı.

İran Horasan'ında yer alan Kaşmar'da ziyaret edilebilecek üç büyük türbe vardı. Bunlar İmamzade Seyit Murtaza'nın türbesi, Humeyni'nin hocası olan Seyit Hasan Müderris'in türbesi ile İmamzade Seyit Hamza'nın türbesiydi. Her üç türbe de İran'da görmeye alıştığım türbelere benziyordu; içleri küçük küçük kesilmiş aynalarla süslü olan türbelere...

Bugün İslamî bir rejimle yönetilen İran, tarihî boyunca topraklarında büyük dinlerin kök saldığı bir ülke olmuştur. Özellikle Zerdüşti dini, Pers imparatorluğu zamanından beri İran'ın millî birliğinin oluşumunda hep önemli bir unsur olagelmıştır.

M.S. 3. yüzyılda İran'da Partların egemenliğine son vererek kurulan Sasani devletinde de Zerdüşti dini önemli bir rol oynamıştır. Yine aynı devlet zamanında, 3. yüzyılda ortaya çıkan Maniheizm ve 6. yüzyılda ortaya çıkan Mazdekizm, İran'da ortaya çıkan diğer dinler olmuşlardır.

Sasani devleti, göçebe kökenli Partların aksine İran'ı merkezî bir yönetimle idare etmiştir. Pers döneminin ihtişamını İran'a yeniden kazandırmışlardır. Etkin bir bürokrasi ve güçlü bir devlet dini (Zerdüştlük) sayesinde geç İlk Çağ'ın Bizans ile birlikte en güçlü iki devletinden biri durumuna gelmiştir. Müslüman Arap savaşçıların Arap yarımadasından çıkıp Asya'nın içlerine yayılmaları, Sasanilerin ve Zerdüştlüğün sonunu getirmiştir. Ancak çok kısa bir süre içerisinde İranlıların yeni dini halini alacak olan İslam, 8. yüzyılın ortalarında İran'ın kuzeydoğu bölgesi Horasan'da, Arap İslam devletinde bir hanedan değişikliğine sebep olacak güçlü bir devrimin, "Abbasi devrimi"nin meydana gelmesine ev sahipliği edecektir.

Farsi Ali'nin ailesi bağcılık yapıyordu Kaşmar'da. Buradaki son günümde hep birlikte bağa gittik üzüm toplamaya. Onlarla birlikte bağda çalışmak, onların günlük hayatına birazcık olsun katılmak çok hoşuma gitmişti. Eve döndüğümüzde banyo yapıp akşam yemeğimizi yedikten sonra, iki Ali ve Mohsen üzüm-leri küllemek için tekrar bağa gittiler. Rengi güzel olsun diyey-

miş. O gece son gecemiz olacaktı. Bana söz verdirdiler, onlar dönene kadar uyumayıp beklemem için. Döndüklerinde gece yarısını çoktan geçmişti. Ev halkının hepsi uyumuştı. Sadece Fatima ve ben ayaktaydık. İki Ali, Mohsen, Fatima ve ben sabahın dördüne kadar sohbet ettik. O gece uzun bir gece oldu. Dışarıda sabahlamaya karar vermiştik. İmamzade Seyit Murtaza'nın türbesine kadar yürümeyi planlıyorduk.

Sabahın dördünde dışarı çıktığımızda Kaşmar henüz karanlıktı. Kaşmar sokaklarında kızlı erkekli bir grup genç, güle oynaya türbeye kadar yürüdük. Türbeye varınca orada sabahlamaya gelmiş bir sürü insanla karşılaştık. İnsanlar, yatacak battaniyeleri ve yiyecekleriyle, çorlu çocuklu gelmişlerdi. Arkadaşlarım, Türkiye'den mihman olduğumu söyleyince hepsi bana, "hoş âmedi" (hoş geldiniz) diyorlardı. Gerek türbe ziyaretleri olsun gerekse park ve bahçelerde yapılan piknikler, İran'da en sık karşılaştığım sosyal faaliyetlerdi. En çok görülen sosyal faaliyet ise ev gezmeleri idi. Rejim, İranlıların kültürel faaliyetler yüzünden bir araya gelmeleri yerine, bu tür sosyal ilişkiler kurmalarına olanak tanıyordu sadece. O yüzden de bir yabancıyı evlerinde ağırlamak, daha sıra dışı bir faaliyet olarak bulunmaz bir fırsattı onlar için.

Saat sekiz gibi eve döndük. Kahvaltıdan sonra bütün ev halkıyla birlikte terminale gittik. Azerî Ali ve Mohsen arabada yer kalmadığı için motosikletle geldiler. Azerî Ali'nin gözleri dolmuştu vedalaşırken. Otobüs tam şehirden çıkarken, Mohsen'le Azerî Ali'yi fark ettim. Motosikletle otobüsü takip ediyorlardı. Son bir kez daha göz göze geldik ve ayrıldık.

O yazki gezimin sonunda Türkiye'ye dönerken, anlaştığımız gibi Tahran'a gelince Alilere gitmedim. Telefon dahi açmadım. Eğer telefon açıyordum beni kalmaya ikna etmeye çalışacaklarını biliyordum. Bense ülkemde deprem olduğunu duyduğumdan beri bir an önce Türkiye'ye dönmek istiyordum. Onları Türkiye'ye dönünce aramaya karar vermiştim. Gerçekten de evime gelir gelmez ilk işim Azerî Ali'nin bana verdiği numara-

lardan birini aramak oldu. Alilerin ikisi de yoktu. Telefona cevap veren kişiyle Azerice konuştuk. Ali'nin Türkiye'den arkadaşı olduğumu, Tahran'a gelince onu arayacağıma söz verdiğimi, ama depresyon yüzünden bir an önce Türkiye'ye dönmek istediğim için arayamadığımı söyledim. Karşı taraftaki kişi, depresyon yüzünden onların da çok üzgün olduğunu söyledi bana. Ali'ye aradığımı mutlaka iletceğini de ekledi.

Bu telefon konuşmasından bir buçuk iki ay sonra Alileri tekrar aradım. Onlara, bana yaşattıkları arkadaşlık için teşekkür etmek, onları unutmadığımı söylemek istiyordum. Telefonu Farsi Ali açmıştı. Emin olmayarak, "Ali" dedim. Daha kendimi tanıtmamıştım ki Ali, "Zahide" diyerek coşku dolu bir sesle karşıladı beni. Ona bütün aile fertlerini tek tek sordum. Hepsinin iyi olduğunu söyledi. Hatta bir gece önce arasaymışım Mohsen'le de konuşabilecekmişim. Sonra da uzun uzun Azerî Ali'yle konuştuk.

Gezgin olmak, insana sevmenin başka başka türlerini de öğretiyor. Yollar boyunca bir daha asla göremeyebileceğiniz insanlarla tanışıyorsunuz ve onları çok sevebiliyorsunuz. Bir süre sonra şunu öğreniyorsunuz: Yaşadığınız dostluk, bir daha birbirinizi görmesenez, birbirinizden haber almasanız bile sizin dışınızda yaşamaya devam ediyor. Paylaştığınız anların sayısal değeri hiç önemli olmuyor. Bazen sadece bir gün, hatta bir an yaşanan dostluk bile yıllara değer olabiliyor.

Kerki

Aynı gün içinde önce Meşhed'e sonra da Türkmenistan'a geçip Aşgabat'a geldim. Sınra gidip Afganistan'a geçmeyi deneyecektim. Kerki girişinde yine pasaportuma el kondu. Bu sefer içim rahattı. Türkiye'den ayrılmadan önce Türkmenistan konsoloslüğundan öğrendiğim kadarıyla yeşil pasaporta gerçekten vize gerekmiyormuş.

Kerki'ye ilk kez geliyor olmama rağmen, Türkmenistan'da en sevdiğim şehir oluvermişti. Bunda, benim küçük yerleri da-

ha çok sevmemin etkisi vardı. Burası arabayla Aşgabat'a on iki, Çarjov'e dört saat uzaklıktaydı. Sovyet tarzı kentleşmeden çok Anadolu'nun küçük şehirlerini anımsatmıştı bana Kerki. Çarjov'deki müzede, Büyük İskender'in Amu-Derya boyunca kurduğu İskenderiye şehirlerinin bir haritasını görmüştüm. Kerki bu şehirlerden ilkiydi. Diğer ikisi, Özbek-Afgan sınırındaki Termez ve Tacik-Afgan sınırındaki Horog şehirleriydi.

Ertesi sabah saat ona kadar pasaportumun geri verilmesini bekledim. Beklerken Afganistanlı Ömer Bey'le tanıştım. Sınıra araba tutup birlikte gittik. Çok zor bir yolda ilerliyorduk. Çöl ve sıcak... İlk kez sıcaktan başıma ağrı girmişti.

İmam-Nazar Sınır Kapısı

İmam-Nazar sınır kapısına geldiğimizde üç Afgan erkek daha bize katıldı. Ömer Bey'in tanıdıklarıydılar. Sınırdaki Türkmen görevliler yine çok şaşırdılar. Ama bu sefer vizesiz oluşuma değil, tek başıma Afganistan'a gidecek olmama şaşırmışlardı. Etrafta iki gümrük görevlisi kadından başka hiç kadın yoktu. Sınırdan geçenler, ya Afganistanlı erkekler ya da İranlı tır şöförleriydi. Benim işlemlerim Ömer beylerinkinden çabuk bitmişti. Dışarıda onları beklerken, Ankara Hacı Bayram'dan aldığım kara çarşafımı giydim üzerime. Genç bir erkek “Zahide” diye seslenerek yanıma geldi. Adımı ve tarihçi olduğumu gümrük görevlilerinden öğrenmişti. Kendisi de tarihe meraklı olduğu için yanıma gelip konuşmak istemişti. İlgi duyduğum kültürleri sadece kitaplardan değil de yerinde görerek öğrenmek istememe saygı duyduğunu söylemişti. “Sen yahşi iş kılıyorsun” (Sen iyi bir iş yapıyorsun) demişti bana. Benim için Afgan gümrüğüne kadar bir tır ayarladığını söyledi. Ben de, “Afganlılarla beraberim” dedim. “Hepiniz binin” dedi.

Önce Afgan sınırına geldik. Pasaportumdaki resmimde başım açıktı. Üstelik saçlarım, onların kadınlarda görmeye alışık olmadığı şekilde kısıydı. Çarşaftan açık kalan tek yerim gözle-

rimdi. Pasaportuma bakıp bıraktılar. Asıl heyecan Afgan gümrüğünde başlıyordu. “Ya Taliban beni bırakmazsa” diye ödüm kopuyordu. Gümrükte Ömer beylerden ayrı düştüm. Beni kadınların eşya kontrolünü yapan Şefika Hanım’ın yanına götürdüler. Bir asker geldi. Pasaportumu aldı. Ankara’daki Taliban’a muhalif Mücahit grubunu temsil eden Afgan elçiliğinden aldığım vizeye baktı ve hiçbir şey söylemeden gitti. Bu arada etrafıma hiç bakmıyor, hiçbir yanlış hareket yapmamaya çalışıyordum. Afganistan sınırları içindeydim ve bana anlatılan Afganistan’da kadınların hiçbir hakkı yoktu. Asker geri geldi ve Özbekçe, “Bu vize olmaz. Yeni vize gerek. Otuz dolar” dedi. Bu, vize verecekleri anlamına geliyordu.

Ömer beylerle birlikte Ankoy’a kadar bir jiple geldik. Şoför de dahil olmak üzere beş erkeğin arasında tek kadındım. Kuzeybatı Afganistan’da konuşulan en yaygın dil Özbekçeydi. Çok hızlı konuşmadıkları taktirde onlarla rahatlıkla anlaşabiliyordum. Jipteyken yüzümü açmışım. Herkese birer tane yanımdaki akide şekerlerinden vermişim. Ömer Bey yanındakilere dönüp sevecen bir ses tonuyla, “Şeker verdi, şekerle bizi kandırdı” dedi. Ben gülümseyince, “Düşünürsen?” (Anladın mı?) dedi. “Düşünürem” (Anladım) dedim.

Ankoy

Ankoy’a gelince tekrar araba değiştirecektik. Bizi Mezar-ı Şerif’e kadar götürecek başka bir araba tutacaktık. Ankoy, Afganistan’da gördüğüm ilk yerleşim merkezi oldu. Halkının çoğu Türkmendi. Büyülenmiş gibiydim. Afganistan’la ilgili şimdiye kadar kafamda canlandırmış olduğum dekorun aynısıydı buralar. Hâlâ Orta Çağ’ın izlerini taşıyordu herşey. Evler tek katlıydı, topraktan yapılmıştı. Yol diye birşey yoktu. Her taraf toprakla aynı renkteydi. Etrafa sürekli bir toz bulutu hâkimdi. Develer, eşekler öyle çoktu ki. Pazar, başı sarıklı ve sakallı erkeklerle doluydu. Hiç kadın görmemişim.

Arabamızı değiştirirken bir anda bir sürü erkek çocuk arabaya yaklaşarak benim bulunduğum pencerenin önünde topladı. Pırıl pırıl bakan gözleri vardı bu çocukların. Hiç çekinmeden bana habire sorular soruyorlardı. Basında okuduklarımdan edindiğim izlenim kadarıyla, hiç de daha önce düşündüğüm gibi silik, korkak bakışlar değildi bunlar.

Gördüğüm son Orta Asya ülkesi Tacikistan'dı. İç savaş yüzünden bu ülkeyi sona bırakmıştım. Sovyet Orta Asyasının çoğu yerindeki durgunluğun aksine Tacikistan daha hareketliydi. İç savaş belki yaşamı zorlaştırmıştı Tacikistan'da ama insanları hayata daha sıkı bağlamıştı sanki. Afganistan'da ise bunun kat kat ötesinde bir duygu gördüm insanlarda. Bu insanlar yaşama sevinçlerini kaybetmemişlerdi. Pakistan'da, İran'da ya da Türkiye'de karşılaştığım Afganlılar, bu duyguyu çoktan kaybetmiş gibiydiler. Ne olursa olsun vatanında kalanlarsa, her zorluğa rağmen hayatı daha güzel kucaklıyorlardı sanki. O güne kadar televizyonlarda, gazetelerde gördüğüm Afgan manzaraları, çoğunlukla mülteci kamplarında çekilmiş görüntülerdi. O görüntüler Afganistan'ın sadece bir yüzünü yansıtıyormuş. Benim gördüklerim, daha doğrusu hissettiklerim daha farklıydı. Afganistan, yaşam standardı olarak hâlâ Orta Çağ'ı yaşıyor olabilirdi. Ama bu durum Afganistanlıları acınacak, küçümsenecek insanlar yapmıyordu. Onlar, tarih boyunca oldukları gibi bugün de, yaşamayı, zorluklarla mücadele etmeyi bilen insanlardı.

Şıbrırgan

Ankoy'dan ayrıldığımızdan beri daha hızlı ilerliyorduk. Artık bozuk da olsa bir yolumuz vardı. Arabamız da, şoförümüz de farklıydı. Bu sefer yüzümü açmadım. şoförü kendime yakın hissetmedim. Gece olmuştu. Şıbrırgan'dan geçtik. Burası Afganistan'ın en büyük beş şehrinden biri olduğu halde, hiçbir yerde elektrik yoktu. Evlerde aydınlanmak için lüks ya da gaz lambası kullanılıyordu. Sokaklarıysa ay ışığı ve yıldızlar aydınlatıyordu.

Mezar-ı Şerif'e geldiğimizde gece yarısı olmak üzereydi. O gece Ömer Bey'in evinde, avluda gökyüzünün altında uyurken gözden kaybolana kadar Ay'ı seyretmiştim. Çok değil, bundan sadece üç buçuk hafta önce Tacikistan'da, Afganistan'a gidemememin hayal kırıklığını yaşarken, artık Afganistan'daydım. Hem de Mezar-ı Şerif'de.

Mezar-ı Şerif

Mezar-ı Şerif'deki Hz. Ali'nin türbesinin etrafında bir sürü beyaz güvercin vardı. Bütün güvercinler bembeyazdı. Gri veya iki renkli güvercin yoktu. Bu duruma uygun halkın yakıştırdığı bir hikâye mutlaka olmalıydı. Ne yazık ki ben öğrenemedim.

Ömer Bey'in eşi Zühre Hanım ve komşuları Mohabbat Hanım'la birlikte türbeyi ziyarete gittik. Çok şanslıydım. Meğer Mezar-ı Şerif ziyareti, kadınlara sadece çarşamba günleri açılmış. "Ravza-ı Şerif" de deniliyordu buraya. Ravza-ı Şerif, aslında, sadece kabrin olduğu kısma deniyordu. Hz. Ali'nin kabri olduğuna inanılan bu türbe, Afganistan'daki en önemli tarihi yapılardan biriydi.

Hz. Ali'ye ait olduğuna inanılan bu mezar ilk kez 1135'de bulunmuştu. O günden sonra civarda bir Hz. Ali kültü gelişmişti. Ancak bu kült 15. yüzyıla kadar hep yerel bir önem taşımıştı. 1480'de ise türbe Timur hanedanından Sultan Hüseyin Baykara zamanında devlet eliyle bir anıt mezar haline getirilmişti. Amaç, türbeyi Timurlu devletinin politik çıkarları çerçevesinde kullanırmaktı. Çünkü bu dönem, İran'da büyük bir siyasi güç olma yolundaki Şah İsmail Safevî'nin Hz. Ali taraftarlarını peşinden sürüklediği bir dönemdi. Bu durumu, Osmanlı ülkesinde devlete sürekli sorun çıkaran ve Safevîlere yakın duran Aleviliğe alternatif bir tarikat olarak devlet eliyle kurulmuş olan Bektaşiliğe benzetebiliriz. 16. yüzyıla gelindiğinde, Timurilerden sonra bölgeye egemen olan Şeybanilerin de aynı politikayı izlediğini görüyoruz.

Fotoğraf makinemin vizörü takıp çıkarılabilen türdendi. Bu sayede makineyi karnıma dayayıp üstten bakarak fark edilmek-sizin de fotoğraf çekebiliyordum. Türbeyi fotoğraflarken bu yo-lu yeğledim. Etrafta düzeni sağlamak adına eli sopalı dolaşan bir iki erkek görevli vardı. Onlara yakalanmak istemiyordum.

Mezar-ı Şerif'deki üçüncü günümde oradaki Türk lisesine gittim. Pazarda dolaşırken bir satıcı, Türkiye'de deprem oldu-ğunu söylemişti. Fazla önemsememiştim. Bir yıl önce gerçekleş-en ve yaklaşık yüz elli kişinin ölümüne neden olan Adana Cey-han depremi gibidir diye düşünmüştüm. Ama yine de işin doğ-rusunu öğrenmek istiyordum.

Doğruymuş. Ülkemde deprem olmuştu. Afganistan'a giriş yaptığım gün olan 17 Ağustos Salı günü ülkemde deprem ol-muştu. Türk lisesi müdürü Mevlüt Bey'in evi Mezar-ı Şerif'de elektriği olan birkaç evden biriydi. Afganistan'da televizyon seyretmek yasak olmasına rağmen, Taliban yönetimi deprem nedeniyle Mevlüt Bey'in evinde bu yasağı bir süreliğine kaldı-rmıştı. Televizyonda gördüklerime inanamıyordum. Kırk bin ki-şinin ölmüş olabileceğinden bahsediliyordu.

Mezar-ı Şerif'deki beşinci günümde büyük bir heyecan ya-şadım. Zühre Hanım'la birlikte pazarda dolaşmış, artık eve dönmek üzere taksiye binmiştik ki, ön koltuğa kalaşnikof tü-fekli iki genç oturdu. Taliban'ın, güvenlik görevlisi ya da ordu mensubu dışındaki herkese silah taşımayı yasakladığını duy-muştum. Bu iki gencin bizim taksimize binmesinin tesadüf ol-madığını hemen anladım. Bizi “Emr bi'l-ma'ruf”a götürdüler. Şeriata uymayanların cezalandırıldığı yere. “Emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker”, Arapçada, “iyiliği emretmek, kötülüğü engellemek” anlamına geliyordu. Bu, Kur'an'da bütün Müslü-manlara, özellikle yönetici konumunda olanlara yüklenen bir sorumluluktur. Bizde, yani Osmanlı'da bu sorumluluk güven-likten sorumlu kişi olarak subaşına verilmişti.

İlk olarak fotoğraf makinemi aldılar. İçindeki filmi çıkarmalarına kendim yardımcı oldum. Daha bel çantamı kontrol etmemişlerdi. Bizi kapadıkları odada onları beklerken, hâlâ nasıl yaptığımı inanamasam da, filmleri gizlice bel çantamdan çıkarıp üzerime sakladım. Afganistan'da kadın mahremdi ve üzerimi arayamazlar diye düşünmüştüm. Zühre Hanım'ın beni ele vermesi ihtimali de vardı. Bunu göze almıştım. Nedense en küçük bir korku duymamıştım içimde. Belki de daha taksimize binen o iki gençten beri, onlardan hep saygı gördüğüm içindi. Pasaportum bile üzerimde değildi. Sınırdaki verdikleri üç günlük vizenin uzatılması için Hariciye reisliğine başvurmuştum. Pasaportum Hariciye reisi Kasım Bey'in elindeydi. Kabil'den, içişleri bakanlığından izin gelmesini bekliyordum.

Ne kadar bekletildiğimizi tahmin edemiyorum ama, yarım saati bulmamıştır sanıyorum, bir süre sonra bizi aşağıya çağırdılar. Şans eseri o sırada Türk lisesinden birileri gelmişti. Türk lisesinin vereceği deprem yemeği için davetiye getirmişlerdi. Benden bahsedilince de tercümanlık yapabileceklerini düşünmüşlerdi. Bu sayede Taliban yetkilileriyle aramızda inanılmaz bir diyalog geçti:

- Siz ne için buraya tek başınıza geldiniz?

- Tarihçiyim. İpek Yolu ülkelerini dolaşıyorum. Afganistan'a da bu yüzden geldim.

- Buraya gelince bu tür sorunlar yaşayacağınızı biliyor olmalısınız. Neye güvenerek geldiniz?

- Burada bir Türk lisesinin olduğunu, Türk vatandaşlarının olduğunu biliyordum. Ayrıca Afgan halkına güveniyordum. Tek başına gezen bir Türk kızını koruyacağınıza inanıyordum.

- Siz, tek hatun kişi, bizim kanunlarımıza göre fotoğraf çekmeniz, yazı yazmanız yasak, bir hatun dolaşmanız yasak. Bunun için bizi bağışlayın. Biz Türk halkını çok seviyoruz. Ama burası Afganistan. Şimdi sizi bırakıyoruz. Fotoğraf makinenizi de veriyoruz. Başkası olsa vermezdik. Ancak film harab olduğu için veremiyoruz. Bunun için üzüldünüz mü?

- Hiç üzülmедim. Aksine çok mutluyum. Ben gezdiğim yerleri bütün gerçeğıyle tanımayı seviyorum. O gerçek Taliban bile olsa. Onun için, sizinle bu sohbeti yaşadığıma seviniyorum.

- Keşke sizin gibi başka hatun kişiler gelse. Afganistan'ı dışarıda anlatsa. Biz çok isteriz. Ama şu anda Afganistan böyle. Peygamberimiz ve Kuran bile hatun kişiye kanun vermiştir. Biz kim oluyoruz da vermiyoruz. Ama burası Afganistan.

Taliban'ı temsil eden bu adamın ağzından dökülen son cümleler, beynime kazınmıştı sanki. Türk lisesi öğrencisinin tercümanlığı sayesinde konuştuğum bu adam, Taliban'ın Mezar-ı Şerif'deki en üst düzey yetkilisiydi ve sanki benden âdeta özür dilemeye çalışıyordu.

Aynı gün içinde Kabil'den vizemin uzatılması için izin gelmediğini öğrendim. Şimdi gitmemi daha sonra yanımda akrabam olan bir erkekle yeniden gelmemi, o zaman beni seve seve misafir edeceklerini söyleyerek, kibarca benden ertesi gün Afganistan'ı terk etmemi istediler.

Ertesi sabah erkenden yola çıkmaya hazırdım. Türk lisesi müdürü Mevlüt Bey beni sınıra kadar uygun fiyata götürecek bir taksi ayarlamıştı. Ayrıca sınırda bir sorun yaşamamam için öğrencisi Babür'ü de yanıma vermişti. Çünkü önemli bir sorunun vardı. Bana sınırda verdikleri üç günlük vizeyle altı gün kalmıştım Afganistan'da.

Mevlüt Bey ve ailesiyle vedalaştım. Tam ayrılırken elime bir mektup verdiler. Türk-Afgan liselerinin antetli kâğıdı üzerine benim hakkımda iyi sözler içeren ve sınırdaki görevlilere göstermem için Peştunca yazılmış bir mektuptu bu. Afganistan'daki Türk liselerinde, Türk müdürün de üssünde olan Taliban bir müdür olması zorunluluğı vardı. Türk liseleri, Taliban yönetiminin ülkede izin verdiği tek yabancı kurumdu ve tek şartı, yönetimin en üst basamağında bir Taliban müdürün olması koşuluyla.

Mezar-ı Şerif'deki lisenin Taliban müdürü Mevlüt beylerin komşusuydu. O sabah saatin beş buçuğunda Mevlüt Bey, Taliban müdüre benim için bir mektup yazmasını rica etmişti. Elimdeki mektup o mektuptu.

Mevlüt Bey, tanıştığımız ilk andan itibaren bana hiçbir zaman şüpheyle yaklaşmamıştı. Afganistan gibi bir ülkeye tek başına gelen bir Türk kızının, Afganistan'ı bu kadar sevmesinin altında herhangi bir art niyet aramamıştı. Bana kalırsa o, Afganistan'a gitmeyi bu kadar istemenin, Afganistan'ı böylesine sevmenin bir gönül işi olduğunu anlamıştı. Çünkü kendisi de aynı tür duygularla bağlıydı Afganistan'a.

Belh

Şoförüm Tacik kökenliydi. Utangaçtı. Yol boyunca yüzümü hiç açmadım bu yüzden. Mezar-ı Şerif'den Türkmen sınırına giderken yol üzerindeki Belh'e uğramamızı istedim. Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin doğduğu kentti burası. Moğol istilalarına kadarki dönemde Orta Çağ'ın en önemli ilim merkezlerinden biriydi. Tasavvuf tarihinin ünlü mutasavvıfı İbrahim b. Edhem de bu şehirde yaşamıştı.

Timur devri mimarîsiyle yapılmış büyük bir türbe vardı Belh'de. 15. yüzyılda yaşamış Hoca Muhammed Parsa-i Veli'nin türbesi. Ayrıca şehrin girişinde "Çil Dohteran" (Kırk Kızlar) isminde bir kale vardı. Efsaneye göre haramiler buraya saklandığında, kırk kız kaleye çıkıp saklanmış ve orada kaybolmuşlardı. Kırk Kızlarla ilgili bu efsaneyi Babür anlatmıştı. Kırk Kızlarla ilgili benzer bir efsane de, Buhara civarında anlatılmaktaydı. Hatta Buhara şehrinin Şafirkan nehiyesi sınırları içinde kutsal kabul edilen bir yerin adı "Kırk Kız Mezarı" olarak anılıyormuş.

Helenizm ve Yunan-Baktria Krallığı

Belh, İlk Çağ'ın en eski medeniyetlerinden biri olan Helenizmin yarattığı devletlerden biri kabul edilen Yunan-Baktria kral-

lığının başkentiydi. Büyük İskender döneminin doğurduğu bir medeniyet olan Helenizmin en büyük özelliği, İskender imparatorluğundaki farklı kültürlerin birbirleriyle kaynaşmaları sonucu ortaya çıkan ve sanat eserlerinde çok belirgin bir şekilde gözlemlenebilen senkretik üsluptur. M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısında Makedonya'dan Hindistan'a kadar olan bölgeleri istilâ eden Büyük İskender, Doğu ile Batı'nın birleşmesinin simgesi olmuştur. Yunan devletleri ile Pers imparatorluğunun tek bir çatı altında birleşmesiyle oluşan barış ortamı sayesinde Doğu ile Batı'nın kaynaşmasının önündeki zorluklar hafiflemiştir.

Büyük İskender'in ölümü üzerine parçalanan devlet, onun komutanlarından biri olan I. Seleukos'a kalmıştır. I. Seleukos, böyle geniş bir imparatorluğu yönetmenin güç olacağını düşündüğünden özerk sitelerin kurulmasını teşvik etmiştir. Bunların bazıları Merv, Baktria (Belh) gibi şehirlerdir. Seleukosların egemenliği altında yarı bağımsız devletler de kurulmuştur. İçlerinde en önemlisi ise Yunan-Baktria krallığı olmuştur. Yunan kültürünün etkisi altında pek çok farklı yerel etkinin de kendini gösterdiği Seleukoslar döneminde Akdeniz uygarlığı ile Hindistan ve Orta Asya arasındaki ilişkiler devam etmiş, hatta daha da gelişmiştir.

Büyük İskender'in yarattığı ve Seleukosların devam ettirdiği bu imparatorluk, İran'da İranlı bir devlet kurmak isteyen Partların ilerleyişiyle çökmüş ve Doğu ile Batı arasındaki bağlar bin beş yüz yıl boyunca, Moğollar zamanında gerçekleşecek Moğol Barışı (Pax Mongolia)'na kadar kopmuştur. Helenist imparatorluğun yıkılması üzerine ondan boşalan yeri batıda Roma imparatorluğu, doğuda Partia ve Kuşan imparatorlukları dolduracaklardır.

Kuşanlara gelince, içinde Afganistan'ı da kapsayan bir bölge olan Merv'den İndus'a kadar uzanan topraklarda büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Tarihçiler onları kimi zaman Yüeciler, kimi zaman Toharlar, kimi zaman da Asyalı Hint-Avrupailer olarak adlandırırlar. Göçebe kökenliydi. Beş ya da daha fazla kavime bölünmüş olan Yüeciler, M.S. 25'e doğru tek

bir kabile reisinin etrafında birleşmişler ve Hindikuş dağlarını aşarak Hindistan'a kadar inerek orada büyük bir devlet kurmuşlardır. En ünlü kralları Kanışka döneminde imparatorlukları doruğa ulaşmıştır.

Kuşan İmparatorluğu'nun tarihteki önemi, siyasal gücüyle değil, refah dönemindeki entelektüel gelişimiyle ilgilidir. Bu dönem Roma, Hindistan ve Çin arasındaki ticaretin de en yoğun olduğu dönemdir. Buddizm bu dönemde Afganistan'a girmiştir. Sanskritçe bu dönemde yeniden canlanmıştır. Ayrıca topraklarında Helenizmin de etkisiyle Yunan-Budda sanatı doğmuştur. Bu sanat "Kandahar sanatı"dır.

Eski Hind düşüncesine göre Budda'nın resmini yapmak hoş karşılanmazdı. Resmini yapmak yerine ayak izleri ya da boş bir taht gibi figürlerle varlığı sezdirilirdi. Kandahar sanatı dediğimiz ve Yunan sanatının etkisiyle şekillenen bu yeni sanat, Budda'nın Apollo'ya benzeyen heykellerinin yapılmasına ön ayak olmuştur. Budda'nın, ölümünden beş yüz yıl sonra ilk kez insan biçimindeki tasvirinin yapılması, Kuşan imparatorluğunu, o dönemin Asyasını çalışan sanat tarihçileri için çok önemli yapmaktadır.

4. yüzyılın başlarında giderek parçalanan Kuşan devleti, zamanla batısında Sasanilerin, doğusunda Guptaların egemenliklerini tanımak zorunda kamıştır.

Mezar-ı Şerif'den sınıra giderken, yol boyunca hep aynı şarkıcıyı dinlemiştik kasetten. Yolculuklarım sayesinde tanıştığım ilk dokunaklı ses İranlı kadın şarkıcı Googoş'un sesiydi. Şimdi de Ahmed Zahir çıkıvermişti karşıma. Ağlayan ve çok duru bir sesi vardı sanki Ahmed Zahir'in. Afganistan'ın en sevilen şarkıcısı olduğunu, 1978'de bir araba kazasında öldüğünde henüz kırklı yaşlarının başında olduğunu öğrenmiştim. Tacik olsun, Peştun olsun, Hazara ya da Özbek olsun bütün Afganistan onu dinliyordu. Tacikistan'da, Afganistan'da, hatta Pakistan'daki Afgan kökenliler arasında hâlâ onun çok dinlendiğini gördüm. Yirmi yıl süren savaşın etkisiyle birbirinden kopuk yaşayan çok

sayıda etnik grubu aynı duygu etrafında birleştiren bir unsurdu o. Yetmişli yıllar için Zeki Müren, Orhan Gencebay, Barış Manço, Cem Karaca bir arada ne demekse, Afganlılar için de Ahmed Zahir o demektir. Bizden melodilere de söz yazmıştı Ahmad Zahir. Şekip Ayhan Özışık'ın, 1964'de altın plak alan meşhur şarkısı "için için yanıyor, yanıyor bu gönlüm"ü Farsça sözlerle seslendirmişti. Genellikle şarkılarının söz ve besteleri kendisine aitti. Şarkılarından birinde "Kabe'nin yönünü kime sorsam, çöldeki dikenleri gösteriyor bana" diyordu. "Kabe" diyerek benzetme yaptığıysa "sevgili"ydi. Onun müziğinde Hint, İran, Orta Asya etkilerinin hepsini birden bulmak mümkündü. Onun müziğinde ben, Afganistan'ın gerçek bir kültür kavşağı olduğunu bir kez daha görmüştüm.

Sınıra geldiğimde bir anda bir sürü insanla selamlaşırken buldum kendimi. Herkes bana "selam" diyor, ben de çarşafın altından onlara cevap veriyordum. Altı gün önce buradan geçen Türk kızını hepsi hatırlıyordu. Bir hafta önce sadece Şefika Hanım'la oturup sohbet edebiliyorken, bu sefer doğrudan doğruya gümrük görevlilerinin karşısına çıkarılmıştım. Herşey yolunda gitmiş ve pasaportuma çıkış mührünü vurmuşlardı. Babür'le birlikte oradan oraya götürülürken etrafımızda bir insan seli vardı. "Hepsi sizi yahşi görüyor" (hepsi sizi seviyor) demişti Babür. Şefika Hanım'la tekrar karşılaşmak çok güzeldi. Koşarak yanıma geldi. Selamlaştık, sarıldık.

Afganistan'dan ayrılmayı hiç istemiyordum. Beni bıraksalar hiç gitmezdim buradan. Afganistan'ı çok sevmiştim. Bunun Afganistan'daki rejimle ya da geleneklerle bir ilgisi yoktu. Buranın insanları bir başka güzeldi. Bu, batılı gezginler için de böyleymiş eskiden. 1979'da Afganistan'da Sovyet işgali başlamadan önce Avrupa'dan kara yoluyla Hindistan'a giden gezginler, Hindistan'a Afganistan üzerinden gidiyorlarmış. Onların da en sevdiği ülke hep Afganistan olurmuş.

Burası Orta Asya cumhuriyetlerine göre bize çok daha yakındı. Orta Asya cumhuriyetlerinde hep bir yabancılik çekiyordu-

nuz gezerken. Kesinlikle “Ruslar kötüdür” demek istemiyorum; ama bizlerden çok farklı bir kültürü getirmişlerdi oraya. Belki biz de onlara yabancı geliyorduk artık. Orta Asyalı Türkler, nasıl ki kültürlerinde Sovyet Rusya unsurlarını barındırıyorlarsa, biz Türkiyeli Türkler de artık kültürümüzde Akdenizli ve Orta Doğulu unsurları barındırıyorduk. Böyle bakılınca da Afganistan Türkiye'ye, daha doğrusu Orta Doğu kültürüne daha yakın gelmişti bana. Afgan Türkistan'ı, Sovyet Türkistan'ı gibi Rus etkisi taşımıyordu.

Afganistan'ın bana bu kadar yakın gelmesinin bir nedeni de, özel isimleri Türkiye'de bizim kullandığımız gibi seslendiriyor olmalarıydı. Mesela “Ahmet”, Tacikistan'da “Ahmad” olarak seslendirilirken, Afganistan'da ise bizde olduğu gibi “Ahmed” olarak seslendiriliyordu. Ya da “teşekkür”, Tacikistan'da “taşakkur” olarak seslendirilirken, Afganistan'da da “teşekkür” olarak seslendiriliyordu.

* * *

Türkmenistan tarafına geçtiğimde saat öğleden sonra üç olmuştu. O saatte Kerki'ye gidecek bir araba yoktu. Geceyi sınırda geçirip sabahı beklemeyi düşünüyordum. O sırada iki İranlı tır şoförü onlarla gidebileceğimi söylediler. Beş altı saatte Kerki'ye varırmışız. Karar veremiyordum. Çok ısrarcı olmaları beni rahatsız etmişti. Sonunda gümrükteki tek kadın görevli Cahan (Cihan)'a danışmaya karar verdim. Biz Cahan'la konuşurken, benim yaşlarımda bir erkek yanıma geldi. Onu bir yerden tanıyordum. Henüz Afganistan tarafındayken selamlaştığım Afganlardan biriydi. Sadece kıyafeti farklıydı. Türkmen tarafına geçince, tunik tarzı Afgan kıyafetlerini çıkarmış, gömlek ve pantolon giymişti. Tır şoförleriyle yaptığım konuşmaya şahit olmuş, beni bir konuda uyarmak istemişti. Eğer tırla gidersem, tır şoförlerinin dediği gibi beş altı saatte değil, ertesi akşama ancak Kerki'ye varabilirmişim. Tırların kesinlikle kuma saplanacaklarını ve bunun zaman kaybettireceğini söyledi. Kendilerinin de iki saate kadar yola çıkacaklarını, eğer istersem onlarla Kerki'ye gidebileceğimi, gece saat on iki bile olsa, beni kendi el-

leriyle mihmanhaneye yerleştireceğini söyledi. Adı Necibullah'dı. Cahan, Necib'le gitmemi, ona güvenebileceğimi, Necib'in çok iyi bir insan olduğunu söyledi. Ben de Necib'le gitmeye karar verdim. Bu arada benim hem tır şoförleriyle hem Necib'le yaptığım konuşmalara kulak misafiri olan çevredeki Afgan erkekler, kendilerini tutamayıp, doğru kararı verdiğimi, Necib'e sonuna kadar güvenebileceğimi söylemişlerdi.

Necib (ullah)

Necib ve arkadaşı Ruzin, İmam-Nazar sınır kapısıyla Kerki arasında tankerle benzin taşımacılığı yapıyorlardı. Önce ben bindim tankere. Yanıma Necib oturdu. Ruzin de şoför koltuğuna. Beni görünce Ruzin'in ilk tepkisi, “Bu yahşi kız, Afganistan'da neme iş kılar?” (Bu iyi kız Afganistan'da ne iş yapar?) diye sormak olmuştu. Bu soruyu öyle dingin bir ses tonuyla sormuştu ki, emin ellerde olduğumu hemen anlamıştım.

Gerçekten de diğer tırlar bizden önce yola çıkmalarına rağmen çoktan gerimizde kalmışlardı bile. Tankerin tekerleri çöl arazisi için daha uygundu. Yine de iki kez biz de kuma saplandık. Ama sadece beşer dakika oyalandık.

Mezar-ı Şerif'den sınıra gelirken, Ahmad Zahir'i dinlemeyi çok sevdiğimi anlayan şoförüm, ayrılırken kasedi bana hediye etmişti. Uzun süre sınırda o da Babür ve benimle birlikte oradan oraya sürüklenmişti. Onca zaman kaset cebindeymiş. Anlaşılan, ta başından beri kasedi bana hediye etmeyi düşünüyormuş. Babür'e de verebilirdi kasedi bana vermesi için. Ama o kendisi vermek istemişti. Ben tam ayrılırken, bütün utangaçlığıyla, gözlerime bile bakamadan elini cebine sokup kasedi uzatıvermişti. O kısacık anı, onun o saf centilmenliğini hiç unutmayacağım. Kerki'ye giderken, tankerde o kasedi dinliyorduk. Ruzin ve Necib bir ara kuma saplanan tekerleklerle bakmak için tankerden inmişlerdi. Güneş önümüzde iyice kızışmış batmak üzereydi. Müzik, ortamın ışığı ve yanımda iki güzel insan, herşey kendimi çok huzurlu hissettiriyordu bana. O an bu ıssız

yolda bu iki insanla beş saat değil beş gün bile geçirebilirim diye düşünmüştüm.

Sınırla Kerki arasındaki yolun tam ortasında küçük bir göl vardı. Gölün kenarında balık yemek ve alkol almak veya çay içmek için derme çatma yapılmış restoranlar vardı. Burada tankerden ayrılmamız gerekiyordu. Tankerle şehre girmek şehrin güvenliği açısından yasakmış. Önce balık yiyecek olduk. Sonra vazgeçtik. Necib'in üzerinde yüklü bir para vardı ve bu tehlike yaratabilirdi. Ruzin tankerle gitti. Ben Necib'le başka bir taksiye bindim. Meğer taksidekiler zaten Necib'i karşılamaya gelmişler. Ay ışığı etrafı öyle aydınlatıyordu ki, Necib'e, Mezar-ı Şerif'de kaldığım evin avlusunda ayın ve yıldızların altında uyuduğumu anlattım. Ay'la konuşmayı çok sevdiğimi, yolculuklarımdaki en iyi arkadaşımın o olduğunu, hatta soyadımın bile Ay olduğunu anlattım. Beni bütün içtenliğiyle dinlemiş ve “bundan son ne vakit Ay görsem, yâdıma Zahide düşcek” demişti.

Kerki

Sınırdan Kerki'ye kadar olan yüz yirmi kilometrelik yolu beş saatte aldık. Kerki'ye geldiğimizde saat gecenin on buçuğu olmuştu. Necib söz verdiği gibi beni mihmanhaneye kadar getirdi. Ona, beni Kerki'ye kadar getirdiği için borcumu ödemek istiyordum. Ancak yanımda hiç Türkmen parası yoktu. Ona dolar bozup bozamayacağını sordum. Cebinden parasını çıkardı. Kendi kendine hesap yapmaya başladı: “On ming manat mihmanhaneye, otuz beş ming Aşgabat'a, beş ming tamak (yemek)...”. Elime altmış bin manat tutuşturmuştu. Bu yaklaşık dört dolar ediyordu. Dolar bozmayı kabul etmedi. Benden para almayı kabul etmiyordu. Ona tekrar tekrar teşekkür ettim. Sabahattan beri önce Mevlüt Bey, sonra Babür ve taksi şoförüm, beni çok güzel uğurlayan Afganlar, şimdi de Necib ve Ruzin... Sanki etrafımda bir iyilik meleği dolaşıyor ve benimle ilgili her şeyi o düzenliyordu.

O gece mihmanhanede üç Afgan vatandaşıyla tanıştım. Bir saatten fazla sohbet ettiğim bu üç kişiden biri olan Abdülhamid, seyit olduğuna, yani peygamber soyundan geldiğine inanıyordu. Bana çok güzel bir soru sormuştu:

“Bu İpek Yolu, nereden başlayıp nereye gider?”

Ben de ona, İpek Yolu'nun herhangi bir patika veya asfalt yol olmadığını, ticaret yapılan yerlerin rotası olduğunu, hatta bu rotanın tek bir rota olmadığını, çünkü ticaretin tek bir yere yapılmadığını anlatmaya çalıştım. Zamanında buralarda ticaret yapan insanlar buralara İpek Yolu bile demiyorlardı. Çünkü o zamanlar böyle bir adı yoktu bu rotaların. Bu ad 19. yüzyılda yaşamış olan bir Alman bilim adamının, buralardan bahsederken ilk defa kullandığı bir kavramdı. Bu kavram öylesine kabul görmüştü ki, o zamandan beri buralara İpek Yolu denir olmuştu. Abdülhamid bana, kendi dedesinin de bir zamanlar İpek Yolu'nda ticaret yapan tacirlerden biri olduğunu anlattı. Dedesi o zamanlar Çarlık Rusya'sına dahil olan Semerkant ve Buhara ile Afganistan arasında, halı yapımında kullanılmak üzere, iplik ve boya ticareti yapıyormuş. O yüzden ailesinin elinde Çarlık zamanından kalma bir sürü ruble varmış.

Masamızdaki ikinci kişi, Türk olduğunu söyleyen Muhammed'di. Ona, Afganistan'da kimlere Türk dendiğini, bu grubun Türkmen ya da Özbeklerden ne farkı olduğunu sordum. Bu konu hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Afganistan'a iki yıl sonra tekrar gittiğimde de, Bedaşan'da, Türk olduğunu söyleyen ve Türkçe konuşabilen insanlarla karşılaştım. Onlar da kendilerine Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak değil de, neden Türk dendiğini bilmiyorlardı. Bu konu hakkındaki tek ipucunu, o yaz Türkiye'ye döndüğümde okuduğum Zeki Velidi Togan'ın bir kitabında gördüm. Togan kitabında, 11. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan'daki Kay ve Kun kabilelerinin birbirleriyle mücadeleleri sonucunda İran'ın içlerine kadar uzanan, biri diğerini iten bir kavimler göçüne sebep olduklarından bahsediyordu. İşte bu göç sonucunda Kayların bazı kolları Bedaşan'a kadar sızmışlardı. Ayrıca Togan, bu Kayların, Biru-

nî'den kalan bazı kayıtlarda Kayılar olarak geçtiğinden bahse-der ki; bugün Türkiye'de yaşayıp da, Osmanlı devletini kuran-ların, Oğuzların Kayı boyuna mensup bir kabile olduğuna da-ir rivayetleri bilmeyen yoktur. Birunî'den bir yüzyıl sonra ya-şayan Kaşgarlı Mahmut ise, Araplara Türkçe öğretmek için yazmış olduğu Divan-ı Lügat'it Türk'de, Kayların ve Kayıların farklı kabileler olduğunu belirtmiştir.

Göçler

Tarihin değişik dönemlerinde Asya'nın içlerinden batıya doğru büyük göçler olmuştur. Özellikle dört büyük göç dalgası vardır ki, Asya'nın, hatta Avrupa'nın şekillenmesinde önemli ölçüde rol sahibidirler.

Birinci dönem göçleri Hunlar zamanında olmuştur. Hun göçleri ise üç farklı yüzyılda gerçekleşmiştir. Birincisi, M.Ö. 2. yüzyılda Çin'in kuzeyindeki Hunların güneye doğru Çin sınırlarını zorlamaları sonucu olan hareketlenmedir. Bu hareketlenmenin sonucunda batı Çin'den Orta Asya ve Hindistan'a doğru yönelen Yüceiler (Toharlar)i görürüz. İkincisi, M.S. 3. yüzyılda başlayan ve batıya doğru yapılan bir göç hareketidir. Bu göç hareketinin en önemli sonuçlarından birini iki yüzyıl sonra, 5. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'ya giren Hunların lideri Atilla olarak görmekteyiz. Üçüncüsü de yine M.S. 5. yüzyılda, Hunların yerini alan Göktürklerin, Akhunlar (Eftalitler)ı ve Juan Juanları (Cucenleri) Moğolistan'dan atmaları sonucu güneye ve batıya doğru yapılan göç hareketidir. Juan Juanlar, bir diğer adıyla Avarlar, daha önceden batıya göç etmiş Hun boylarıyla kaynaşarak, Macaristan'da "Alanlar" olarak yeniden ortaya çıkarlar. Akhunlar ise güneye doğru Hindistan ve İran'a yayılarak güçlü bir devlet kuraralar. M.S. 5. yüzyıl, Bulgarların da İç Asya'dan çıkıp batıya yöneldikleri dönemdir.

İkinci dönem göçleri, 9. yüzyılda Kırgızların Moğolistan'daki Uygurları itmeleri sonucunda meydana gelen hareketlenmedir. Bu hareketlenmenin sonucunda Orta Asya'ya gelen Uygurların

da mensubu olduğu Oğuzların bir kısmı Horasan sınırlarını zorlarlar. Bir kısım Oğuzlar ise Horasan'ı zorlamak yerine Hazar denizinin kuzeyinden batıya giderler ve Peçenekleri iterek onları Aral gölünün batısına göç etmeye zorlarlar. Peçenekler de Don-Dinyeper arasında yaşayan Macarları şimdiki Macaristan'a göçe zorlarlar.

Macarlar, İç Asya çalışmalarının öncüleri olmuşlardır. Dil olarak Avrupa ailesinden olmamaları ve bu konudaki yalnızlıkları Macarları köklerini aramaya İç Asya'ya yöneltmiştir. Hatta bir dönem Türk kökenli oldukları sanılmıştır. Çünkü eski Bizans kaynakları Macarları “doğudan gelme Türk kavmi” olarak göstermişlerdir. Yine aynı Bizans kaynakları Macarları Hazarların bir devamı olarak göstermişlerdir. Göktürkler Hunların ardılı, Hazarlar batı-Göktürklerin ardılı olarak görülüyorlardı. Hunların, Göktürklerin ve Hazarların Türk kabul edilmelerinden dolayı, uzun süre Macarların da Türk kökenli olduğu sanılmıştır. Bugünkü veriler, Macarların, içinde Finlerin, Estonların, Livonyalıların yer aldığı Fin-Ugor ailesinin bir mensubu olduğunu göstermektedir. Fin-Ugor halklarının tarihsel gelişimleri ve etnik oluşumları üzerindeki en büyük etkileşimi yaşadıkları halklar ise Ogur Türkleri ve İdil Bulgarları olmuşlardır.

Macaristan'ın etnik konumunun yanı sıra coğrafi konumu da, onu Avrupa için ayrıca önemli yapmaktadır. Şöyle ki, Moğollar, Avrupa'da en son Macaristan'a girmişlerdir. Osmanlının Avrupa'daki en uç toprak parçası yine Macaristan olmuştur. Bu yüzden Orta Çağ tarihi boyunca doğudan gelen bir saldırıya maruz kalmamış olan Batı Avrupa, hiçbir zaman Ruslar ya da Orta Avrupalılar gibi doğu geleneklerine aşına olmamışlardır.

Üçüncü dönem göçleri, 11. yüzyılda Moğolistan'daki kavimlerin kendi aralarındaki mücadeleleri sonucu birbirlerini iterek batıya doğru ilerleyen bir kavimler taşınmasına sebep olmalarıyla meydana gelen hareketlenmedir. Bu kavimler taşınması sonucu Moğolistan'daki Kay ve Basmiller Orta Asya'ya gelmişlerdir. Onların gelişile birlikte, 9. yüzyıldaki ikinci dönem göçleri sırasında Moğolistan'dan Orta Asya'ya gelmiş olan

Oğuzlar bölgeyi terk ederek, “Türkler” ya da “Uzlar” sıfatıyla Ukrayna’ya, “Türkmen” sıfatıyla İran’a göç etmişlerdir. İran’a göç eden bu Türkmen kavimleri arasında birliği sağlayacak olan Oğuz aşireti, Selçuk Bey’in torunları Tuğrul ve Çağrı beylerin mensubu oldukları aşiret olacaktır. Bu iki kardeş, Moğolların gelişi öncesi Ön Asya’nın son büyük imparatorluğu olan Büyük Selçuklu imparatorluğunu kuracaklardır.

Dördüncü dönem göçleri ise, Moğol istilâsı sonucu görülen bir göç dalgasıdır. İster Moğol ordularıyla birlikte olsun isterse Moğolların önünden kaçsın, birçok kavim bu şekilde Avrupa içlerine ve Türkiye’ye kadar gelmiştir.

Bütün bu göç dalgaları içerisinde iki tanesi özellikle önemlidirler. Birincisi, birinci dönem göçleri sırasında Asya Hunlarının batıya doğru hareketlenmeleri sırasında, Vizigotlar, Ostrogotlar, Franklar, Vandallar gibi Avrupalı barbar kavimleri itmeleri sonucu oluşan göç hareketidir. Bu göç hareketi, değişik zamanlarda meydana gelen farklı kavimler göçleri arasında en ünlü olanıdır. Bu göç hareketiyle birlikte Avrupalı kavimler, birbirlerini itmeleri sonucu Roma’yı sıkıştırmışlar ve Batı Roma imparatorluğunun yıkılmasına sebep olmuşlardır. İlk Çağ’ı kapayıp Orta Çağ’ı açan bu olay, artık Avrupa’da merkezî bir devletin varlığı yerine kilise ve feodalite kurumlarının önem kazandığı bin yıllık bir süreci başlatmıştır. Avrupa, Roma imparatorluğunun yıkılması sonrasında, bu Germen kavimlerinin kendi aralarında bölünmeleriyle şekillenmeye başlamıştır. 9. yüzyılın başına gelindiğinde, Şarلمان isminde bir Germen kabile reisi Avrupa’nın birliğini sağlamayı başaracaktır. Bu birlik, Roma’daki gibi merkezi bir birlik değil, kilise’nin gücünü arkasına almış, feodal yapılanmaya sahip federe bir birliktir olacaktır.

İkinci en önemli göç dalgası ise, dördüncü dönem göçleri sırasındaki Moğol istilâları sonucu gerçekleşen göçlerdir. Geleceğin Ön Asya ve Orta Asya devletlerinin köklerinin atılması Moğol istilâları sonucunda meydana gelen bir gelişimin sonucunda olmuştur. Örneğin, Osmanlı imparatorluğunun kurucusu Osman Bey’in babası Ertuğrul Bey ve taraftarları, Anado-

lu'ya bu şekilde gelmişlerdir. Moğol saldırılarından kaçıp Orta Asya'dan önce Büyük Selçuklu topraklarına, oradan da Anadolu'ya gelip Bizans sınırına yerleşmişlerdir. Bir başka büyük imparatorluk olan Timurlu imparatorluğu da, Cengiz Han'ın torunlarından Çağatay'ın kurduğu devletin bir emiri olan Emir Timur tarafından kurulmuştur.

Kerki'deki mihmanhanedeki sohbet sırasında masada yer alan üçüncü kişi ise, Peştun asıllı Abdülmetin'di. Az da olsa Türkmence biliyordu. Ona Mezar-ı Şerif'i çok sevdiğimi, oradan hiç ayrılmak istemediğimi söylediğim zaman bana, “Siz bir de köylerine gitseniz Afganistan'ın. Herkes sizi evine davet ederdi. Her gece bir evde kalmaktan, iki ayda çıkamazdınız o köyden” demişti.

O yılki yolculuğumun sonunda amacıma ulaşmış ve Afganistan'a girebilmişim. Ama bir şeyler eksik kalmıştı. Şimdi de, İsmailî Dağ Taciklerinin yaşadığı Pamir dağları ve Bedahşan'ı görmek istiyordum. Oraları da ziyaret edersem İpek Yolu seferlerimi tamamlamış sayabilecektim kendimi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DUŞANBELİ YALNIZ GÜNLER

İRAN VE TÜRKMENİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TACİKİSTAN'DA (05 Haziran-20 Haziran 2001)

05 Haziran sabahı Ankara'dan Tahran trenine bindim. Bu seferki hedefim, İsmailîlerin yaşadığı Tacikistan'ın Gorno-Bedahşan eyaleti ile Afganistan'ın mücahitlerin elindeki bölgeleri olan Bedahşan ve Vahan yörelerine gitmektir. Yola çıktıktan iki gün sonra Tahran'daydım. Hiç oyalanmadan Meşhed otobüslerinin kalktığı terminale gittim bir taksiyle. Aynı akşam Tahran'dan Meşhed'e giden bir otobüse bindim. Meşhed'e vardığım 08 Haziran 2001 Cuma günü İran'da cumhurbaşkanlığı seçimleri vardı. Seçimler yüzünden Türkmenistan'a o gün geçememekten korkuyordum. Endişem boşunaymış. Meşhed terminali yakınlarından bir taksi tuttum ve yirmi dolara Türkmenistan sınırına kadar gittim. Sınırdaki işlemlerim kısa sürede tamamlandı. Diğer geçiş yapanlarla birlikte, sınır otobüsü ile Aşgabat şehir terminaline kadar geldik. O gün öğleden sonra, iki yıllık bir aradan sonra yeniden Klara'nın evindeydim.

Aşgabat

Klara'yı yeniden görmek harikaydı. Onunla tanıştığımızda beş aylık hamileydi. Şimdi ise ikinci oğlu İldar on sekiz aylık olmuştu. Batır ise sekiz yaşına gelmişti. Klara, Orta Asya'da

şimdiye kadar tanımış olduğum en sıra dışı kadındı. Sıra dışılığı, evlilik dışı çocuklar yapabilme cesaretine sahip oluşundan değildi sadece. Hiç pes etmeyi bilmeyişi, son derece mücadeleci ve sabırlı oluşuydu onu sıra dışı yapan. Türkmenistan gibi bir ülkede, kadınların evi geçindirmesi çok da şaşıla-
cakan bir şey değildi. Klara ise sadece evini geçindirmiyor, Türkmenistan'a göre yaşam standardı yüksek bir hayat sunmaya çalışıyordu çocuklarına. Tamamen kendi çabalarıyla sahip olduğu kendine ait güzel bir evi vardı. Modern giyiniyordu. Kıyafetleri kaliteli ve şıktı. Çocuklarını da güzel giydirmeye çalışıyordu. Evde pek eşya yoktu. Eski bir buzdolabı, yatak odası takımı, salonda televizyon, kütüphane ve tek kişilik bir koltuk. Ayrıca küçük odada bir yatak, bir de bilgisayar vardı. Bilgisayar onun her şeyiydi. İki yıl önce tanıştığımızda bir kozmetik firmasının satış elemanlığını yapıyordu. Beş aylık hamile haliyle o sıcakta koca bir bavulla Çarjorv'den Aşgabat'a dönüyordu. Bu yolla kazandığı parayla, Orta Asya ülkelerinde bir ailenin aylık ortalama kazancı otuz kırk dolarken, Klara aylık ortalama yüz dolar kazanabiliyordu.

Şimdi başka bir iş yapıyordu. İnternet aracılığıyla batı ülkelerinde yaşayan erkeklerle evlenmeyi isteyen Türkmenistanlı Rus kadınlarının yazışmalarını sağlıyordu. Kadınlar İngilizce bilmiyorlardı. Yazılmasını istedikleri bilgileri, onlar için Klara yazıyordu. Bunun karşılığında kişi başına yirmi dolar alıyordu. İki yıl önce Türkmenistan'da internet ağı çok gelişmediği için Çin'deki kız arkadaşlarıma kendi adresim üzerinden bir türlü mail gönderememiştim. Şimdi ise Klara'nın evinden istediğim adrese giriyor, istediğim kişiye mail yazabiliyordum.

Türkmenistan'da bulunmadığım son iki yıl içinde, yasaların, Türk vatandaşlarının ülkeye girişlerini iyice zorlaştırdığını gördüm. Öyle anlaşıyordu ki, Türkmenler artık orta ölçekli Türk iş adamı ve onların Türkiye'den getirdikleri işçileri istemiyorlardı ülkelerinde. Sadece büyük şirketlere ve Türk lisesi öğretmenlerine kapıları açıktı. Duyduğuma göre, birçok

Türk sınır dışı edilmiş ve ülkeye en az beş yıl boyunca girememeleri şartı getirilmişti.

Gezerken yerli halk gibi yerel toplu taşıma araçlarını kullandığım için birçok insanla tanışma fırsatım oluyordu. Her ne kadar Türklere aşina olsalar da, genellikle tanıdıkları ilk Türk ben oluyordum. Hatta tanıdıkları ilk Türk kızı olduğumu rahatlıkla söyleyebilirim. Bana, “Sen çok iyisin. Ama erkekleriniz öyle değil. Kadınlarımıza yiyecekmiş gibi bakmalarından hoşlanmıyoruz” diyorlardı. “Erkekleriniz Türkiye’de de böyle mi?” diye soruyorlardı. Bu tür sorulara karşı ne cevap vereceğimi bilemiyordum. Ne yazık ki ülkem, yasalar açısından kadın erkek eşitliğini ta 1930’lu yıllarda sağlamış olsa da, geleneksel açıdan, ailelerin çocuklarını yetiştirme tarzları, genç kız ve erkeklerin üzerinde, tıpkı geri kalmış İslam toplumlarındakine benzer tarzda bir cinsel kimlik oluşturmak üzerineydi. Orta Asya halkları ise, uzun yıllar sosyalist rejimde yaşamalarının verdiği bir tecrübeyle, özel hayatlarında olmasa da sosyal hayatlarında kadın erkek ayrımını çoktan aşmış görünüyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse, mesela şehirler arası otobüslerde, bizdeki bay yeri-bayan yeri ayrımı gibi bir kural onlarda yoktu.

Buna karşılık, ister Rus olsun ister Türkmen, Türk erkekleriyle duygusal bir birliktelik yaşayan çok sayıda kadından, Türk erkekleri hakkında, daha şefkatli ve sevecen olduklarına dair sözler işitmiştim. Onlara göre, Türk erkekleri, o coğrafyanın erkekleri gibi çok alkol tüketmiyordu. Bu nedenle de kaba ve şiddet yanlısı değillerdi. Bu kadınların yabancı uyruklu bir erkekle birliktelik yaşamalarının nedeni ise genellikle ekonomik sebeplere dayanıyordu. Aşk ikinci plandaydı. Sovyetlerin dağılmasının ardından yaşanan ekonomik bunalımlar, başta kadınlar olmak üzere insanları hayatlarını idame ettirebilmek için farklı arayışlara yönelmeye itmişti.

Orta Asyalı kadınların, diğer Müslüman ülkelerle kıyaslandığında, gelir seviyeleri daha düşük olmasına karşın, eğitim seviyeleri daha yüksekti. Ayrıca hukukî anlamda da daha güvencedeydiler. Örneğin, bir kadın, hamileliğinin altıncı ayından

doğumdan sonraki iki üç yıla kadar ücretli izne ayrılabilirdi. Maaşı biraz düşse de hukuksal hakları devam ediyordu. Ayrıca, arkadaşım Klara'da olduğu gibi, evlilik dışı çocuk yapan kadınların hakları da, tıpkı sosyal refah seviyesine ulaşmış batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, devlet güvencesi altındaydı. Bütün bu hukuksal düzenlemeler, Sovyet döneminden kalma düzenlemelerdi. Ayrıca Sovyet döneminde herkese eşit olarak sunulan parasız eğitim ve sağlık hizmetleri de düşünülünce, bu insanların Sovyet dönemini özleyecek olmalarına şaşırmasıydı. Eğitim ve sağlık hizmetleri şimdi de parasızdı belki ama, bu durum devlet okulları ve devlet hastaneleri için geçerliydi sadece. Diğer taraftan, bağımsızlıktan sonra açılan özel okullara ve hastanelere sadece parası olanlar gidebiliyor, bu da, toplumda bireyler arasında eşitsizlik yaratıyordu.

Orta Asyalı kadınlar hukuksal olarak her ne kadar birçok hak ve özgürlüğe sahip olsalar da, devlet yönetimindeki rolleri de çok düşüktü. Örneğin Özbekistan'da kadınların mecliste temsiliyet oranları % 4'dü. Tıpkı Türkiye'deki gibi devletin tüm desteğine rağmen, toplumun sahip olduğu kültürle bu haklar arasında çelişki yaşanmaktaydı. Ayrıca % 100'e varan okur-yazar oranına rağmen, yüksek öğrenim yapan kadınların oranı Sovyet dönemine göre giderek düşmekteydi. Bunun nedeni muhtemelen, bağımsızlığın kazanılmasından sonraki bu geçiş döneminde, kızların ve ailelerinin, ekonomik sorunlardan dolayı yüksek öğrenime devam etmek yerine, daha kolay ve toplum psikolojisi açısından daha geçerli olan evliliği tercih etmeleriydi.

Hafta başında ilk işim, Aşgabat'daki Özbekistan konsolosluğuna gidip vize için başvurmak oldu. Başvurumun sonucunu öğrenmem için bir hafta beklemem gerektiğini söylediler. O gün konsoloslukta beklerken bir Türk vatandaşı olan Murat Bey'le tanışmıştım. Onun da benim gibi Tacik vizesi vardı ve Tacikistan'a gitmek için Özbekistan'dan geçmesi gerekiyordu. Aynı şekilde o da Özbek vizesi almak zorundaydı. Sohbet ettikçe ilginç

biriyle tanıştığımı gördüm. İkimizin de ortak bir tutkusu vardı: Afganistan... Ona üniversitede tarih okuduğumu, iki yıl önce tek başıma Afganistan'a geçtiğimi anlattığımda, "Biliyorum, ben seni duydum" dedi. Nereden duyduğunu sorduğumda, iki yıl önce hemen hemen benimle aynı günlerde kendisinin de Afganistan'a geçtiğini, sınırdaki Afgan görevlilerin ona benden bahsettiklerini söyledi.

Murat Bey Afganistan'ı karış karış biliyordu. Yıllar önce Ahmet Şah Mesut'la da tanışmış. Afganistan'a gidiş sebebi ticaret yapmakmış. En fazla kırk yaşında gösteriyordu. Afganistan'dan bahsederken gözleri doluyordu. Afganistan'daki geçmişine ait günlüklerini yaktığını söylemişti. Sebebini anlatmadı. Sadece ona acı veren anılar olduğunu söylemekle yetindi. Afganistan'a çok genç yaşlarda gitmişti. Kendisi söylemedi ama sanırım Afganistan'a gidiş sebebi, Ruslarla savaşmak, mücahit olmak içindi.

Nesa

Aşgabat'dan ayrılmamdan bir gün önce Nesa'ya gittik. Nesa M.S. 1. yüzyılda bu bölgelerde egemenlik kuran Partların başkenti olmuş, bugün harabe halinde olan bir şehirdi. Hep yerleşik olarak bildiğimiz İranlıların göçebeleri olarak kabul edebileceğimiz Partlar, Saka boylarının devamıydılar. Zamanla iç ayaklanmalar ve Roma ile yapılan savaşlar sonucunda parçalanmışlardır. Dünya tarihinde iz bırakmalarının birkaç sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi, göçebelerin savaş tekniğini Romalılara öğretmiş olmalarıdır. Ayrıca dairesel ve haç biçimli şehir planlaması, Partların İran kültürüne, oradan da İslam dünyasına olan katkılarıdır. M.S. 3. yüzyılın ilk yarısında yeni bir İranlı hanedan Partların egemenliğine son verir. Bu hanedan, Sasani hanedanlığıdır. Nesa, 9. yüzyılda yaşamış büyük hadis âlimlerinden biri olup, Müslümanlar arasında çok muteber altı hadis kitabından birinin yazarı Hafız Ebu Abdurrahman Nesai'nin de şehriydi.

Klara olmasaydı Aşgabat'daki günlerim çok sıkıcı geçebilirdi. Orta Asya ülkeleri içinde bana göre en sıkıcı ülke Türkmenistan'dı. Ülkenin üzerinde bir kasvet vardı sanki. Özellikle Aşgabat, mutsuz ifadeli, ağırkanlı insanların şehri gibiydi. Bunun bir sebebi, yaz mevsiminin kavurucu sıcağıydı. Asıl sebebi ise bana göre, ülkeyi yöneten kişinin ülkede yarattığı atmosferdi.

Aşgabat son yıllarda dış görünüş bakımından fazlasıyla güzelleştirilen bir şehirdi. Muazzam bir devlet başkanlığı sarayı inşa edilmişti. Şehrin birçok yerinde gürül gürül su akan havuzlar yapılmıştı. Şehrin dış görünüşüne yansıyan bu güzellik insanların ruhuna maalesef yansımamıştı. Çoğu Türkmenin donuk bakışları vardı. Süs olsun diye yapılan havuzlara onca su harcanırken, evlerdeki musluklardan akan su rahatça banyo yapılmasına bile yetmiyordu. O yüzden de insanlar saunaya gidiyorlardı. Şehrin farklı yerlerinde Sovyet döneminden kalma birkaç sauna vardı. Bu saunalar bizdeki hamamların yerini tutuyordu.

Ne zaman televizyonu açsak hep devlet başkanı Türkmenbaşı'nı görüyorduk. Geleneksel Türkmen kıyafetleri içinde şarkı söyleyen Türkmen kadın şarkıcılar, sözleri Türkmenbaşı'nı anlatan şarkılar söylüyorlardı televizyon programlarında. Şehirlerdeki, hatta ülkedeki her yerin adı Türkmenbaşı'ydı. Dört yıl önce buraya ilk gelişimde Aşgabat, dış görünüş açısından daha mütevazıydı belki ama insanların daha mutlu bir ifadesi vardı.

Yine de Türkmenistan dahil gezdiğim bütün Orta Asya ülkelerinde, bu tür yönetimlere karşı halkta bir tepki olduğunu gözlememiştim. Üstelik sadece şimdiki yönetime karşı değil eski sömürgeci güce, yani Rusya'ya karşı da herhangi bir tepki sezilememiştim. Belki bir zamanlar, özellikle Stalin zamanında yaşananlardan dolayı insanlar çok acılar çekmişti. Ama artık o günler geride kalmıştı. Orta Asya dışından yapılan, onların yıllarca süren bir esaretten kurtulduklarına dair söylemler, aslında Orta Asyalı yerli halk için pek bir şey ifade etmiyordu. Onlarda bizim anladığımız anlamda bir milliyetçilik duygusu gelişmemişti. Öz kültürlerine, geleneklerine bağlı insanlardı ama milliyetçi, hele İslamcı hiç değillerdi. Şimdilik bu iki kimlik de, on-

ların politik duruşlarını belirleyen kimlikler değildi. Bu yüzden de alışık olmadıkları söylemlerle yaklaşmak, onlara yakınlaşmanın yolu olamıyordu. Türkiye, Türklük ve kan bağı gibi söylemlerle, Pakistan gibi ülkeler ise İslam'ı kullanarak yaklaşmayı deniyorlardı. Oysa benim gördüğüm, bu tarz söylemlerin yerli halkı ürkütüydü. Her ne kadar basında, Orta Asya ülkelerinde meydana gelen bir takım radikal İslamcı eylemlere rast gelsek de, bunlar hep dışardan ihraç edilen eylemlerdi. Bütün bu sebeplerden dolayı, Türkmenler ve diğer Orta Asya halkları, bağımsız bir devlet olmayı öğrenmeye çalıştıkları bu geçiş dönemlerinde, hâlâ Rusya'ya yakın duruyorlardı. Rusya, en azından tanıdık bir siyasetti onlar için.

İki yıl öncesine ait bir anımı hiç unutamıyorum. Türkmenistan'ın Çarjov şehrindeydim. O günlerde, Kosova'ya gönderilen NATO'nun barış gücü askerlerine karşılık, Rusya'nın da Sırbistan'a sembolik bir askeri güç gönderdiğini duymuştum. Kosova halkı Müslümandı, Sırlar ise hristiyan. Türkmenler de Müslümandı. O gün, bu konuyu tartıştığım bir taksi şoförünün söyledikleri hâlâ kulaklarımda: “Kızım, Ruslar çok iyi insanlar. Onlar bir söz verdi mi, mutlaka yerine getirirler. Hem Ruslar Sırlara, ‘gidin, Müslümanları öldürün’ demiyor ki”. Taksi şoförüm, orta yaşlı bir Türkmendi ve bana karşı bütün içtenliğiyle Rusları savunuyordu.

Bense Orta Asyalı Ruslara, bu diyalogdan çok daha öncesinde sempati duymaya başlamıştım. Tanıştığım ilk Rus, dört yıl önce Aşgabat'dan Taşkent'e uçtuğum Özbek Hava Yolları uçağında yanımda oturan Dimitri isminde bir mühendisti. Dimitri, kısa söylenişiyle Dima, bir Müslümanla evliydi. Karısı Tacikmiş. Biraz İngilizce biliyordu. Taşkent'de gideceğim adresi ona göstermiştim ve nasıl gidileceğini sormuştum. Hava alanına indiğimizde beni taksiye kadar götürmüştü. Sonra da taksi şoförüne adresi göstermiş ve ben daha ne olduğunu bile anlayamadan taksi parasını peşin olarak ödemişti. İlk anda o da benimle geliyor sanmıştım. Ben taksiye bindiğimde, dışardan bana el sallayınca anlayabilmıştım yaptığı inceliği.

Türkmenistan, her ne kadar mutsuz ifadeli insanların ülkesiymiş gibi görünse de, Orta Asya ülkeleri içinde ekonomik açıdan, Kazakistan'dan sonra, geleceği en parlak ülkeldi. Sadece kendisi için yeterli olmakla kalmayıp başka ülkelere de ihraç ettiğı zengin doğal gaz ve petrol yatakları vardı. Ülke nüfusu azdı. Gelir dağılımı doğru düzgün yapılsa, yoksul tek bir vatandaşın kalmayacağı bir ülke olabilirdi. Dışardan bakıldığında komşusu Özbekistan'ın, refah düzeyi daha yüksek bir ülkelymiş izlenimi vermesi pek de gerçeğı yansıtmıyordu. Özbekistan'ın, Türkistan'ın bütün tarihî mirasını tek başına sahiplenmesi, onun, ekonomik açıdan Kazakistan ve Türkmenistan kadar iyi durumda olduğunu göstermiyordu.

Özbekistan, nüfusu en kalabalık olan Orta Asya ülkesiydi. Yer altı zenginlikleri bakımından kimseye muhtaç olmasa da, Kazakistan ve Türkmenistan kadar zengin değildi. Özbekistan'ın tek avantajı, topraklarının çoğı çöl olsa da, tarım ürünleri açısından Orta Asya'nın en zengin ülkesi olmasıydı. Özellikle pamuk üretiminde, dünyanın üçüncü büyük ambarı olarak kabul ediliyordu.

Kırgızistan da kendi kendine yeten bir ülkeldi. Onun da nüfusu azdı. Orta Asya ülkeleri arasında bir tek Tacikistan, yer altı zenginlikleri açısından başka ülkelere muhtaçtı. Her ne kadar onun da nüfusu az olsa da, topraklarının çoğunun dağlık ve çöl olmasının yanı sıra, petrol gibi en temel endüstriyel ihtiyaçlarını bile dışardan ithal etmesi Tacikistan'ın durumunu çok güçleştiriyordu.

Bütün Orta Asya ülkeleri içinde geleceğın ekonomik devı olmaya aday birinci ülke Kazakistan'dı. Nüfusunun azlığı, zengin doğal gaz ve petrol yataklarına sahip olmasının yanı sıra, Kazakistan'ın en büyük avantajı yüz ölçümün çok geniş olmasıydı. Hem batı dünyasıyla hem de iki dünya devı komşusu Rusya ve Çin'le iyi ilişkiler içindeydi. Türkiyeli iş adamlarının da en çok iş yaptığı ülkeldi Kazakistan. Kısacası her şeyiyle gelecek vadeden bir ülkeldi. Diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden bir farkı da, Sovyetlerden kalma bir uzay üssüne sahip olmasıydı. Bay-

konur uzay üssünden, dünyanın çeşitli ülkelerinden seçilen astronotlarca, hâlâ uzaya uçuşlar yapılmaktaydı.

Gelişimden on gün sonra, 18 Haziran Pazartesi günü Taşhavad'a gitmek üzere Aşgabat'dan ayrıldım. O sabah Özbek konsoloslughuna gittiğimde az kalsın vize alamıyordum. Bu konuda imdadıma, Türkiye'deyken aldığım resmi bir yazı yetiştii. ODTÜ Tarih bölümü adına yazılmış olan bu yazıda, gitmeyi düşündüğüm ülkelerin bir listesi ve bu ülkelere ne amaçla gitmek istediğim yazılıydı. Konsolos, Tacik vizem olmasını ve bu yüzden Özbekistan'dan transit geçiş istememi yeterli görmemişti vize vermek için. Buna karşılık elimdeki yazı, onun için fazlasıyla ikna edici olmuş ve iki gün sonrası için başlatılan üç günlük transit vize vermeyi kabul etmişti.

Taşhavad'a gelince Özbekistan Urgenc'ine trenle geçtim. Trende yaşlı bir teyzenin bilet parasını ben ödedim. Biletçinin, bilet için ödediğim paranın üstüne yatacağını anlayınca, "Apanın pulunu benden alın" (teyzenin parasını benden alın) dedim. Adam bozuldu. Fazla parası olmayan yaşlı kadın ise bu işe pek sevindi. Benim için uzun bir dua okudu. Bu arada yakınım-daki herkes ellerini açmış, duaya eşlik ediyorlardı.

Özbekistan tarafındaki Urgenc'e gelince terminalden çıkabilmem biraz zaman aldı. Türkmen-Özbek sınırının bu kısmında anlaşılan pek yabancı giriş-çıkışı yapılmıyordu. Yabancı uyruklu birini beklemiyorlardı. Dört yıl önce de bu yolu kullanmışım. O zaman ise Urgenc'den Daşoğuz'a trenle gitmişim. O zaman da ne Özbekistan'dan çıkış mührü ne de Türkmenistan'a giriş mührü vurmuşlardı. Kontrole bile denk gelmemişim. Belki de üzerimdeki Türkmen elbisesi yabancı olduğumu ele vermediği içindi. Ancak iki yıldır Türkmenistan ve Özbekistan birbirlerine vize uyguladıkları için, sınır giriş çıkışlarında pasaport kontrolleri yapılmaya başlanmıştı. Anladığım kadarıyla bu kontrollerde eğer Türkmenistan ya da Özbekistan vatandaşıysanız mühür vurmaya gerek olmuyordu. Bu nedenle de görevlilerin elinde herhangi bir mühür yoktu.

Onun yerine kırmızı kalemle mühür yapılacaktı. Ortalıkta kırmızı kalem olmadığı için, bir süre kırmızı kalem getirilmesini bekledim. Sonunda bir kırmızı kalem bulundu ve mühür yapıldı. Artık Özbekistan'daydım

Urgenc

Geceyi Hiva'da geçirdim. Ertesi gün tekrar Urgenc'e geldim. Terminale gidip, Semerkant'a giden ilk otobüse bilet aldım. Otobüs aslında Taşkent'e gidecekti. Ben Semerkant'da inecektim. Terminalde saati beklerken, su satın aldığım satıcı kadın bana nereli olduğumu sordu. Türkiyeli olduğumu söyledim. O sırada benim gibi kendisine su satın alan biri, kendi parasını öderken, satıcı kadına benim paramı da kendisinden almasını söyledi. Bu arada bana hiçbir şey söylemeden gitti. Arkasından “rahmet” (teşekkür ederim) diye seslendim. Sadece selam verdi. Daha sonra adının Âlimcan olduğunu öğrenecektim.

Otobüsteki yerime oturdum. Bir süre sonra da Âlimcan, otobüstekilere kırk altı numarayı sordu. Yanımdaki numaraydı. İyice arkadaş olduktan sonra bana dedi ki, “Şoföre ayttım, Türk kızının yanındaki numarayı ver” (Şoföre dedim, Türk kızının yanındaki numarayı ver).

Âlimcan aslen Namanganlıymış. Yani Fergane vadisinde yaşıyormuş. Orada polismiş. Evli ve üç çocuk babasıymış. Oysa benden sadece üç yaş büyüktü. Sert ve karanlık görünüşlüydü. Kendisi için, “Taşkarıdan körge, beni köp yaman bildi. Az gepleşse yahşi köredi” (Dışardan gören beni çok kötü biliyor. Azıcık konuşsa iyi görüyor) demişti. Ben de aynısını düşünmüştüm. Tekrar tekrar beni Namangan'a davet etti. Vizemin transit olduğunu söylediğimde, “olsun, uzatırız” dedi. Bu konunun üzerine fazla düşmedim. Aklım fikrim bir an önce Tacikistan'a geçmekle meşguldü. Âlimcan beni Namangan'a gelmem konusunda ikna etmeye çalışırken, çok hoşuma giden bir iltifatta bulunmuştu: “Sizni köp yahşi kördüm. Issı-

gingiz köp sizning”. Yani, “sizi çok sevdim, siz çok sıcaksınız” demek istemişti. Benim için endişeleniyordu. Gideceğim yerleri duyunca, “Zahide, siz köp yiyin. Nime tapsangız yen. Sizge kuvvat kerek” (Zahide siz çok yiyin. Ne bulursanız yiyin. Size kuvvet gerek) diyerek bana tavsiyelerde bulundu.

Gece ikide Semerkant’da otobüsten indim. Geceyi Şah-ı Zinde’ye yakın bir otelde geçirdim. Geceliği bin sumdu. Bir doların sekiz yüz elli sum olduğu düşünülürse çok ucuzdu. Yalnız bütün otelin tuvalet ve banyosu bir taneydi.

Dört saatlik bir uykunun ardından sabah erkenden Şah-ı Zinde’ye gittim. Bibi Hanım Türbesini ziyaret ettim. Dört yıl önce gördüğümde o sıralar restorasyon çalışmaları yapılan Bibi Hanım’ın ne kadar güzel bir yapı olduğunu tam anlayamamışım. Muhteşem görünüyordu.

Karşı

Saat on bir buçuk gibi yeniden yollara düştüm. Önce iki saatte otobüsle Karşı’ya geldim. Buranın eski adı Nese’fmiş. Harezmsâhı Celaleddin Mengüberdi de Nese’fliymiş. “Karşı” adı, 1220’li yıllardan kalma bir addı. O yıllarda burası, Cengiz Han’ın ardıllarından olan Çağatay hanlarının yaz kampı olan bir yermiş. Çağatay Hanı Kebek, buraya bir saray yaptırmış ve bu saraya, Moğolcada “saray” anlamına gelen “Karşı” adı verilmiş. İşte bu saray, sonradan aynı adı taşıyacak şehrin temelini oluşturmuş. Burada da dört kişi olup bir taksiye bindik. Buralarda bu tür taksilere “maşin” deniyordu.

Önce Kaşgar Derya’dan geçtik. Burası çöldü. Ardından Kaşgar Derya’ya göre yükseltisi daha fazla olan ama yine çöl olan Surhan Derya’dan geçtik. Son olarak da Denov’dan. Hem Surhan Derya’nın şehir merkezi hem Denov yemyeşildi. Yakınlarında su olmalıydı. Sorunca öğrendim ki gerçekten de yakında, Topalak Derya ya da Sergerdek Derya dedikleri bir ırmak varmış. Sınıra gelene kadar, şoförün teybe koyduğu kasedi dinledik

hep. Tacikistan sınırına geldiğimizde şoförden, taksi parasının üstünü vermesi yerine kasedi bana satmasını istedim. Kabul etti. Kasetteki şarkıcı, Özbeklerin ünlü kadın şarkıcısı Yıldız Usmanova'ydı.

Özbek-Tacik Sınırı

Sınıra geldiğimde saat akşamın sekizi olmuştu ve mesai saati bittiği için pasaportuma damga vurmadılar. Sabahı beklemem gerekiyormuş. O gece sınırda görev yapan asker, polis ve gümrük görevlileriyle birlikte sabahladım. Artık onların mihamanıydım. Sohbeti bol bir gece geçirdim. Bana “Çalıkuşu” dizisini sordular. Çalıkuşu, defalarca seyretmiş olmama rağmen, her bölümünde en az bir defa mutlaka gözyaşlarına boğulduğum biz diziydi. Meğer Aydan Şener, bu dizideki rolüyle Özbekistan'ın Oscar'ını almış. Çalıkuşu'nun Feride'sine buradaki herkes hayrandı.

Tahir'le yemek yerken uzun uzun sohbet ettik. Kendisi polisti. O gece sınırda tanıştığım insanların kimisi Özbekti kimisi Tacik... Tahir de Tacik'di. Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinde o da askermiş. Afganistan'a savaşmaya gittiğinde, oradaki halkın da Tacikçe ve Özbekçe konuştuğunu görünce bu savaşın yanlış olduğunu anlamış ve savaşı bırakmış. “Eğer devletim bunu bilseydi beni asardı” demişti. Bir de Rus asker vardı sınırda çalışan. Tacikçe ya da Özbekçe bilmiyordu. Ama oradakilerin hepsi Rusça biliyordu.

Seyyahlıktan konuştuk. Benimle konuşurlarken artık onlar, ne polisti ne asker. Bana, seyyah olduğumu söylersem, her yerde para harcamadan gezebileceğimi söylediler. Tıpkı eski dervişler gibi.

O gece tek kadın görevli olan Saadet'le birlikte uyuduk. Saadet bana, askerlerden biri olan Bahadır'ın, sevgilisi olduğunu söyledi. Daha önce bir kere evlenmiş. Bir yıl sonra boşanmışlar. Eski kocası aslen Azerîymiş. Tanıştığım sırada üç yaşında bir kızı varmış. İsmi Umide'ymiş.

Duşanbe

Ertesi sabah bir sorun yaşamadan Özbekistan'dan çıkış mührümü vurdular. Sınırdan Duşanbe'ye kadar olan bir buçuk saatlik yolu, yine dört kişi olup bir taksiye binerek geldim. Kendime konaklayacak ucuz bir yer bulmalıydım. En ucuz otelin geceliği kırk dolardı. Orta Asya başkentlerinde otelde kalmak çok pahalıydı. Buhara, Semerkant gibi tarihî şehirlerde bile, bir iki dolar gibi ucuz fiyatlara kalabilirken, başkentlerdeki otellerin fiyatları çok yüksekti. Bir gecelik konaklama ücreti ortalama yüz dolar civarındaydı. Duşanbe'deki en ucuz otelin geceliği ise kırk dolardı. Benimse yola ilk çıktığım gün bile sadece sekiz yüz elli dolarım vardı. Bir iki gece için günlüğü kırk dolar dan kalmayı göze alabilirdim ama Duşanbe'de ne kadar kalacağım belli olmadığı için daha ucuz bir yere ihtiyacım vardı.

Sonunda Duşanbe'deki bir Türk kafesi olan Merve kafenin sahipleri Meryem Hanım ve damadı Yaşar Bey sayesinde kalabileceğim bir ev bulabildim. Bu ev, aynı kafede tanıştığım Yaşar Bey'in yine Türk olan bir arkadaşına aitmiş. Kendisi Türkiye'ye gitmiş ve evi kiraya vermesi için Yaşar Bey'e teslim etmiş. Yaşar Bey de, ev kiraya verilene kadar kafede çalışan çocukların kalmasına izin vermiş. Çocukların çoğu Türk lisesinden mezun oldukları için, bu evde kalmadan önce Türk lisesinin yurdunda kalıyorlarmış. Ev boş olunca, burası kafeye yurttan daha yakın olduğu için burada kalmaya başlamışlar. Ben eve gelince onlar yeniden yurda yerleştiler. O eve yerleşmemle birlikte, benim de tam on bir gün sürecek "Duşanbeli yalnız günler"im başlamış oluyordu.

Ertesi gün, bütün gün evde tek başıyındım. Bir ara dışarı çıktım. Duşanbe caddelerinde dolaştım. Pazar günü olması sebebiyle Duşanbe sessiz ve boştu. Lenin parkına gittim. Oradaki bir kafede şaşlık yedim. Sokak satıcısı çocuklardan, ipe dizilmiş fındık satın almıştım. Parayı aralarında paylaşamamışlardı. Çocuklardan biri yolumu kesmiş hâlâ para istiyordu. En fazla altı yaşında gösteriyordu. Önce para vermek istemedim. Çok ısrar-

cıydı. Sonunda para vermek zorunda kaldım. Ona para verince, küçücük boyuyla ellerini boynuma uzattı. Eğildim. Bana sımsıkı sarıldı. Ben de ona sımsıkı sarılıp öptüm. “Rahmet” deyip el sallayarak uzaklaştı. Dönüp dönüp el sallıyordu.

Ertesi gün, bir ertesi gün, sonraki gün, bir sonraki gün, tam sekiz gün boyunca her gün, Afganistan’a nasıl gidebileceğimi öğrenmek için oradan oraya koşuşturup durdum. Türk elçiliği, Afgan elçiliği, Tacik dış işleri bakanlığı, avir ve Gorno-Bedahşan için izin belgesi veren seyahat firması arasında gidip geldim. Bir de bunlara ACTED, ORA, SNI gibi Afganistan’la ilgili uluslararası yardım kuruluşları eklenecekti.

Türk elçiliği bu defa da yardımcı olmayacağını belirtti. Tacik dış işleri bakanlığı, elçiliğimden nota getirmediğim sürece Afganistan’a çıkış izni vermeyeceğini söyledi. Afgan elçiliğindeki ise, beni Afganistan’a götürmeyi çok istiyorlardı ama bunun için izin belgelerimin tam olması gerekiyordu. Afganistan’a geçebilmek için başka kanallar bulmam gerekiyordu. Birinci kanal, elli dolar karşılığında, Afgan elçiliğinin askerî helikopteriyle Faizabad’a gitmekti. İkinci kanal ise, Birleşmiş Milletler’e bağlı bir uçakla Faizabad’a gitmekti. Uçak bileti için yüz yirmi dolar ödenmesi gerekiyordu.

ACTED’de çalışan bir yardım gönüllüsü olan Fransız Stefan, Afgan vizem olduğu için Birleşmiş Milletler uçağıyla gidebileceğimi söylüyordu. Ona sorduğum birkaç sorudan sonra, o da buna pek emin olamıyordu artık. Sorun şuydu: O güne kadar, Tacikistan’dan Birleşmiş Milletler uçağıyla Afganistan’a gidenler, hep uluslar arası bir örgüte ya da bir basın organına bağlı kişilerdi. Yani Tacik dış işlerinden alamadığım izin belgesini, onlar doğrudan alabiliyorlardı. Stefan’ın bilmediği buydu. Hiçbir örgüte bağlı olamayan bir gezgin için, izin belgesiz Afganistan’a gitmek mümkün olmayabilirdi. Çünkü hava alanında yapılan kontrolde, Tacik ve Rus askerler, belgesi olmayanların uçağa binişine izin vermiyordu. Herşey belirsizdi.

Bu arada ACTED'deki duyuru panosunda ilgimi çeken bir haber okumuştum. Bu haber, Tacikistan'ın güneyindeki Ajinna Tepe denilen yerde yapılan kazılarda yeni bulunmuş olan bir Budda heykeliyle ilgiliydi. Bu önemli bir haberdir. Çünkü bulunan heykel, bin altı yüz yıllıktı ve on dört metre uzunluğundaydı. En önemlisi ise, dünyada çok az örneği bulunan bir “yatan Budda (uyuyan Budda)” heykeliydi.

ACTED'in bahçesinde Marco isminde bir İtalyanla tanıştım. Londra merkezli çalışan bir foto-muhabiriydi. ACTED'e geldiğimden beri beni izliyormuş. Kim olduğumu sordu. Herhangi bir kuruluşa bağlı olmaksızın sadece seyahat amacıyla ve hiç kimsenin yardımı olmaksızın Afganistan'a geçmeye çalıştığımı öğrenince çok şaşırdı. İki yıl önce de Afganistan'a gittiğimi duyunca daha da şaşırdı. Bana, Taliban bölgesinin mücahit bölgesinden daha güvenli olduğunu söyledi. Afganistan'ın Mücahit bölgesine gitmek istememi çılgınlık olarak görüyordu.

Bütün bu yerlerin hepsine Tacik şoförüm Hamrullah Eke'yle birlikte gitmiştim. Bana, bir daha bir yere gidersem ona söylememi, kendisinin sürekli Merve Cafe'nin önünde olduğunu, benden bir daha para almayacağını söylemişti. O gün Duşanbe trafiğinde, hiçbir Orta Asya başkentinde görmeye alışık olmadığım sıklıkta, bir sürü kırmızı ve sarı plakalı araba görmüştüm. Bunun sebebi, Duşanbe'nin, Taliban'a muhalif Afganistan hükümetinin dış dünyayla bağlantısını sağlayan uluslar arası bir merkez görevi görüyor olmasıydı. O yüzden de birçok diplomat, birçok uluslar arası yardım örgütü bulunmaktaydı Duşanbe'de. Hepsi de ya kırmızı plakalı ya da sarı plakalı araba kullanıyorlardı.

Bir hafta sonraki Pazartesi hâlâ hiçbir şey belli değildi. Artık tek umudum, Gorno-Bedahşan'a gitmek için yaptığım Pamir başvurumun kabul edilmesiydi. O takdirde Afganistan'a Gorno-Bedahşan eyaletinin başkenti Horog'dan kara yoluyla geçmeyi deneyebilirdim.

Pamir başvurumun kabul edildiğini telefonla öğrenmiştim. Belgemi almaya beni bir hafta önce gezdiren aynı taksi şoförüyle gittim. Şoförüm beni eve bıraktığında benden yine para istedi. Bir hafta önce kendisine fazlasıyla para ödediğimi söyledim. Ayrıca kendisinin “bir dahaki sefere benden para almayacağını” belirten sözlerini hatırlattım. Yaptığının yanlış olduğunu da... Benimle her zaman Özbekçe konuşan Tacik şoförüm, bu sefer sırf ben anlamayayım diye Özbekçe-Tacikçe arası bir dille hızlı hızlı konuşmaya başladı. Kafeye gidip beni Yaşar Bey’e şikâyet edeceğini söyledi. Kafeye girmesine engel olamamıştım. Ardından ben de girdim. Yaşar Bey yoktu. Meryem Hanım vardı. Şoför, konuşma tarzıyla sanki çok büyük bir sorun varmış havası yaratıyordu. Dinlemiyor, sadece konuşuyordu. Meryem Hanım bana, “Sen geçen hafta ona bir sürü para ödemişsin zaten” derken, şoföre de Tacikçe olarak “Ben bunu tanımam, burada tanıdım. Bu mesele sizin meseleniz” dedi. Benim bunları anlamayacağımı zannetti. Şoför, uyanıklık yapmaya kalkmış, yabancı ve yalnız bir kızdan para koparmaya çalışmıştı. Üzülsem de bunu anlayabilirdim. Ama Meryem Hanım’a gerçekten içerlemiştim.

Aynı gün öğle yemeğini yemeye her zaman gittiğim restorana gittim. Burası Duşanbe’nin geleneksel yemeklerinin yapıldığı bir restorandı. Benim en sevdiğim yemek ise lagmandı. Ben lagmanı daha önce Doğu Türkistan’da yemiştim. Bir Uygur yemeği idi. Hamurun upuzun bir makarna haline getirilip kaynar suya atılmasıyla pişiriliyordu. İçine farklı çeşitlerde sebze parçaları ve et parçaları da koyuyorlardı. Bizdeki erişte çorbasına benzetilebilirdi. Ama asıl Çin mutfağının en ünlü yemeklerinden biri olan nudıl (noodle)’a benzetmek daha doğruydı. Nudıl da, tıpkı lagman gibi ince uzun hale getirilmiş hamur ile çeşitli sebze parçaları ve kimi zaman kırmızı et, kimi zaman tavuk eti, kimi zaman da değişik deniz ürünlerinin sıcak suda pişirilmesi ile hazırlanan bir yemektir. Üstelik nudılın Çin mutfağındaki yeri sadece çorba formunda pişirilmesinden de oluşmuyordu. İsteğe bağlı olarak sulu değil de, spagetti benzeri bir şekilde de servis yapılabiliyordu. Lagmanın mı Uygulara Çinlilerden geçtiği ya da nudılın mı Çinlilere Uygurlardan geçtiği ko-

nusunda bir bilgim yoktu. Ancak nudılın Kore gibi, Tayland gibi diğer Uzak Doğu ülke mutfaklarının da en temel yemeklerinden biri olduğu düşünülürse, lagmanın, Uygurlara Çinlilerden geçmiş olması olasılığı daha fazla görünüyor.

O gün, çok sevdiğim bir yemek olan lagmanı ne yazık ki bitirememiştim. O sırada karşıma çok yaşlı bir dede oturmuştu. Önümdeki salata tabağını alıp suyunu içiverdi. Susadığını anladım. Çay içtiğim piyaleyi ona verdim. Hemen aldı. Bunun üzerine pilavı ve ekmeği de önüne uzattım. Hepsini yedi. Kalan ekmeği de çantasına attı. Kendime başka piyale istedim. Çaydanlık onun önünde duruyordu. Çayım bitince bana çayımı o dolduruyordu. Hiç konuşmuyorduk. Hareketlerinde çok rahattı. Bense hâlâ Meryem Hanım'ın yaptığına inanamamanın şaşkınlığını yaşıyordum. Pamir için izin belgesi almış olmama bile sevinemiyordum o sırada.

ALTINCI BÖLÜM
PAMİR'İN İSMAİLÎ DAĞ TACİKLERİ

GORNO-BEDAHŞAN'DA
(TACİKİSTAN PAMİRİ)
(03 Temmuz-18 Temmuz 2001)

03 Temmuz Çarşamba günü Horog için kalkan maşrutkaların olduğu terminale gittiğimde, terminalde kimsecikler yoktu. Horog'a gitmek için sabahın erken saatlerinde gelinmesi gerektiğini öğrendim. Benden bir süre sonra, beş kişilik İngiliz bir grup daha geldi. Biri gazeteci, dördü akademisyendi. Duşanbe'ye, Tacikistan'la ilgili bir konferansa katılmak için üç günlüküne gelmişlerdi. İlk iki günlerini hızlı bir şekilde Horog'a gitmeyi deneyerek geçirmeye karar verdikleri için terminaldeydiler. Onlara katıldım ve yola çıktık. İsimleri Shirin (Şirin), Edmond, Roy, James ve John'du. Gazeteci olan John'du.

Ekibin lideri, ekipteki tek kadın olan Şirin'di. "Şirin" ismi Farsça kökenli olmasına rağmen, kendisinden öğrendiğim kadarıyla Şirin'in İran'la hiçbir bağı yoktu. Ekip lideri olmasının sebebi, Tacikistan'ı en iyi onun biliyor olmasıydı. Hepsisi de siyaset bilimcisiydi. Şirin, içlerinde en ünlüsüyümü.

Maalesef onlarla Horog'a gidemedik. Hatta yarı yoldaki Kalaykun'a kadar bile gidememiştik. Şirin bizi yanlış yönlendirmişti. Belki Tacikistan'ı en iyi o biliyordu ama, aslında Tacikistan'ı sadece Tacikiatanlı akademisyen, bürokrat ve diplomatlardan ve de kitaplardan biliyordu. Halka pek inememişti. Zaten Tacikçe de bilmiyordu. Rusçası ise mükemmeldi. Şirin, Pamir-

lerin iç savaş sırasındaki kötü ünlerinden dolayı yolumuzu de-
ğiştirmemize sebep olmuştu. İki şoförümüz vardı. şoförlere,
Horog'a bildik yoldan değil de, Pamirî şoförlerin hiç tanımadı-
ęı Kulab yolundan gitmelerini emretti. Sonuçta, ertesi gün ken-
dimizi hiç alhakası olmayan bir yerde bulduk. Daha fazla vakit
kaybetmemek için Duşanbe'ye geri döndük. İyice dinlenmeleri
ve ertesi günkü konferansa hazır olmaları gerekiyordu. Bense
ertesi sabah Horog terminaline yeniden gidecektim. Daha şim-
diden, on beş günlük iznimim ilk üç gününü harcamıştım.

Ertesi sabah erkenden kalktım. Terminale gelince bir de ne
göreyim! Öyle kalabalıktı ki. Maşrutkalar dışında bir iki de jip
vardı. Araç sayısı yolcu sayısından kat kat azdı. Herhangi bir bi-
let satışı da yoktu. Ancak arabada yer kapmış olursanız, parayı
arabada ödüyordunuz. İşim çok zor görünüyordu. Bunca insa-
nın arasından sıyrılıp bir yer bulmam neredeyse imkansızdı.
Yetmişli yıllarda Türkiye'nin ilçe terminallerindeki ortamı çağ-
rıştırıyordu burası bana. Pazar çantaları ve çuvallarıyla minü-
büslerde yer bulmaya çalışan kalabalığı anımsatıyordu.

Genç bir kızla tanıştım. İsmi Rufa'ydı. Pamirî imiş. Azıcık
İngilizcesiyle benimle arkadaş olmaya çalışıyordu. Onunla ko-
nuşurken, hâlâ tam dolu olmayan, ama yinede insanların etra-
fında toplanmış olduğu bir maşrutka gördüm. Rufa'dan ayrılıp
o maşrutkaya gittim. İçinde birkaç kişi oturuyordu. Ben de
oturdum. Onlara bu maşrutkanın ne zaman gideceğini sordu-
ğumda bana, şoförün ertesi sabah gideceğini söylediler. Onlar
meğer maşrutkaya gölge bir yerde beklemek amacıyla oturmuş-
lardı.

Ne yapacağımı, Pamir'e nasıl gideceğimi düşünürken, gere-
kirse ertesi sabaha kadar bu maşrutkadan hiçbir yere kıpırda-
mamaya karar verdim. Bu tek çarem gibi görünüyordu. Geceyi
burada tek başıma geçirmeyi göze alıyordum. Dört yıldır şunu
öğrenmiştim. Sovyet Orta Asya'sında tek başına bir bayan ola-
rak dolaşmak, diğer İşlam ülkelerindeki gibi tehlikeli değildi.
Bu konuda kendi ülkem Türkiye'den bile daha güvendeydim

buralarda. Orta Asya ülkelerinde kadın olmak, seyahat ederken rahatsız edilmenin bir sebebi değildi. Bu da Orta Asyalı Müslümanlara Rusların kazandırdığı bir davranıştı. Olsa olsa, üzerimde para taşımam tehlike yaratabilirdi, ama kadın olmak değil. O yüzden beni korkutan burada tek başıma bir gün boyunca beklemekten ziyade, bir iki saat sonra bastırarak olan sıcak havaydı. Bir başka seçenekse, kaldığım eve dönüp bir gece daha kaldıktan sonra sabaha karşı kimsecikler gelmeden buraya geri gelmek ve ilk gelenlerden biri olarak maşrutkada yer bulmaktı. İki düşünce arasında gidip geliyordum.

Ne yapmam gerektiğini düşünürken, Rufa'nın bana doğru geldiğini gördüm. Çantamı kucağımdan alıp, "hadi gidiyoruz" demişti. Nereye götüreceğini merakla bekliyordum. Yolculuğa hazır bir jipin yanına götürdü beni. Bir kişi daha olunca hareket etmeye hazır bir jipti bu. Rufa'nın ablası da Horog'a gidiyormuş. Ve Rufa, o bir kişilik yeri benim için ayarlamıştı. İnanamıyordum. Jiple gitmek, maşrutkayla gitmekten çok daha rahat ve hızlıydı. Üstelik ikisi de aynı fiyattı. Maşrutkayla iki gün süren yol, jiple bir ya da bir buçuk gün sürüyordu.

Saat sabahın sekiz buçuğunda Duşanbe'den hareket ettik. Toplam yedi yolcu, iki çocuk ve şoförden oluşuyorduk. Hepsi de Pamirî idi. Yani İsmailî idi. Benim için yepyeni bir heyecan başlıyordu. Yolculuğumun bundan sonraki kısmı, daha önce hiç görmediğim yerler olacaktı artık.

Birlikte yirmi dört saatten fazla vakit geçirdik. Herkes öyle candan, öyle keyifliydi ki. Bir tek Âlimcan ve altı yaşındaki oğlu Cihangir mutsuz görünüyordu. Cihangir'in annesi Kazakmış. Onları terk edip Kazakistan'a gitmiş. Cihangir çok güzel bir çocuktü. Anlamalı bir yüzü vardı. Özellikle gözleri. Ne zaman fotoğraf makinemle bir şeyler çekmeye yeltensem, her seferinde onu da çekiyordum. Onu bir ilk gördüğümde, bir de gece kucağımda uyurken çocuk olarak görmüştüm. Onun dışındaki zamanlarda onun çocuk olduğunu unutuyordu insan Çünkü yaşından çok büyük bakan gözleri vardı Cihangir'in.

Öğlen ilk molamızı verdiğimizde çoktan jipteki herkesle yakınlaşmıştım. Çoğu birbirini tanıyordu. Tek yabancı bendim ve ne ben onlara uyum sağlamakta zorlandım ne de onlar beni aralarına almakta... Bana yediğim yemeğin parasını ödetmediler. Parayı şoförün mü yoksa Âlimcan'ın mı ya da Rufa'nın ablası Zarina'nın mı ödediğini hâlâ bilmiyorum. Bu insanları tanıdıkça, Şirin'in, Duşanbe'de tanıdığım elçilik çalışanlarının Pamir'e gitmekten neden bu kadar korktuklarını anlayamıyordum. Görülüyordu ki yerli halkın arasında olunca insan çok daha rahat ediyordu. Güvende olayım diye kendini soyutladığın zamansa, daha göz önünde ve şüpheli oluyordun. Şirin daha güvenli olsun diye bildik yol yerine Kulab yolunu kullanmayı seçmekle hata etmişti. Eğer bu yoldan gelinmiş olsaydı, onlarla da en azından Kalaykun'a kadar gelebileceğimizden emin oldum.

Yolun ilk yarısı Afgan sınırındaki Kalaykun'a kadar olan kısımdı. Buraya kadar yollar oldukça bozuktu. Artık yavaş yavaş irtifamız artıyordu. Kalaykun'a gelmeden az önce, güneşin batmak üzere olduğu bir saatte, kimlik kontrol noktasında jipten indik. Tacik vizem ve Pamir iznim olmasına rağmen bu kontroller beni hep korkutuyordu. Artık içime işlemişti, “ya bir aksilik çıkarsa” korkusu. Yolcular ve askerler birbirleriyle tanışıyor gibiydiler. Kırk yıllık arkadaş gibi tokalaşıp sohbet ediyorlardı. Hiçbir sorun yaşamadım. Tacikistan'daki iç savaşın zalim Pamirî savaşçıları bunlar olamazdı! Askerlerden biri bana pasaportumu geri verirken, Özbekçe “hoş kelipsiz” (hoş geldiniz) bile demişti.

Kalaykun

Kalaykun'a geldiğimizde hava kararmıştı artık. “Kala” Farsçada, Türkçede olduğu gibi “kale” demekti. “Kun” ise “dağ” demekti. Gerçekten de Kalaykun'un üç tarafı da dağlarla çevriliydi. Afganistan'la sınır olan bölümünde ise Amu-Derya nehri akıyordu. Kalaykun'un içinden Pencdara bütün haşmetiyle akıyordu. “Dara”, “derya”dan geliyordu ve nehir demekti. Amu-

Derya'nın "penc", yani "beş" kolu Kalaykun'da birleşiyordu.

Kalaykun'daki KGB'ye, yani avire gidip registıra (kayıt) yaptırmam gerekiyordu. Avire gittiğimde meraklı birkaç sorudan sonra pasaportumu geri verdiler. Bana Murgap-Kulma arası kara yolunu yapan Türklerden bahsettiler. Duşanbe'deyken, Entes Firması'nın mühendis ve işçilerinin bir yıldan fazladır Murgap-Çin sınırı arası kara yolu yapımında çalıştığını duymuştum. Türklerden saygıyla bahsedildiğini fark ettim.

Kalaykun'a kadar bozuk olan yol, buradan Horog'a kadar daha düzgündü. Ve bundan sonraki yolumuz, ta Horog'a kadar Amu-Derya boyunca devam etti. Karşı kıyı Afganistan'dı. Kalaykun'dan ayrılır ayrılmaz jipteki hemen herkes uyuyakaldı. Bense karşı kıyıyı seyretmekten uyuyamıyordum. Ay etrafı yeterince aydınlatıyordu. Sabaha karşı şoförümüz uykuya yenik düştü. İki saatliğine yol kenarına arabayı park etti. Ve ben dahil hepimiz uyuduk. Uyumak için erkekler arabanın önüne yere uzandılar. Uyandıktan sonra Ruşan'a kadar hiç durmadan yol aldık.

Horog'dan önceki son durağımız ise Ruşan'dı. Burası, yaklaşık üç bin metrelik bir irtifada olmasına rağmen tarıma elverişli bir yerdı. Her taraf ekili alandı.

Horog

Duşanbe'den ayrıldıktan yirmi yedi saat sonra Horog'a vardık. Horog, Tacikistan'ın Gorno-Bedahşan eyaletinin başkentiydi. Zarina, mihmanhaneye gitmeden önce hiç olmazsa bir gece kendisinde mihman olmamı teklif etti. "Mihmanhaneye ertesi gün gidersin" dedi. Zarina ve Osim'in evleri Horog'dan on beş kilometre doğuda Suçan köyündeydi. Birlikte Suçan'a kadar geldik. Önce Osimlerin evine gittik. Evde Osim'in annesi ile abisinin karısı dışındaki bütün nüfus erkekti; üç erkek kardeşi, babası ve yaşları bir ile sekiz arasında değişen üç erkek yeğeni... Evin iki kadını, annesi Gülsara ve abisinin karı-

sı Gülnara idi. Hemen ikram sofrası hazırlandı; kuru üzüm, kayısı çekirdeği, akide şekeri, çay ve ekmekten oluşan... Zarina, el çantasını bizi Horog'dan Suçan'a getiren maşrutkada unuttuğunu fark etti ve panik içinde önce kocasını aradı, sonra da beklememi söyleyip gitti.

Suçan

Zarina'yı beklerken bu evde banyo yaptım. Banyo, bahçede kendi başına bir yapıydı. Bir çeşit elektrikli termosifon sayesinde hem su ısıniyordu hem banyo ısıniyordu. Rus filmlerinde gördüğüm saunaların en basit şekliydi. Duşanbe'de sular akmadığı için yıkayamadığım kirli çamaşırlarımı da yıkama fırsatı buldum.

Zarina bir türlü gelmiyordu. Evdekilerse hiç de gidecekmişim gibi davranmıyorlardı. En sonunda dayanamadım ve "Zarina neden gelmedi" diye sorduğumda öğrendim ki, meğer Zarina biraz geç kalacağını söylemek için telefon açmış. Gülsara'da ona, "o, bizde kalacak" demiş. Gülsara'nın bunun için bana yaptığı açıklama, "Onun kocası iyi değil, onların evinde rahatsız olursun" demek oldu. Nerede kalacağıma onlar benim adıma çoktan karar vermişti. Doğrusu ben de Osimlerin evine alışmıştım bile. Evin gelini Gülnara ile hemen arkadaş oluvermiştik. Evin annesi Gülsara ile de öyle...

Gülsara'nın asil bir havası vardı. Altmış bir yaşındaydı. Dört kız, dört erkek olmak üzere sekiz çocuk dünyaya getirmişti. Kızların dördü de evliymiş. Sadece bir tanesi Suçan'da yaşıyordu. Diğer bir kızı Horog'daki KGB'de görevliymiş. Diğer iki kızı ise Moskova'da yaşıyorlarmuş. Evdeki Haydar ve Omir (Amir) ismindeki beş ve sekiz yaşındaki iki erkek çocuk, Moskova'da yaşayan kızlarının çocuklarıymış. Her yaz okul sezonu bittiğinde çocuklar tatillerini geçirmeye Suçan'a geliyorlarmış. Evde bir de, bir yaşında bir oğlan bebek vardı. Gülnara ile Hokim (Hâkim)'in oğlu.

Gülsara'nın evli olan tek oğlu Hokim, Horog-Suçan arası maşruktada şoförlük yapıyordu. Osim, yirmi yaşındaki kardeşi Solim (Salim) ve on altı yaşındaki kardeşi Hofız (Hafız), evin bekar erkekleriydiler. Osim o Eylül'de evlenecekmiş. Bana, "Düğüne kadar kal, ya da Eylül'de yine gel" diyorlardı. Bir bilselerdi Tacik vizesi almanın, Pamir izni almanın ne kadar zor olduğunu.

Ve Ominşoh (Aminşah), evin babası... Altmış beş yaşındaydı. Ominşoh meğer Suçan'ın reisiymiş. Bilmeyerek geldiğim evin reisi, Suçan KGB'sinin başı çıkmıştı.

Erkek nüfusunun oldukça kalabalık olduğu evin bütün yükünü iki kadın kaldırıyordu: Gülsara ve Gülnara... Ama gördüğüm kadarıyla Gülsara'nın bütün çocukları, annelerinin ve babalarının her konudaki en büyük yardımcılarıydı. Çocuklar onlardan istenen her şeyi, asla "hayır" demeden, derhal yerine getiriyorlardı. Evde herkes birbirine çok bağlıydı. Torunlara karşı ise ev halkı, hiçbiri arasında ayırım yapmaksızın hepsini seviyordu. Bu evde herkes birbirine karşı sevgi doluydu. Kısacası çok güzel bir eve konuk olarak gelmiştim.

Evin mimarîsi şimdiye kadar gördüğüm bütün evlerden farklıydı. Hemen hemen gördüğüm bütün Pamirî evlerinin mimarîsi birbirine benziyordu. Bu evlerde Pamirî İsmailîler oturuyorlardı. Dış kapıdan girince solda, zeminden bir divan yüksekliğinde bir bölümle karşılaşıyordunuz. Burası bir çeşit ön salon gibiydi. Burayı yaz ayları için kullandıklarını sanıyordum. Asıl büyük salon evin içindeydi. Büyük salonun da oturma yeri zeminden yüksekti. Zeminden yüksekteki bu oturma bölümünde yere serilen minderler üzerinde oturuluyordu. Bu asıl büyük salonda ahşaptan yapılmış dolaplar vardı. Mutfağa dışarıdan giriliyordu. Evin içinden mutfağa açılan bir kapı yoktu. Evin giriş kapısının üzerinde bir çift dağ keçisi boynuzu asılıydı. İsmailî evlerinin en ilginç tarafıysa bacasıydı. Evlerin bacasının kendine has bir mimarîsi vardı. Bu tür evlere mimarîde "tütekli ev" deniliyordu. Farklı boyutlardaki dörtgen ahşap parçalarının alttan üste doğru büyüktен küçüğe konulmasıyla oluşan bir baca mimarîsiydi.

Tuvalet de, banyo da evin dışındaydı. Osimlerin büyük bir bahçeleri vardı. Tuvalet eve oldukça uzaktı. Bahçede elma, kayısı, badem ağaçları vardı. Bir de bakla ekili küçük bir tarla. Büyük bir de köpeğimiz vardı. Köpekle daha çok Solim ilgileniyordu.

Gülnara ve Hokim, aynı evin bir odasında kalıyorlardı. Kendi evlerinin yapımı bir yıla kadar bitmiş olacaktı.

Akşam yemeğinde bütün aile bir aradaydık. Horog'dan sonra gitmeyi düşündüğüm Murgab'a düzenli bir sefer yokmuş. Bu nedenle Murgab'a Hokim'le birlikte gitmemi teklif ettiler. Hokim'le gitmenin benim için bir sakıncası yoktu. Kabul ettim.

Murgab gezisinin kaç paraya mal olacağı konuşulmamıştı aramızda. Hiçbir zaman da konuşulmadı. Yalnız birkaç gün sonra ben, Gülsara'ya, Hokim'in Murgab için mazot alması gerekebileceğini söyleyerek yüz dolar verdim. Para meselesi bu şekilde hallolmuş oldu.

Akşam yemeğimiz şırçay ve ekmekten oluşuyordu. Pamir bölgesinde en çok tüketilen yiyecek şırçay ve ekmektir. Şırçay tuz, süt tozu ve kara çayın kaynamış suda karıştırılması ile yapılıyordu. Büyük piyalelerde bazen günde üç öğün şırçay ve ekme yeniyordu. Önceleri çok yadırgamama rağmen ben de alıştım şırçay içmeye. Ama diğerleri gibi en az iki piyale değil ancak bir piyale içebiliyordum. Pamir halkı şırçayın çok sağlıklı olduğuna inanıyordu. Hiç tatlı tüketilmediğini fark etmiştim. Buralarda üretilen bisküvilerin bile tadı çok hafifti. Tatlı olarak, kuru üzüm ve akide şekeri vardı sadece, hemen hemen diğer bütün Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi...

Yemekten sonra bulaşıkları dışarıdaki çeşmenin yanına taşıdık. Mutfakta bir musluk görmemişim. Yoksa kışında mı bulaşıkları dışarıda yıkıyorlardı? Bulaşıkları yıkamak istedim. Gülsara ve Gülnara önce buna karşı çıktılar. Sonra baktım, onların hâlâ bir sürü işleri vardı ve neredeyse yatma vakti gelmişti. Kendiliğimden bulaşıkları yıkamaya başladım. Öyle meşgullerdi ki, misafire iş yaptırmak istemiyorlardı ama bir türlü de fır-

sat bulup bana eşlik etmeye gelemiyorlardı. Bulaşık sabunla yıkaniyordu. Gündüz çamaşırlarımı da sabunla yıkamıştım. Buralarda bulaşık ya da çamaşır için deterjan kullanılmıyordu. O gecedен sonra o evde kaldığım yaklaşık iki hafta boyunca bulaşık artık benim işim olmuştu.

Yatma vakti gelince, ön salondaki yerde tam altı kişilik yatak hazırlandı. En alta mat görevini gören kalın bir keçe kilim serildi. Döşekler onun üzerine bir bir serildi. Ve oldukça ağır yorganlar konuldu üzerlerine. En dipte ben yatacaktım, benim yanımda küçük Haydar ve Omir yatacaktı, sonra da Osim, Solim ve Hofiz. Gülnara ve Hokim kendi odalarında, baba Ominşoh büyük salonda, Gülsara da bahçedeki sofada uyuyacaktı. Benim için özel bir oda, özel bir yatak ayarlanmaya kalkışılmaması hoşuma gitmişti. Özellikle bulaşığı yıkamamdan beri, ne onlar bana misafir gibi davranıyorlardı ne de ben kendimi misafir gibi hissediyordum.

Osim (Asım)

Ertesi gün çok erken kalktık. Saat altıda. Evdeki ilk sabahımdı. Kahvaltı, yatakların toplanması, bulaşık işlerimizi yaptık. Saat sekiz gibi Osim'le birlikte evden ayrıldık. Osim beni bütün gün gezdirdi. Önce Osim ve Gülnara ile birlikte Horog'a gittik. Gülnara'yı pazarda bırakıp, biz başka bir eve gittik. Doğal güzelliklerden çok kültürel unsurları ve insanları fotoğraflamayı sevdiğimi anlayan Osim, beni Horog'daki çok yaşlı bir tanıdıklarının evine götürdü.

Mehmedbegzade Hudayarbeg seksen üç yaşındaydı. Türk olduğumu duyunca benimle çok güzel Özbekçe konuşmaya başladı. Burada bile Özbekçe konuşan biriyle karşılaşmak benim için güzel bir sürpriz olmuştu. Osim şaşırıyordu. Genç neslin çoğu, Özbekçe ile Türkçe'nin akrabalığını anlamakta güçlük çekiyordu. Bu kadar hayatlarında olan bir şeyi daha önce hiç fark etmemiş olmalarındandı şaşkınlıkları daha çok.

Gülnara ile buluşmak üzere tekrar pazara gittik. Pazarda nas satılıyordu. O yazki gezimde ister Türkmenistan'da olsun ister Özbekistan'da, ister Tacikistan'da, insanları nas kullanırken görmüştüm ama pazarda satılırken ilk kez görüyordum. Daha önceki gezilerimde nas kullanıldığına hiç şahit olmamıştım. Ya ben fark etmemiştim ya da gerçekten kullanmıyorlardı. Ya da serbestçe kullanılmıyordu. Ama 2001 yazına gelindiğinde, nas kullanan insanlarla karşılaşmak oldukça doğal bir şeydi. Nas bitkisini hiç görmedim. Benim gördüğüm, poşetlerde satılan nas, koyu yeşil renkte, dövülmüş ve toz haline getirilmiş bir çeşit bağımlılık maddesi idi. Az bir parçası ağızda çiğneniyor sonra da tükürülüyordu.

Hep birlikte yeniden Suçan'a döndük. Gülnara'yı bıraktık ve Osim'in arkadaşları ile buluştuk. Beni başka yerlere daha götüreceklerdi. En büyük sıkıntımız mazot bulmaktı. Tacikistan'da petrol ürünleri çok değerliydi. O yüzden bir yere gitmek hiç de ucuz değildi. Tacikistan, bu konuda en fakir Orta Asya ülkesiydi. Gorno-Bedahşan'ın petrol ürünleri Kırgızistan'dan -Oş'dan- sağlanıyordu. İmkânı olan yerli halk bunun ticaretini yapıyordu. Ama bu ticaret, uluslar arası bir ticaretten çok komşu ülkeye bavul ticareti yapmaya gelen insanların, zor şartlarda ve bir sürü imkânsızlığa karşın yaptığı basit bir ticaretti. Eyalette, bu mazotun satılacağı bir benzin istasyonu da yoktu. Farklı litrelik kavanozlarda, yol kenarlarında ya da bakkal benzeri dükkânlarda satılıyordu mazot. Birkaç yere baktıktan sonra, sonunda beş litrelik bir bidon mazot bulabilmıştık.

Şahdara denilen bir yere gittik önce. Burada ateşte et pişirdik. Dağ keçisi eti ydi ve pişmesi çok uzun zaman alıyordu. Dışı kömür gibi kararana kadar pişiriliyordu dağ keçisi eti. Ekmeğimiz ve karpuzumuz da vardı. Karpuzu kesme işini bana bıraktılar. Ben de karpuzu bildiğim gibi, yani önce dörde bölüp sonra dış kabuğunu soydum ve dilimledim. Orta Asya'nın her yerinde olduğu gibi buralarda da karpuz ve kavun, kabuğu soyulmadan dilimleniyor ve kemirerek yeniyordu. Benim karpuz dilimleyişime bakıp kalmışlardı. Ellerimizi yıkayacak su bulma

sıkıntımız yoktu. Gorno-Bedahşan'ın birçok yerinde, her taraftan dağlardan eriyen kar suları akıyordu. Buz gibi sular...

O gün son olarak Murgab yolu üzerinde bir yere gittik. Bu sefer bize bir kız arkadaşları da katıldı. Nosiba (Nasibe). Orada da bir şeyler yedik. Erkekler şarap içtiler. Bana da ikram edildi. Ben içmeyince bu hoşlarına gitti. Bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi kadınların sigara ya da alkol kullanmasının burada da hoş karşılanmadığını gördüm ki burada erkekler arasında alkol çok tüketiliyordu.

Suçan'a geri döndük. Bu sefer de Suçan'daki voleybol turnuvasını izlemeye gittik. İlginç bir ortamdı. Seyirciler arasında def çalan kadınlar vardı. Takımlarına tempo tutuyorlardı. Ayrıca sahanın bir kenarında canlı müzik yapılıyordu. Bunun için ses düzeni bile kurulmuştu. İsteyenler dans ediyorlardı. Seyirciler, özellikle kadınlar, rengârenk giyinmişlerdi.

Osim sayesinde o gün çok güzel bir gün geçirmiştik. Onun ve arkadaşlarının yanında kendimi çok rahat hissetmiştim. Orta Asya'da gezdiğim yerler içinde, Orta Asya'da olduğumu unuttuğum tek yer burasıydı. Sanki kendi ülkemde bir dağ köyünde, kendi ülkemin insanları arasındaydım. Ayrıca burası bana, neden hâlâ evlenmediğimin ve neden tek başıma dolaştığının sorulmadığı Orta Asya'daki tek yerdi. 1991-97 arasındaki iç savaş sırasında, Pamir'in İsmailî halkının, muhafazakâr taraf olduğuna inanmak güçtü. Buranın halkı, Sünnî Tacik halkından daha demokrat görünüyordu. Gençler arasındaki kız-erkek ilişkileri oldukça rahattı. Dışarıdan kapalı bir toplum olarak görülseler de içlerine girince hiç de öyle olmadıkları anlaşılıyordu. Tutuculukları, katı kuralları olmasından değil kendilerine özgü bir toplum olmalarından kaynaklanıyordu. Bana bizden bir toplumu çağırıyorlardı: Türkiye Alevilerini... İsmailîler de Aleviler gibi heterodoks bir kültürü temsil ediyorlardı.

İsmailîler

11. yüzyılda İslam dünyasının her tarafındaki İsmailîler, imam olarak Mısır'daki Fatimî halifesini tanıyorlardı. Fatimî devleti 10. yüzyılın başlarında kurulmuştu. Adından da anlaşılacağı gibi Fatimî hanedanı, soyunun, Hz. Fatma ve Hz. Ali'ye dayandığı iddiasındaydı. Fatimî devletinin son dönemlerinde, 1094 yılında, Fatimî halifesi Mustansır'ın ölümü üzerine İsmailîlik, tarihindeki en büyük bölünmeyi yaşamıştır. Mustansır'ın iki oğlu İsmail ve Mustali arasında, kimin halife olacağı konusundaki tartışmadan doğan bu bölünme üzerine İsmailîler, Mustalîler ve Nizarîler olmak üzere iki kola ayrılmışlardır. Bu ayrılık, o sıralarda İran'da Büyük Selçuklu yönetimine karşı isyan başlatmış olan Hasan Sabbah'a bağlı İran İsmailîlerinin işine yaramıştır. Fatimî devletinin başına halife olarak Mustali geçer. Fakat İran İsmailîleri, imam olarak Nizar'a bağlandıklarını açıklarlar. Bu tercih, İran İsmailîlerine, Fatimî hükümetinin kontrolünden kopmaları için zemin hazırlamış olur. Bu şekilde İran İsmailîleri Hasan Sabbah'ın liderliğinde kendi siyasî birliklerini kurmuş olurlar.

Bugün İran'da pek İsmailî kalmamıştır. Moğolların, Hasan Sabbah'ın kurduğu devleti yıkması sonucu İran'daki Nizari İsmailîleri, kendilerini çeşitli tasavvuf akımları içerisinde takiye uygulayarak ifade etmeye başlamışlardır. Nizarîlik, yavaş yavaş daha doğuya kaymaya başlamıştır. Bugün Nizarîler, Tacikistan Pamirî, Çin Pamirî, Afganistan'ın kuzeydoğusu, Pakistan'ın kuzeydoğusu ve Hindistan'ın kuzeybatısını kapsayan, birbirine komşu bölgelerin yer aldığı bir alanın içerisinde yaşamaktadırlar. 15. yüzyıldan beri aynı sülâleden gelen imamlara bağlıdır. Bu sülâle, 19. yüzyıldan itibaren merkezlerini Hindistan'a taşıdıktan sonra 'Ağa Hanlar' adını alan sülâledir.

İsmailîler, farklı bir Tacik lehçesi konuşuyorlardı. Halk, konuştuğu dile 'Pamirî dil' diyordu. Tacikçeden farklı olduğunu söylüyorlardı. İşittiğim zaman bana çok sert gelen bir dildi Pa-

mirî dil. Belki gramer olarak Tacikçeyle aynı ailedendi, ama birçok kelime Tacikçedekinden farklı söyleniyordu. Pamirî dildeki kimi kelimeler, Orta Asya'da kullanılan Türkçeyle aynıydı. Meselâ, Türkiye'de "zor", İran'da "müşgil", Tacikistan'da "zur" olarak kullanılan kelimeye, Pamirîler "kıyın" diyorlardı. Bugün Orta Asya'nın Türkçe konuşulan neresine giderseniz gidin, "kıyın"ın, Pamirîlerin kullandığı anlamıyla kullanıldığını görürsünüz. Bir başka ortak kelime de, "beg", yani şu bizim meşhur "bey" kelimesinin, Pamirîlerde, bazı erkeklerin isimlerine eklenmesiydi. Pamirbeg, Seferbeg gibi. Pamirîlerde, "beg" dışında, "şoh (şah)" kelimesi de, erkek isimlerine eklenerek kullanılabiliyordu. Ominşah gibi mesela. Kızlar da ek isim kullanıyorlardı: Begim (begüm=hanım)... Bazen Osim bana da, "Zahidebegim" diye sesleniyordu.

O sıralar, henüz İsmaililik hakkında bir şey bilmediğim için, Anadolu Alevileri ile Nizarî İsmailîleri arasındaki bir takım ortaklıkları keşfetmek benim için ayrı bir heyecan olmuştu. Meselâ kutsal yerlerdeki ağaçlara onlar da çaput bağlıyorlardı. Evlerine, kutsal saydıkları bir geyik türü olan ve dağ koyunu olarak da bilinen dağ keçisi boynuzu asıyorlardı. Camileri yoktu. Ezan sesi yoktu. Cami yerine, kadınlı erkekli birlikte dua ettikleri cemaathaneleri vardı. Ayrıca Hacı Bektaş'daki ya da Erzurum'un bazı köylerindeki tütekli evlerin baca mimarîsi Nizarî evlerinde de vardı.

Pamirîler çok cana yakın insanlardı. Hareketli ve çalışkandırlar. İklimin sertliğindedi sanırım. Türkmenistan'daki ya da Duşanbe ve Kulab'daki uyusukluk buranın insanlarında yoktu. Ve gerçekten çok güzellerdi. Pamirî kadınların güzelliği bütün Orta Asya'da konuşuluyordu. Çoğunlukla açık tenli ve renkli göz-lüydüler. Buraya gelmeden önce Pamir'e gitmek istediğimi söylediğim herkes bana, Pamirî kadınların güzelliğinden bahsediyordu. Türkiye'deyken buna benzer şeyleri ben de okumuştum. Büyük İskender'in bu bölgeye geldiği zaman, o zamanki Sogd kralının güzelliği dillere destan kızı Roksana ile evlendiğinden bahsediyordu okuduğum kitaplar. Ayrıca o bölgede yaşayan

yerli kadınlar ile İskender'in ordusundaki askerlerin birbirleriyle yaptığı evlilikler sonucu böyle güzel bir ırk oluştuğu tezini de okumuştum. Bu güzel ırkın, kaynaklarda adı "Dağ Tacikleri" olarak geçiyordu.

Horog'a bir kere daha gitmem gerekiyordu. Buraya cumartesi geldiğim için KGB'ye gidip registıra yaptıramamıştım. Bir iş günü içerisinde gidip registra yaptırmalıyım. Orada Pamir Amirof isminde biriyle tanıştım. Horog KGB'sinin müdür yardımcısıydı. Benimle çok ilgilendi. İngilizcesi iyiydi. Pamiriler İngilizce öğrenmek konusunda da çok çalışkanlardı. Ağa Han vakfının açtığı İngilizce kursları sayesinde isteyen çoğu kişi İngilizce öğrenebiliyordu.

Pamir Amirof, turist olarak buralarda gördüğü ilk Türk olduğumu söylemişti. Gorno-Bedahşan'da Türk vatandaşlarının hoş karşılandığını, burada çok rahat edeceğimi söyledi. Bunun sebebi Murgab-Çin sınırı arası kara yolunu bir Türk şirketinin yapıyor olmasıydı. Ağa Han vakfı dışında fazla dış yatırıma alışık olmayan Pamir halkının çoğu, burada bir Türk firmasının olduğunu biliyordu. Murgab'a gidersem, Kulma'ya da gidip, bu Türk şirketini ziyaret etmek istiyordum.

Horog KGB'sine gittiğim pazartesi sonrakı günlerim, Hakim'in beni Murgab'a götüreceği günü beklemekle geçti. Murgab'a, ta pazar sabahı gidebilecektik. Cumartesi günü bu evde toy (düğün) vardı. Ağa Han vakfının katkılarıyla Suçan'da yaptırılan su kanalının açılışı kutlanacaktı. Toy için ev yeni baştan badanalanıyordu.

Nosib (Nasib)

Başlangıçta beş gün boyunca burada beklerken sıkılacağımı düşünmüştüm. Oysa hiç de öyle olmadı. Bulaşık dışında ikinci

bir görevim daha olmuştu evde: Gülnara'nın meşgul olduğu zamanlarda Nosib'le ilgilenmek... Nosib henüz yürüyemiyordu. Bir yere tutunduğu taktirde ancak adım atabiliyordu. Daha konuşamıyordu da. Çok tatlı bir çocuktur. Onunla ilgili en çok hatırladığım şey; uykudan uyandığında, beşiğinin örtüsünü açtığım zaman, göz göze geldiğimizde hemen gülümseyiverişiydi. O an onu her zamankinden daha çok seviyordum.

Nosib'in beşiğinin tasarımı çok ilginçti. Türkiye'de gördüğüm beşiklerden daha farklı bir tasarımı vardı. Beşiğin tabanında, orta yerde bir delik vardı. Bu yöntem, bebeğin büyük çişini ve küçük çişini, uyurken bu deliğe konan kavanoza yapabilmesi için düşünülmüştü. Beşiğin içine yerleştirilen minder de ortası delikti doğal olarak. Bebek erkekse eğer, küçük çişini yapabilmesi için cinsel organına bir de hortum benzeri bir alet takılıyordu. Sonra da bu aletin diğer ucu kavanoza sarkıtılıyordu. Bu şekilde bebeğe bez bağlamak yerine, cinsel bölgesine hiçbir şey giydirilmeksizin beşiğe yatırılıyordu. Bez bağlamayınca bebeği kundaklamaya da gerek kalmıyordu. Onun yerine beşiği kundak gibi sımsıkı sarmalıyorlardı. Bebeğin, beşiğin içinde hiç kıpırdamayacağı kadar...O yıl Türkiye'ye döndüğümde, teyzeme bu tür beşikten bahsettiğim zaman, bu yöntemin eskiden Anadolu'da da olduğunu söyledi bana. Hatta erkek bebeğin cinsel organına takılan o aletin adına da Antalya bölgesinde 'silbiç' deniyormuş.

Bir ara Gülnara ile birlikte Nosib'in kıyafetlerini değiştiriyorduk. Sırtında jilette veya benzeri bir kesici aletle yapılmış eskiden kalma çizik izleri gördüm. Nedenini sorduğumda, bunun bir gelenek olduğunu, çocuğun bu şekilde sağlıklı büyüyeceğine inandıklarını söylediler. Her aile yapmıyormuş. Yavaş yavaş geçerliliğini kaybeden bir gelenekmiş.

Gülnara

Zavallı Gülnara, bir gece namaz kılarken yorgunluktan uyu-yakalmıştı. Sabahın altısından gecenin on birine kadar hiç boş

durmuyordu. Pamir bölgesinin İsmailîleri, günde iki vakit namaz kılıyorlardı. Sabah kalkınca ve gece yatmadan önce. Burada kaldığım süre içinde hiç ezan sesi duymadım. Hiç cami de görmedim. Bütün namaz boyunca oturarak ibadet ediyorlardı. Secde olarak bir bez parçası ya da bir havlu kullanıyorlardı. Buna “ca-i namaz” diyorlardı. Türkçesi “namaz yeri” demekti. Hiç rekhat yoktu. İbadet boyunca kırk dokuz İsmailî imamının isimlerini sayıyorlardı habire. Bir de eğer biliyorlarsa bazı sureleri okuyorlardı. Yarım saatten fazla sürüyordu bir namaz. Gülnaracık, başını ca-i namaza koymuş ve uyuyakalmıştı. Namaz uzun sürdüğü için önce hâlâ dua ediyor sanmıştım. Uyuyakaldığını anlayınca uyandırdım onu.

Gülnara’yla çok güzel arkadaş olmuştuk. İki ay Horog’daki İngilizce kursuna gitmiş olduğu için, Tacikçemin yeterli olmadığı yerlerde, ara sıra onunla İngilizce konuşmak zorunda kalıyordum. Bir gün bana, “Ara sıra İngilizce konuşmasan, senin haricî olduğunu unutuyorum. Pamirîymişsin ya da Tacikîymişsin gibi geliyor” demişti. Aynı şeyi ben de hissediyordum.

Hokim’in evde olmadığı üç gün boyunca, Gülnara ile birlikte uyumuştuk. Aynı yatakta yatmıştık. Bir gece de bahçedeki sofada Gülsara ile uyumuştum. İki kadın da elbiselerini çıkarıp iç çamaşırlarıyla uyumuştuk. Yatar yatmaz insana hemen soku luveriyorlardı. Böyle hemen yanındaki kişiye sokuluşlarını, Pamir’in kışları çok soğuk geçen iklimine bağlamıştım. Soğukta insan yatağa girince hemen yanındakine sokulur ya hani.

Bir akşam üzeri Gülnara ve Nosib’le birlikte Gülnara’nın kendi ailesinin evine gittik. Annesi, abileri ve yengeleri ile tanıştım. Abileri ile ilginç bir meseleyi konuşmaya başladık. Kürt meselesini... Pamirîlerin Kürtleri kendilerine çok yakın gördüklerini fark ettim. Onlara PKK meselesinin siyasî bir mesele olduğunu, siyasetin dışındaysa Kürtlerle Türklerin birbirlerinden kız alıp verdiklerini, artık birbirimizle akraba olduğumuzu anlatmaya çalıştım. Gülnara’nın abisi, “Kürtlere terörist diyorlar” dediğinde, “Kürtler terörist değil, terörist olan PKK” dediğim zaman, aslında benden bu cevabı duymak iste-

diğini, Gülnara'ya benim çok akıllı bir kız olduğumu söylemesinden anladım.

11 Temmuz Cuma günü İsmailîler için tatildi. Bu gün, Ağa Han'ın, İsmailîler için imam seçildiği günün kırk dördüncü yıl dönümüyümüş. O gün voleybol turnuvasının da final karşılaşması yapıldı. Meğer turnuva Ağa Han şerefine yapılmıyormuş. Burada hemen herkesin evinde Ağa Han'ın fotoğrafları vardı. Halkın büyük bir ilgisi vardı Ağa Han'a karşı. Kadınların, onun fotoğraflarını içtenlikle ve sevgiyle tekrar tekrar öptüklerine tanık oldum. Ağa Han'a olan saygıları sadece İmamları olmasından kaynaklanmıyordu. Ağa Han vakfının yaptığı büyük bir malî bir destek de vardı Gorno-Bedahşan'a. Ağa Han'ın kendisinin de Horog'u ziyarete iki kez gelmiş olduğunu öğrendim.

Cuma günü ertesi günkü toy için bir sürü kurabiye hazırladık. Ailenin yakınlarda oturan diğer akraba kadınları da gelmişti hazırlık için. Pilav için kilolarca havuç soyuldu ve dilimlendi. Etler doğrandı. Kurabiyeler yapıldı. Yüzden fazla çerez tabağı hazırlandı. Tabaklara kurabiye, kuru üzüm, kuru kayısı çekirdeği ve akide şekerleri koyduk. Sonra da sofraya muşambalarını yere serdik ve çerez tabaklarını tek tek her yere eşit olacak şekilde dizdik. Toy esnasındaki yemek sırasında da yemek servislerini dağıtacaklardık.

Ertesi gün yine erkenden işe başladık. Öğlene ev misafirlerle dolup taşacaktı. Yardıma gelen kadınların hepsi gençti. Ominşoh'ın yeğenlerinin eşleriydiler. Biz çalışırken ara sıra kocaları da geliyor ve hoş bir sohbet eşliğinde işimize devam ediyorduk. Bana, "Zahide, en güzel kimin karısı?" diye soruyorlardı. Her gelinin havası başkaydı. Üç gelin vardı, üçü de birbirinden güzeldi. Hepsi birbiriyle çok iyi anlaşıyor gibi görünüyordular. Sadece birbirleriyle değil, birbirlerinin eşleriyle de iyi arkadaşlardılar.

Toy başlamadan önce kaşlarımıza usma sürdük. Usma, kadınların, güzel göründüklerini düşündükleri bir tür makyajdı. Yeşil bir bitkinin, avuçta ezilmesi sonucu ortaya çıkan bitki suyunun kaşlara sürülmesiyle elde ediliyordu. Bir saat kadar bekletildikten sonra kaşlar yıkanıyordu. Bu işlemden sonraki kaşların görüntüsü daha belirgin ve daha koyu oluyordu.

Su kanalının açılışını fotoğraflamak için evdekileri bırakıp açılışa gittim. Kaval çalan bir adam ve def çalan kadınlara, dans eden kadınlar ve erkekler eşlik ediyorlardı. Ominşoh, kanalın mühendislerinden olan Ağa Han vakfında çalışan bir görevliyle tanıştırdı beni. Her ikisi de kısa birer konuşma yaptılar. Bir süre daha müzik eşliğinde dans edildikten sonra yemek için eve hareket edildi. Hem ön salonda hem büyük salonda hem de bahçedeki sofada iğne atılsa yere düşmezdi. Ev halkı çok çalışmıştı ama sonunda güzel bir davet vermişlerdi. Hiçbir aksilik çıkmamıştı.

İnsanların tokalaşmaları dikkatimi çekmişti. İster kadın olsun ister erkek, tokalaştıktan sonra ellerini hiç çözmeden dudaklarına götürüyorlar ve birbirlerinin ellerini öpüyorlardı.

Toy boyunca başımda Gülsara'nın bana hediye ettiği, kendi diktiği bir Pamirî takkesi vardı. Gülsara'nın başında da, benim ona hediye ettiğim bir eşarp vardı. Evinde kaldığım insanlara hediye etmek için Türkiye'den eşarplar getirmiştım. Yol boyunca gezdiğim değişik kentlerde tanıştığım kadınlara bu eşarplardan hediye ediyordum.

Yemekten sonra iki çalgıcının yaptığı müzik eşliğinde danslar edildi. Pamirî dansı, eşli dansa müsait bir dansı. Tek başına dans edeni görmedim. Kadın kadına ya da erkek erkeğe de pek dans edilmiyordu.

Ominşoh beni bahçedeki sofada yemek yiyen Horog Üniversitesinin öğretim görevlileriyle tanıştırdı. Onları bulunca, Aleviler ile İsmailileri karşılaştırmamı sağlayacak birkaç soru sordum. Mesela Pamir'de Ali, Hasan, Hüseyin, Fatma, Zehra gibi isimlerle hiç karşılaşmadığımı söyledim. Bunun üzerine, bu

isimlerin tek başlarına kullanmadığını, Abdulhasan, Fatmagül gibi başka isimlerle birleştirilerek kullanıldığını öğrendim.

Yemek ve dans faslı bitince konuklar yavaş yavaş evi terk etmeye başladılar. Dağ gibi bir bulaşık bizi bekliyordu. Bütün işimizi bitirdiğimizde, hava kararmıştı artık. Bahçedeki sofada, yardıma gelen akraba kadınlara ve eşlerine son bir yemek hazırlandı. Ve çok güzel bir sohbet eşliğinde akşam yemeğimizi yedik. Ertesi sabah erkenden Murgab'a doğru yola çıkmamız gerekiyordu.

Pazar sabahı Hokim, Osim, kuzenleri Olimşoh (Âlimşah) ve iki erkek arkadaşları ile birlikte Murgab'a gitmek üzere yola çıktık. İlk durağımız Suçan'dan iki saat uzaklıktaki Pamirilerin "Germçeşme" dedikleri bir kaplıca oldu. Germçeşme, "sıcak su" demekti. Kaplıcada erkekler için ayrı kadınlar için ayrı kapalı sıcak su havuzları vardı. Orada havuza girdim. Bu sayede hem temizlendim, hem dinlendiğimi hissettim. Yalnız havuzdan çıkınca az kalsın bayılıyordum. Sıcak havadan soğuk havaya birdenbire çıkınca dengemi kaybetmiştim. Bana bol şekerli çay getirdiler. Bu şekilde kendime geldim. Germçeşme'nin sahibi de Osim'in arkadaşıydı. Oradan ayrılmadan önce bize yemek ikram ettiler.

İlerledikçe irtifanın arttığı bir yolda gidiyorduk. Maşrutkanın motoru sürekli ısınıyordu. Hokim, durup durup motorun yağını kontrol ediyordu. Zavallı Hokim, Tacikistan'da şoför olmak gerçekten zordu. Şoförden çok tamirci olmanız gerekiyordu çünkü. Arkadaşlarımdan hepsi de eğlenceli insanlardı. Bazen bağıra bağıra şarkılar söylüyorlardı. Bir şarkı da benim için söylemişlerdi. Adı "Afganistan" olan coşkulu bir şarkıydı. Afganistan'a ne kadar çok gitmek istediğimi bilmeyen kalmamıştı.

Aliçur

Aliçur'a geldiğimizde bir kez daha durduk. Hem yemek yemek hem de motorun biraz dinlenmesi için... Yemekten sonra

Hokim araba ile ilgilenirken, ben de biraz fotoğraf çektim. Üzerimde kalın bir polar olmasına rağmen üşümüştüm. Sert bir rüzgâr vardı. Aliçur, Pamir dağlarının arasında, tahminen dört bin metrenin üzerindeydi. Bizden bir süre sonra gelen bir jip vardı. O jipteki askerî kıyafetli, sakallı, iri yarı bir adam sürekli beni izliyordu. Bir ara göz göze gelince ona selam verdim. O da selamıma hafifçe başını sallayarak cevap verdi. Hiç konuşmadık.

Aliçur'dan ayrıldık. Bir süre daha yol aldıktan sonra yavaş yavaş yemyeşil otlaklarla karşılaşmaya başladık. Artık Kırgızların yaşadığı bölgelere gelmiştik. Bu otlaklar üzerinde kurulan Kırgız yurtlarını (çadırlarını) ve yak sürülerini görmek muhteşimdi. Sık sık arabayı durdurmamdan dolayı Hokim benden bıkmıştı. Kırgız yurtlarını görünce, fotoğraf çekmek isteyeceğimi tahmin eden Hokim, bu sefer ben demeden durmuştu.

Kırgızlara “selam” diyerek lâf attıktan sonra onlarla Kırgızca konuşmaya başladım. Bizi hemen yurtlarına davet ettiler. Şırçay ve ekmek ikram ettiler. Bir de yoğurt... Bana kalsa, Kırgızlarla biraz daha kalmak isterdim. Ama Hokim acele ediyordu. Akşam olmak üzereydi ve daha Murgab'a en az iki saatlik yolumuz vardı.

Murgab il sınırına geldiğimizde kimlik kontrol noktasında durdurulduk. Buradaki askerlerin hemen hepsi Özbekti. Lenınabad'dan... Bana hemen, Kulma'da yol yapımında çalışan Türklerden bahsettiler. Küçük bir sorun yaşandı. Osimler, Suçan'dan ispirto getiriyorlarmış. Nedenini anlayamadım. Zaten o ana kadar fark etmemiştim bile. Askerler bu ispirtonun izin belgesini soruyorlardı. Osim, bir ara çavuşla kulübeye girdi. Döndüğünde artık iş tamamdı. Belki de biraz para teklif etmişti. Buralarda işler böyle hallediliyordu.

Murgab

Murgab'a geldiğimizde hava kararmak üzereydi. İlk bakışta burası tamamen bir Kırgız yerleşim bölgesi gibi görünüyordu.

Murgab'da çocuğundan yaşlısına kadar bütün erkekler geleneksel Kırgız şapkalarıyla dolaşıyorlardı. Kırgızistan'da bile bu kadar Kırgız şapkalı erkek görmemiştim. Burada yaşayan Pamirîler de hiç yok değildi.

Osim'lerin tanıdığı Kırgız bir ailenin evine gittik. Aile bizi gördüğüne şaşırmamış gibiydi. Yanımızda getirdiğimiz ispartoların bu aile ile bir ilişkisi olduğu anlaşılıyordu. Her iki aile de kendi çaplarında ticaret yapıyorlardı. Orta Asya'da görmeye alışık olmadığım güzellikte bir akşam yemeğinin üzerine denk gelmiştik. Pilav, çorba, patatesli sulu et, hepsi bir aradaydı. Ve çok ilginç bir şey oldu. Ev sahibi Aygül Hanım bana dedi ki: "Yahşi mihman, yahşi avkata gelirmiş" (iyi insan, iyi yemeğe gelirmiş). Bununla ilgili başka bir söyleyişlerinin olup olmadığını sorduğumda, "kaynanan seni yahşi görüyor" dedi. Türkçesi, "kaynanan seni seviyor" demektir. İnanamamıştım. Çünkü aynı sözü Türkiye'de de aynı şekilde kullanıyorduk.

Sabah ilk işimiz, Murgab KGB'sine gidip registra yaptırmak oldu. Görevliden, Çin sınırına üç kilometreden fazla yaklaşamayacağımı öğrendim. Kulma, Çin sınırına dört kilometreymiş. Türk firmasının kampı Kulma'daydı.

KGB'den döndükten sonra, evin iki kızı Ayhan ve Almahan'ı da alıp Murgab pazarına gittik. Olimşoh, Murgab'dan, daha önceden tanıdığı iki Pamirî kızı da yanımıza aldı ve böylece on kişi olarak Kulma'ya gittik.

Kulma

Kulma'da başıma gelecekler, bütün gezilerim boyunca başıma gelen en zor sürprizlerden biri olacaktı.

Kulma'daki Türk kampına geldiğimizde fotoğraf makinem boynumda asılıydı. Meğer kampı Tacik askerler koruyorlarmış ve fotoğraf makinesi yasakmış. Makinemi istediler. Ben de, "herhalde çıkarken geri verecekler" diye düşünerek ver-

dim. Ama Osim'in suratı asılınca bir sorun olduğunu anladım. Ve ne olduğunu sorunca, kamptan sorumlu çavuş, "makine yasak" dedi. "Tamam, çekmiyorum, gidene kadar sizde dursun" dediğimde, "Geri vermeyeceğiz" dediler. Birdenbire korktum. "Murgab'daki KGB buraya geleceğini biliyordu, bu konuda bana bir şey demediler" dedim. "Ruhsat gerek" dediler. Türk mühendislerinin içeride olup olmadığını sorduğumda, çavuş, onların arazide olduğunu söyledi. "Makinemi almadan hiçbir yere gitmem. O zaman burada onları beklerim." dedim. Bunun üzerine, bir saat uzaklıkta, güneydeki Afgan sınırı yakınındaki askerî sınır karakoluna gidip, ruhsat alırsam makinemi geri verebileceklerini söylediler. Ama benim makinemi bırakmaya hiç niyetim yoktu. "Makinem bende dursun" dedim. Makinemi geri verdiler.

Yanımıza bir asker verip, bizi sınır karakoluna yolladılar. Oraya gidene kadar heyecan, korku ve paniği en uç noktasına kadar yaşadım. Karakola geldiğimizde komutanla görüşmek üzere arkadaşlarımdan ayrılıp tek başıma içeri girdiğimde bütün korkularımı dışarıda bırakmıştım. Ben içeri alındıktan hemen sonra komutana haber verdiler. Birkaç dakika bile geçmeden komutan içeri girdi. Masanın bir tarafında o, bir tarafında ben karşılıklı oturuyorduk. Diğerleri ayaktaydı. Benimle birlikte Kulma'dan gelen asker de içerdeydi. Önce onu dinlediler. Sonra komutan bana, "ruhsatın yok" diyerek söze girdi.

Benim zavallı Tacikçemle, komutana buralarda ne işim olduğunu anlatmaya çalıştım. Tarihçi bir gezgin olduğumu, İpek Yolu ülkelerini dolaştığımı bir bir anlattım. Ona, ODTÜ'den bu tür durumlarda imdadıma yetişmesi için almış olduğum yazıyı gösterdim, ki bu kâğıtta gideceğim ülkelerin bir listesi vardı. Bana, "Ama ruhsatsız fotoğraf çekmen yasak, makineni alacağız" dedi. Ona, daha gideceğim ülkeler olduğunu, buradan Afganistan'a geçeceğimi, fotoğraf makinem olmazsa gezimi belgelemeyeceğimi anlattım. Bana "Afganistan kötü, gitme" dedi. Afganistan'a iki yıl önce de gittiğimi, insanların aslında çok iyi olduğunu söylediğim zaman ise, iki yıl önceki Afgan vizemi görmek iste-

di. Gösterdim. O da diğerlerine gösterdi. Aralarında konuşuyorlardı. Dedim ki, “Tacikçem çok iyi değil. Size kendimi anlatabildim mi bilmiyorum. Ama makineye ihtiyacım var.” O da, “Merak etme seni çok iyi anladım” dedi. Tacikçeyi nereden öğrendiğimi sordu. Ankara’da bir kur Farsça kursuna gittiğimi söyledim. Susuyordu. “Verecek misiniz?” dedim. “Gizli saklı şeyler çekmiyorum. İpek Yolu üzerindeki kültürleri, insanları fotoğraflıyorum” diye ekledim. “Biliyorum” dedi. “Dün seni Aliçur’da fotoğraf çekerken gördüm”. Birden hatırlayıverdim. Bir gün önce Aliçur’da selamlaştığım askerî kıyafetli sakallı adamdı. Hayretle yüzüne baktığımda, “Yaa!” dedi. Artık makinemi vereceğini biliyordum. “Veriyor musunuz?” diye tekrar sordum. “Hadi tamam, al makineni” dedi. Hem makinem için hem de ondan hiç istemediğim halde Kulma’daki kampta bir gece kalabilmem için ruhsatname yazdı. Kâğıdı benimle gelen askere verdi. Ona tekrar tekrar teşekkür ettim.

Kulma’ya döndük. Fotoğraf makinemi almaya kalkışan çavuş, elimdeki ruhsatı görünce çok bozuldu. Hele bir gecelik kalma iznim olduğunu öğrenince daha da bozuldu. Ben dahil oradaki herkes biliyorduk ki, her şey onun insiyatifindeydi ve eğer isteseydi ruhsat sormayabilirdi. Fotoğraf makinem boynumda asılı değil, çantamda da olabilirdi. O zaman ruhsat zaten gerekmeyecekti. Entes firmasının mühendislerinden Bekir Bey’le tanıştım. Gerçek bir beyefendiydi. Ayrıca Burhan, Hüseyin ve Tolga’yla tanıştım. Onları asla unutmayacağım. Benim için her şeyi yapmaya hazırdılar. Bir geceliğine de olsa beni burada misafir etmeyi çok istediler. Ama ben arkadaşlarımla geri dönmek zorundaydım. Pamir için iznim iki gün sonra bitiyordu ve burada kalacak hiç vaktim yoktu.

Kulma’da tanıştığım bu Türklerin hepsi de birer gezgindi aslında. Ülkelerindeki rahatı bırakıp dünyanın bir ucundaki bu dağlık bölgeye çalışmak için gelerek, o ülkenin gerçeğini birebir yaşıyorlardı burada. Bu insanlar çoğu zaman yalnızdılar. Bekir Bey, Aşgabat’da tanıdığım Murat Bey, asıl gezgin onlardı.

Murgab

Murgab'a dönüşümüz biraz uzun sürdü. Murgab-Kulma arası elli beş kilometre olmasına rağmen, beş saatte ancak dönebildik. Yolda araba birkaç kez bozulduğu için Murgab'a geldiğimizde saat akşamın dokuzu olmuştu. Önce Almahanların evine gittik. Herkesi evine bıraktıktan sonra Olimşoh'la birlikte tekrar dışarı çıktık. Bizimle gelen Pamirî kızlardan biri olan Şirinmoh (Şirinmah)'ın evine gitmemiz gerekiyordu. Geç geldiğimiz için kızı ailesinin hışmından kurtarmalıydık. Bu iş de bana düşmüştü.

Olimşoh, Şirinmoh ve ben, evin kapısına gelince, Şirinmoh biraz bekledi. Ağabeyinin karısının yaklaştığını görünce, sessizce ona el edip yanımıza çağırdı. Durumu anlattı ve kendisine yardımcı olmasını istedi. Bizi büyük salona aldılar. Şirinmoh'ın annesi de geldi. Ağabeyi gelene kadar biraz sohbet ettik. Sonra ağabeyi geldi. Çok kızmış görünmesine rağmen bizim hatırıma Şirinmoh'a bir şey demedi. Ona, benim yüzümden geç kaldığımızı, sabah yola çıkarken bu kadar geç kalacağımızı düşünmediğimizi, ama yolda arabanın bozulduğunu anlattım. Bütün suçun bende olduğunu ve ona kızmamasını söyleyip özür diledim. Bu arada bize şırçay, ekmek ve çerez ikram ettiler.

Suçan

Ertesi sabah erkenden yola çıktık. Suçan'daki evimize döndüğümüzde hava kararmıştı. Evdekileri görünce ertesi sabah onlardan ayrılacağım gerçeği içimi acıttı. Hele on gündür annesinden sonra en çok benimle birlikte olan küçük Nosib'i görünce... Gülsara'nın bana yoğurt yedirişi aklıma geldi. Orada her türlü yiyecek çok değerliydi. Yoğurdu, yoğurt olarak değil de, genellikle "kurut" yapıp kurutarak ya da şırçayın içinde yiyorlardı. Kaşık kaşık yoğurt yiyecek lüksleri yoktu. O gün eve alınmış süzme yoğurdunu kabına yerleştirirken, birdenbire ağzıma bir kaşık yoğurt vermişti Gülsara. Onu yiyince bir tane daha

vermişti. Halbuki ben kese yoğurdunu hiç sevmezdim. Bunu ona hiç belli etmedim. Çünkü o, o sırada elindeki en değerli yiyeceği çocuğuna vererek onun karnını doyurmaya çalışan bir anne gibiydi. Hatırladıkça beni hüzünlendiren daha birçok anım vardı bu insanlarla ilgili.

Artık yavaş yavaş yeni bir korku kök salmaya başlamıştı içimde. Ertesi gün Afganistan'a geçmeyi başarabilecek miydim? Eğer başaramazsam bir sürü sorunla karşılaşacaktım. Bir gün sonra Gorno-Bedahşan iznim dolacağı için cezalı duruma düşecektim. Bu da fazladan para ödemem demekti. Duşanbe'ye geri döndüğümde ise bu sefer de Tacikistan vizemin son gününe gelmiş olacaktım ve yeniden cezalı duruma düşeceğim için yine para ödemem gerekecekti. Eğer Özbek vizesi alamazsam, Tacikistan'ı uçakla terk etmem gerekeceği için ona da bir hayli para ödemem söz konusu olacaktı. Kısacası, İran'a ya da Türkmenistan'a döndüğümde, daha yola çıkalı iki ay bile olmadan paramın çoğunu harcamış olacaktım. Bütün bunları düşündükçe içimi sıkıntı basıyordu.

Gülnara durgunluğumun sebebini sorunca ona, "Afganistan'a geçemezsem diye korkuyorum" dedim. Ev halkı Afganistan'a geçebileceğimi düşünüyordu. Onlar bu tür işlerin bir takım bürokratik izinler gerektirdiğini anlayamıyorlardı. Onlara göre Afgan vizem olduktan sonra Afganistan'a geçemem için hiçbir sebep yoktu.

Sabah ev halkı ile vedalaştım ve Osim'le birlikte Horog'a geldik. Horog'dan Afganistan'a geçiş yoktu. Önce iki saat uzaklıktaki Eşkaşim'e gitmek gerekiyordu.

Eşkaşim

Horog-Eşkaşim arası yine Amu-Derya boyunca gidiliyordu. Bazen iki kıyı arası birbirine çok yakın oluyordu. Yani Afganistan'la aramda en fazla on metrelik bir mesafe oluyordu. Yolculuğun ortasında bir yerde kimlik kontrolünün yapıldığı küçük bir noktada durdurulduk. Kontrollerimiz yapılıncaya kadar bekletil-

meksizin yola koyulduk. Sonra da Eşkaşım'ın üç kilometre öncesindeki sınır kontrolünde bir kez daha durdurulduk. Burası, Kalaykun'dan beri Tacik-Afgan sınırında Amu-Derya boyunca gördüğüm tek köprü'nün olduğu yerd. Demek ki Afganistan'a buradan geçiliyordu. Eşkaşım'e gidecekler maşrutkayla şehir doğru devam ettiler. Ben ve Osim köprüde kaldık. Murgab girişinde olduğu gibi buradaki askerlerin de bir kısmı Özbekti. Leninabadlıydılar. Benimle hemen Özbekçe konuşmaya başladılar. Zorunlu askerlik görevini Tacikistan'ın Gorno-Bedahşan eyaletinde yapanların çoğu Özbekti anlaşılan. Buralar Tacikistan'ın mahrumiyet bölgesi olarak görülüyordu.

Köprüde bir süre bekletildim. Osim benden pasaportumu istedi. Eşkaşım KGB'ye gidip benim için registıra yaptırıp geleceğini, kendisini beklememi söyledi. Ben de gitmek istedim ama Osim bana sormadı bile. Bu tür işlerin ne kadar zor olduğunu o henüz bilmiyordu. Ve bu tür işleri, insanın kendisinin halletmesi gerektiğini de... Osim geri geldiğinde biraz canı sıkındı. Benim de gelmem gerektiğini söyledi. Gittik. Nasıl heyecanlıydım. Şimdiye kadar yolculuklarımda hiç bu kadar heyecanlanmamıştım. Afganistan'a gideceğim için değil, Afganistan'a geçmezsem diye heyecanlıydım.

Eşkaşım KGB'deki en üst düzey yetkili meğer Özbekmiş. Leninabad'dan... Konuşmanın başında ona Tacikçe az bildiğimi söyleyince, "Eğer Özbeki düşünürseniz, Özbeki gepleyin" (Eğer Özbekçe biliyorsanız, Özbekçe konuşun) demişti. Ona 1999 yılında Leninabad'da olduğumu, Leninabad'dan Daşanbe'ye kara yoluyla gittiğimi söylediğimde, söylediğimin doğru olup olmadığını sorgularcasına, Leninabad'dan Daşanbe'ye nasıl gittiğimi sordu. Daşanbe'ye direkt arabanın olmadığını, önce Uratübe'ye oradan da Daşanbe'ye gittiğimi söyleyince bana inandı. Çay da ikram etmişti. Hem sohbet ediyor hem çay içiyorduk.

KGB'den ayrılıp tekrar sınıra gittik. Registıra yaptırmanın Afganistan'a geçmeme yeteceğini sanarak mutlu bir şekilde

köprüye geldim. Çantam sırtımda köprüye doğru yürüyordum ki, Rus askeri geçmeme izin vermedi. Rusça konuştuğu için anlamıyordum. Yanımdakiler ne olduğunu bana Tacikçe olarak anlatmaya çalıştıklarında başımdan kaynar sular döküldü. Duşanbe'den onlara, Afganistan'a birinin geçeceği bildirilmediği için, yani Duşanbe'deyken dış işleri bakanlığından almayı bir türlü başaramadığım Afganistan'a geçiş iznim olmadığı için Rus askeri beni bırakmıyordu.

Korktuğum başıma gelmişti. Osim'in pasaportumu alıp KGB'ye gittiği sırada tanıştığım, hatta çok konuşuyor diye biraz sıkıldığım Zahir isimli çavuş bana, Eşkaşım askeri sınır garnizonuna gidip, izin alabilmem için Rus subaylarla konuşmamı önerdi. Bir taksi tutup garnizona gittik. Osim ve ben dışarıda beklerken, önce Zahir gitti. Durumumu haber verip sonra beni çağıracaktı. Bütün bunlar olurken, ben az kalsın bayılacaktım. Heyecandan, korkudan bütün gücüm tükenmişti artık. Sabah on buçukta Horog'dan ayrılmıştım. Oysa şimdi akşamın beşi olmuştu.

Zahir gelip beni çağırdı. O önden yürüyor, ben arkadan onu takip ediyordum. Binaya girince iri cüsseli Rus askerleri ile karşı karşıya geldim birkaç kez. İçeride iki Rus subayı vardı. Ne onlar Tacikçe konuşabiliyor ne de ben Rusça biliyordum. Ama onlar benim konuştuğum Tacikçeyi anlıyorlardı. Onlara durumumu anlattım. Gorno-Bedahşan için iznimin son günü olduğunu, eğer Afganistan'a geçemezsem çok zor durumda kalacağımı söyledim. Ayrıca ODTÜ'den aldığım yazıyı onlara da gösterdim. İngilizce bilmedikleri belli oluyordu. En azından “university” ve “Tacikistan”, “Afghanistan” gibi isimleri anlayabilirlerdi. Konuşmamız beş dakika ancak sürmüştü. Birbirlerine baktılar, sonra bana baktılar. Ve bana Tacikçe “rah-i sefid” diyerek Afganistan'a geçebileceğimi belirttiler. Rah-i sefid, Türkçede “Ak yol” demekti ve “Yolun açık olsun” anlamında kullanılıyordu.

Sınıra geri geldiğimizde, bir saat önce beni bırakmayan Rus askeri, bu sefer ta uzaktan “davay, davay” (hadi, hadi) diyerek

beni çağırıyordu. Garnizondan, telefonla Afganistan'a gideceğim onlara bildirilmişti. Köprü'nün başında Osim'le vedalaşıp ayrıldık. Köprüyü tek başıma yürümem gerekiyordu.

Köprüyü geçince etrafımı saran Rus askerlerinin hepsi de son derece espirili ve candandılar. Onlar da Tacikçe konuşamıyor fakat anlıyorlardı. Eşya kontrolü yapıldı. Kontrolde bir de Afgan yetkili vardı. Üzerimdeki her şeyi görmek istediklerini söylediler. Ben de bütün çantayı boşalttım. Böylece yeniden yerleştirmesi daha kolay olacaktı. Çantam yirmi beş litrelikti. Bir de uyku tulumu eki vardı. Ama ben uyku tulumu yerine, o ek yerinde kara çarşafımı ve polarımı taşıyordum. Çantamın küçük olması sayesinde ne taşıma sıkıntısı çekiyordum ne de bagaj sıkıntısı... Ne de bu tür kontrollerde eşyalarımı yeniden yerleştirme sıkıntısı...

Bana karşı çok iyiydiler. Hiçbir şeyimi almaya kalkmadılar. Kalem pillerimden isteyecek oldular, onlara "siz Tacikistan'da satın alabilirsiniz, ama ben Afganistan'da bulamayabilirim" deyince, her şeyi çantaya yerleştirmemi işaret ettiler. Bu arada Afgan yetkili, yanımda taşıdığım TİKA'nın Avrasya haritasını bir türlü elinden bırakmıyordu. Anladım ki, harita onun olsun istiyordu. Ben de hediye ettim. Teşekkür etti. Halbuki harita Türkçeydi.

YEDİNCİ BÖLÜM

“SEN MÜSLÜMAN DEĞİL MİSİN?”

AFGANİSTAN'DA (BEDAĞŞAN VE VAHAN)

(18 Temmuz-04 Ağustos 2001)

Amu-Derya'nın bu tarafındaki şehrin adı da Eşkaşim'di. Burası Vahan koridorunun başlangıç noktasıydı. Vahan koridoru, Pamir dağlarıyla Hindikuş dağlarının yanyana bir koridor oluşturduğu, arasında Amu Derya'nın aktığı, birbirine paralel iki dağ sırası arasında kaldığı için sürekli rüzgâr alan bir yerdi. Afganistan Eşkaşim'i bir İsmaili bölgesi olmasına rağmen, Tacikistan Eşkaşim'inden farklı olarak burada İsmailîlerle birlikte Sünnî aileler de yaşıyordu. Bu Sünnî ailelerin çoğunluğu aslen Eşkaşimli değillerdi. Faizabat, Borak, Cerem ya da Taliban'ın elinde yer alan kimi Tacik bölgelerindendiler. Hatta Ahmet Şah Mesut'un şehri Penşir'den olanlar dahi vardı. Eşkaşim'in mücahit kumandanları da genellikle Sünnîydiler.

Eşkaşim

Sınırdaki mücahitlerden biri beni kamyonla Eşkaşim Mücahit Kumandanlığına getirdi. Kumandan-ı Amiri Vahidhan Eşkaşim dışındaymış. Onun yerine, vekili Fazılağa'nın yanına götürüldüm. Kumandanlığın bahçesinde Pakistanlı bir rehber ve İsveçli iki erkek turistle karşılaştım. Vahidhan'ın gelmesini ve Vahan'a gidebilmeleri için onlara icazet vermesini beklediklerini öğrendim.

O iki turist ve rehberin, kumandanlıktaki yatakhane de diğer mücahitlerle birlikte kaldığını öğrendim. Benim iyi bir ailenin yanında kalmamı uygun gören Fazılağa, bana bir ev buldu. Eşkaşım'deki lisenin kızlar bölümünde Farsça öğretmeni olan Nazi'nin evinde kalacaktım. Nazi'nin kocası, Eşkaşım lojistik kumandanı Muhammedcan, o sırada Cerem şehrinde olduğu için evde sadece Nazi, Nazi'nin erkek kardeşi Said, bir buçuk yaşındaki kızı Taminna ve beş yaşındaki oğlu Hüsrev'den başka kimse yoktu. Nazi ve Muhammedcan'ın diğer üç çocuğu, o sırada asıl memleketleri olan Cerem'deymişler. Nazi yirmi sekiz yaşındaydı. Benden sadece üç yaş küçüktü. Oysa öyle yıpranmış görünüyordu ki, en az kırk beş yaşında gösteriyordu.

Ertesi sabah Fazılağa'nın beni çağırması olduğu haberi geldi. Tanıştığımız sırada konuşurken bana, "liseyi görmek ister misin?" diye sorduğunda, memnuniyetle kabul etmiştim. Meğer liseye gidebileceğimi söylemek istemiş. Onun yazdığı bir kâğıtla, önce Said'le birlikte Kumandan-ı Emniye'ye gittik. Orada tanıştığım emniyet kumandanı beni evlerine davet etti. Kendi karısının da öğretmen olduğunu, onlarda misafir olmanın karısını çok memnun edeceğini söyledi. Onun, liseye gidebilmem için yazdığı icazetnameyi alıp önce Nazi'yi bulmaya eve gittik. Sonra da Nazi'yle birlikte liseye... Hem kızların hem erkeklerin dershanelerine girdim. Erkek öğrenciler sınav oluyorlardı. Sınıfta sıralar yoktu. Öğrenciler üç sıra olup yere çömelmişler yazılı kâğıtlarını dizlerine dayayarak yazıyorlardı. Kimileri de pencerelere oturmuşlardı. Erkek öğretmenler arasında İngilizce bilenler de vardı. Hepsi de çok naziktiler. Bazıları öğrencilerin imtihan kâğıtlarını okuyorlardı. Kız öğrencilerin sınavları daha önceki günlerde yapılmıştı. Bunlar son sınavlardı. Bu sınavlarla birlikte tatile gireceklerdi. Burada öğrenciler on ikinci sınıfın sonuna kadar okuyorlardı. Matematik, fizik, biyoloji, cebir, coğrafya, Farsça, Peştunca, Arapça'ya kadar bir sürü ders görüyorlardı.

Öğleden sonra Nazi'nin diğer erkek kardeşi Vâdut geldi Horog'dan. Ağa Han vakfının verdiği eğitim bursuyla Beda-şan'dan yirmi Afgan öğrenci bir yıldır Horog'da bilgisayar ve İngilizce eğitimi alıyorlarmış. Geçen hafta derslere ara verileceği söylenmiş. O da Afganistan'a geri dönmüş. Nazi ve Said için sürpriz olmuştu. Vâdut, Mezar-ı Şerif'in Taliban'ın eline geçmesinden önce orada tıp okuyormuş. Eğitimi yarım kalmış. Bu işe çok üzülmüyordu. Okumak onun için herşeyden önemliydi. Sınırdaki, bir gün önce bir Türk kızının Afganistan'a geçtiğini, onlara bir harita hediye ettiğini söylemişlerdi. O Türk kızı şimdi evlerindeydi.

Vâdut birşey daha anlatmıştı. Ocak ayında, Vâdut ve arkadaşları, derslere yine ara verildiği için ülkelerine gelmek istemişler. Tacikistan dış işleri bakanlığından almaları gereken izinleri olmadığı için sınırda altı gün bekletilmişlerdi. Bir gün önce benimle sadece beş dakika konuştuktan sonra gitmeme izin veren Rus makamları, onları sınırda altı gün bekletmişler. Üstelik onlar kendi ülkelerine geçmeye çalışıyorlarken...

Cuma günü Nazi'nin kocası Muhammedcan geldi. Onunla birlikte o gün Borak (Bhorak)'dan gelmiş olan Vahidhan'ı görmeye kumandanlığa gittik. Vahidhan sofu birine benziyordu. Vahan'a gidebilmem için kendi izninin yeterli olmayacağını, Borak'daki kumandan Serdarhan'dan icazet getirmem gerektiğini söyledi.

Afganistan'daki birçok erkek, ya kumandandı ya mücahit... Askerî bir okuldan yetişmiş değillerdi. Zaten "mücahit" ya da "kumandan" dışında, yüzbaşı, albay, vs gibi başka unvan ya da rütbe de yoktu. Kumandanlar kendi aralarında görevlerine göre çeşitlilik gösteriyorlardı. Kumandan-ı amiri, kumandan-ı lojistik, kumandan-ı emniye gibi... Afganistan'daki bu gerilla örgütlenmesi 1979'daki Sovyet işgali sırasında oluşmuş, Sovyetlerin 1988'de geri çekilmelerinden sonra Afganistan'da yaşayan halkaların içine düştüğü iç savaş sırasında ise daha da kökleşmiş bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. Mücahit kumandan-

larının dünya kamuoyu tarafından en tanınan ismi, Tacik general Ahmet Şah Mesut'dur. 9 Eylül 2001'de, gazeteci kılığında kendisiyle görüşme yapmaya gelen El-kaide militanları tarafından öldürülmüştür. İç savaş sırasında birbiriyle çatışan gruplar arasındaki en hızlı ve kalıcı başarıyı ise Peştun kökenli Taliban grubu yakalamıştır. Hazara, Özbek, Türkmen ve Tacik olmak üzere diğer bütün grupları yenerek Afganistan'ın büyük çoğunluğunda yönetimi ele geçiren Taliban'ın sonunu ise 11 Eylül sonrasında ABD tarafından Afganistan'da düzenlenen bombardımanlar getirecektir.

Afganistan, son derece stratejik bir coğrafi konuma sahipti. Bir yandan zengin petrol ve doğal gaz yatakları olan Orta Asya ülkeleriyle komşuyken, bir yandan Çin, Pakistan ve Hint dünyasıyla, bir yandan da Orta Doğu ile komşuydu. Bu tür ülkelerin, Türkiye de buna dahil, uzun vadeli siyasî iktidar elde etmeleri hep zor olmuştur. Çünkü bu tür ülkeler, istedikleri kadar iyi yönetilmeye çalışılsın, sürekli başka güçlerin üzerlerinde oyunlar oynadıkları ülkeler oldukları için uzun süreli istikrar sağlamaları çoğu zaman mümkün olmamıştır.

Afganistan'a girişimin dördüncü günü öğleden sonra saat ikide Nazi'nin kocası Muhammedcan'la birlikte Borak'a gitmek üzere yola çıktık. Kamyonla seyahat ettiğimiz için çok yavaş ilerliyorduk. Eşkaşim-Borak arasındaki yüz on kilometrelik yolu sekiz saatte aldık. Kamyonun arkası yük çuvallarıyla doluydu. Çuvalların üzerinde otuzdan fazla erkek yolcu vardı. Ben, Muhammedcan ve bir yolcu daha, şoförle birlikte önde oturuyorduk. Tek kadın yolcuydum. Yolculuğun ilk bir saatinde, Eşkaşim'den ayrılalı daha yarım saat bile olmadan, yolda kaldık. Kamyon hafif yan yatmıştı. Erkekler, kamyonun sol tekerleklerini tekrar yola çıkarmak için uğraşırken ben ilerdeki koyun sürüsünün yanına gittim. Sürüye çobanlık yapan İsmailî kadını Cihanbegim ve kızlarıyla tanıştım. Tam çaya davet etmişlerdi ki, Muhammedcan beni çağırmaya geldi. Tekrar yola koyulduk.

Gün batımında namaz için durulduğu bir sırada, ben hariç

herkes kamyondan indi. Arkada, yüklerin üzerinde oturanlardan biri kamyonun yanına geldi. Ben pencerenin dibine yaklaşmış hava almaya çalışıyordum. Sonradan adının Fahrettin olduğunu öğrendiğim bu kişinin çok içten bakan gözleri, temiz ve güleç bir yüzü vardı. İnsana güven ve huzur veriyordu. Benimle biraz konuştu. Keşke o da önde oturuyor olsaydı diye geçirmiştim içimden.

Yolculuğun o saate kadar olan kısmı iyi geçmiş sayılırdı. Beni rahatsız eden hiçbir şey olmamıştı o ana kadar. Fakat karanlık basınca şoförden rahatsız oldum. O günlerde o saatlerde ay görünmüyordu. Her yer zifiri karanlıktı. Şoför iki kere, güya vitres kolunu arıyormuş gibi yapıp bacağımı sıkıştırmaya kalktı. O an, Marco'nun Duşanbe'de ACTED'in bahçesinde sohbet ederken söylediği sözler aklıma geldi. "Sen deli misin? Taliban tarafına git. Orada kanun var, güvende olursun. Ama Mücahit bölgesinde olman çok tehlikeli" demişti. İki yıl önce Mezar-ı Şerif'de, Taliban'ın güvenlik görevlileri tarafından Emir bi'l Ma'ruf'a götürüldüğümde bile bu kadar korkmamıştım. Ama o gece başıma gelebileceklerden dolayı ilk kez çok korktum.

Borak (Bhorak)

Borak'a geldiğimizde saat gecenin on buçuğu olmuştu. Kamyondan inmiştik artık. Borak'daki ilk dakikalarımıydı. Muhammedcan'ı takip ediyordum. Nereye gittiğimizi bilmiyordum. Muhammedcan'ın da nereye gideceğimizi bilmez gibi bir hali vardı. Borak onun memleketi değildi. Asıl memleketi, buraya arabayla bir saat uzaklıktaki Cerem'di. Cerem'e de bu saatte araba yoktu. Ona da yük olmuştum. Ben olmasaydım rahatlıkla mücahitlerin kaldığı misafirhanede kalabilirdi. Ama ben yanıdayken, onun da kalacak bir yeri yoktu. Karanlıkta bize biri daha katıldı ve o da bizimle birlikte yürümeye başladı. Şükürler olsun ki bu kişi Fahrettin'di. Kamyondaki onca kişinin içinde, gide gide Fahrettin'in evine gidiyorduk.

Fahrettin'in evine geldiğimizde evde kimse yoktu. Karısı yalnız kalmaktan korktuğu için çocuklarını da alıp annesiyle babasının evine gitmişti. Yine morali bozuldu. Üçümüz de evin misafir odasında yatacağık. Çok tedirgindim. Muhammedcan'dan da çekiniyordum artık. Benimle gereğinden fazla ilgilenmeye başlamıştı. Bu ilgi beni rahatsız ediyordu. Aklımdan neler geçmedi neler... Hâlâ çok karanlıktı. Pencerenin pervazına tünemiş yerimden hiç kıpırdamıyordum. Çarşafımı da çıkarmamıştım. Çok da yorgundum. Allah'ım, hâlâ aynı haftanın içindeydin. Pazartesi Kulma'da az kalsın fotoğraf makinem elimden alınıyordu. Çarşamba günü sınırda son ana kadar Afganistan'a geçip geçemeyeceğim belli değildi. O günse, 21 Temmuz Cumartesi, bana ne zaman tecavüz edecekler diye bekliyordum. Bu son bir hafta boyunca yaşadığım stresten sonra herhalde ömrümden birkaç yıl gitmiştir. Bacaklarımı karnıma doğru çekip başımı dizlerimin üzerine koydum. Sonunda o şekilde uyuya kaldım.

Sabah saat altı gibi uyandığımda Fahrettin'i göremedim. Uyandığımi görünce Muhammedcan yanıma geldi. Onu kendimden uzak tutmak için çok soğuk davranıyordum. Sonunda sordu, bana karşı kötü bir davranışı mı olmuştu? Ben de, şoförün bacağını sıkıştırdığını, bu yüzden herkesten korktuğumu, evde bir kadın olsaydı daha rahat olacağımı söyledim. Bana moral vermeye, beni rahatlatmaya çalıştı. Bense moralsiz ve yorgun olduğunda, karşımdaki Türkçe bile konuşuyor olsa iletişim kurmakta güçlük çekerken, bu işi Tacikçe yapmaya çalışmakta çok zorlanıyordum. Bana dedi ki, "Bir kocan olsa kimse böyle yapmaz. Afganistan'da kaldığın süre içinde bir kocan olsun. Ben olayım." dedi. Bunun imkansız olduğunu söyledim ona. O, "Mümkün" dedi, "Sen istersen mümkün". Onun karısı olursam, Afganistan'da istediğim her yere beni götüreceğini söyledi. Ayrıca bir daha biri bana birşey yaparsa, ona anında söylememi istedi. Ben de, "sana güveniyorum" dedim. "Bana güvenme, ama benden korkma da" dedi. O sırada Fahrettin geldi. Ve böylece konu kapanmış oldu. Aralarında konuşmaya başladılar. Muhammedcan, ona anlattıklarını Fahrettin'e de anlattı. Fah-

rettin'in, "Dün gece, pencerenin kenarına oturup hiç kalkmayınca, korktuğumu anladım" dediğini duydum. Belki de korktuğumu anladığı için, o gece, kendi yatağını benden en uzak köşeye sermişti Fahrettin.

Fahrettin beni evin ana kısmına götürdü. Muhammedcan evin misafirhane kısmında kaldı. Karısını ve çocuklarını getirmişti. İki yaşında bir oğlu, iki aylık bir kızı vardı. Karısı Feride on sekiz yaşındaydı. Kendisiyse otuz üç yaşındaydı. Bu ev şimdiye kadar buralarda gördüğüm en güzel evdi. Elektrik tesisatı bile vardı evin. Ayrıca televizyon ve otuz üç kanal alabilen bir uydu vardı. Ama elektrik yoktu.

Borak Mücahit kumandanının oğlu beni almaya gelmişti. Motosikletle onların evine gittik. Şehrin dışında, mücahitlerce korunan koskocaman bir evdi. Pazardan geçerken dikkatimi çeken, buranın, Mezar-ı Şerif gibi kadınların pazarda rahatça dolaşabildiği bir şehir olmayışındaydı. Mezar-ı Şerif, Taliban bölgesi olduğu halde pazarda dolaşan bir sürü kadın görmüş-tüm iki yıl önce. Halbuki, daha Türkiye'deyken, Taliban'ın kadınlara, yanlarında bir erkek olmaksızın dışarda dolaşmalarını yasakladığını duymuştum. Oysa Mezar-ı Şerif'de bile kadınlar pazarda erkeklerin arasında rahatça dolaşırken, Eşkaşim'de, Borak'da, pazarda hiç kadın görmemiştim. Sanıyorum bunun nedeni, Mezar-ı Şerif'in büyük bir şehir olmasından kaynaklanıyordu. Büyük şehirlerde geleneklerin kısıtlayıcılığı küçük şehirlere göre daha azdı. Bu yüzden Eşkaşim'de, Borak'da, yönetim Taliban'ın kontrolünde olmadığı halde kadınlar erkeklerin yoğun olduğu yerlerde dolaşamıyorlardı.

Borak'da okula gelip giden kız öğrenciler dışında hiç kadın görmedim. Okula giden kızlar ile diğer kadınları ayırt edebilmenin sebebi, kızların İran'daki gibi siyah bir manto giymeleri ve genellikle siyah veya koyu lacivert başörtüsü takıyor olmalarıydı. Kadınlar ise ferenci giyerek dışarı çıkıyorlardı. Ferenciye burada daha çok "çadır" ya da "hicab" diyorlardı. Bu kıyafetin Pakistan'daki adıyla "burka"ydı. Bir şeye daha dikkat etmiştim:

Burahılar, hicabın içindeki kadının, şık ve bakımlı bir kadın mı yoksa bakımsız ve özensiz bir kadın mı olduğunu, üzerindeki çadıra bakarak anlayabiliyorlardı. Ben bile beyaz renkte çadır giyen kadının, özel hayatında daha bakımlı olduğunu anlayabiliyordum artık.

Borak Mücahit kumandanının adı Serdarhan'dı. O da Vahidhan gibi sofı birine benziyordu. Uzun uzun konuştuk. Ona Vahan'a gitmeyi çok istediğimi, oradan da Borogil geçidini kullanarak Pakistan'a geçmeyi düşündüğümü anlattım. Herşey onun elindeydi. İcazet alamayacağım gibi bir olasılığı düşünmek bile istemiyordum. Afganistan'dan çıkmam için tek yol Pakistan'a geçmekti. Tacikistan'a geri dönmem imkansızdı. Çünkü vizem yoktu. Serdarhan bana icazet vermek zorundaydı. Konuştukça, onun benim için endişelendiğini anladım. Kız başıma, at sırtında Borogil'e kadar gitmemden endişeleniyordu. Ona, güvenilir birini bulamazsam aceleci davranmayacağımı söyledim. Düşüneceğini söyledi.

Bu evde Ayşe'yle tanıştım. Çok akıllı bir kızdı. Yirmi üç yaşındaydı ve iki çocuğı vardı. Evdeki diğer kadınlardan farklıydı. Daha modern, daha şehirli bir hali vardı. İranlı şehirli kızları çağırıyordu bana. Okula da gitmişti. On ikinci sınıfın sonuna kadar okumuştı. Onun, üç yaşındaki oğlula ilgilenişini izlerken, oğluna hiç iyi davranmadığını fark ettim. Oğlan annesinin ilgisine öyle muhtaçtı ki... Ayşe'yi de anlayabiliyordum. O evlenip çocuk yapacak kızlardan değildi. İmkani olsaydı daha fazla okuyacağından emindim.

Burada da Reşat Nuri Güntekin'in romanından uyarlanan Çalıkuşu dizisini herkes biliyordu. Mezar-ı Şerif'deyken televizyonda seyretmişlerdi. Özbekistan televizyonundan... Özbekistan'da ve Tacikistan'dayken de, insanlar Türkiye'den olduğumu duyunca bana hemen Çalıkuşu'nu soruyorlardı hep.

Buralarda erkek çocuğı çok değer veriliyordu. Kız çocuklarını da seviyorlardı ama erkek çocukları kadar değil. Bazı anne-

ler, altlarını temizlerken erkek çocuklarının penislerini büyük bir sevgiyle bir hazineymiş gibi öpüyorlardı. Erkek çocuk doğuran kadın da daha değerli oluyordu tabî. Aslında yakın bir zamana kadar bu durum bizde de böyleydi. Hatta kırsal yerlerde hâlâ böyle. Türkiye’de de kız çocuğu olmak, kırsal kesimlerde hâlâ hiç kolay birşey değil.

Serdarhan

Borak'a geldiğimden beri hiç iyi değildim. Sabah Fahrettinlerin evinden ayrılmadan önce almış olduğum ilaç uykumu getirmişti. Öğleden sonra bütün kadınlar yanımdan gidince dayanamayıp uyuyakaldım. Akşam yemeğinde uyandırıldım. Ama yemek yiyemedim. Yemek bile yiyebilecek durumda değildim. Serdarhan yemek yemediğimi, rahatsız olduğumu duyunca beni ziyarete gelmişti. Ev gaz lambasıyla aydınlatılıyordu. Onun, o loş ışıktaki bana nazik bir şekilde, “Zahide, hasta mı oldun?” diye soruşu, içimde ona karşı saygı ve şefkat dolu bir duygu doğmasına sebep olmuştu. Cahil bir adamdı. Okuma yazması yoktu. Müslümanlığımı test etmek için İslam’la ilgili sorular sormuştu bana. Esmerdi. Yüzünü sakallar kaplamıştı. Yine de ilk bakışta fark edilmese de bir süre sonra mutlaka fark edilebilen, yüzünde, duruşunda meleşimsi bir hava vardı. Ertesi sabah yine yanıma uğrayıp nasıl olduğumu sorarken aynı incelik vardı üzerinde.

Sabah uyandığımda kendimi daha iyi hissediyordum. O gün Serdarhan’ı bir daha hiç görmedim. Meğer helikopterle Penşir’e gitmiş. Ahmet Şah Mesut ve diğer komutanlarla buluşmaya... Yola çıkmadan önce, Boroghil’e gitmem için Muhammedcan’ın kendi el yazısıyla yazmış olduğu kâğıdı imzalamıştı. İcazetnamemi büyük kızı Şerife’ye bırakmıştı.

Şerife, yirmi üç yaşındaydı ve evli değildi. Yirmi üç yaş Afganistan’da evlenmek için geç bir yaştı. Ama Serdarhan’ın kızını almaya başlık parası yetermiydi hiç? Afganistan’da başlık para-

sına “kâln” deniliyordu. Kâln olarak binlerce dolar ödendiğini duymuştum. Böyle olunca da genç kızlar, gönüllerinin düştüğü yaşlıları olan bir erkekle evlenmek yerine, kendilerinden yaşça çok büyük bir erkeğin karısı olmak zorunda kalabiliyorlardı.

Ertesi gün Serdarhan'ın oğlu Varis benim için Eşkaşim'e giden bir jip ayarlamıştı. İyi bir fırsattı. Ev halkıyla vedalaştım. Bu arada Şerife ortadan kayboldu. Geri döndüğünde elinde, babasının bana vermesi için bıraktığı icazetname ve bir lacivert taş vardı. Batı dünyasında “lapislazuli”, İslam dünyasında “laci-verd” olarak bilinen bu taş Bedahşan'da çıkarılıyordu. Eski zamanların İpek Yolu ticaretinde Bedahşan, bu taş sayesinde önemli bir yer işgal ediyormuş. Şerife'nin bana hediye ettiği taşın rengi oldukça belirgindi. Üzerindeki altın renkli simleri pırıl pırıldı.

Bindiğim jip, eski mi eski bir jipti. Sahibi ve şoförü Seyitcan isminde bir tüccardı. Buralarda mücahit olmayanların sayısı çok azdı. Seyitcan da bunlardan biriydi. Hatta tüccarlar bile hayatlarının bir döneminde mücahit olmuşlardı. Anladığım kadarıyla Seyitcan, hiçbir zaman eline silah almamıştı. Onu tanıdıkça duygusal biri olduğunu görmüştüm. Ses tonu çok güzeldi. Tane tane ve ahenkli konuşuyordu. Onu Farsça konuşurken dinlemek bir zevkti.

Yolculuğun ilk yarısı benim için çok zor geçti. Toplam sekiz kişiydik. Tek bayan ben olduğum için önde tek başıma otuyordum. Yollar çok bozuktu. Kimi zaman yol diye birşey bile olmuyordu. Sarsıla sarsıla gidiyorduk. Sıkışık oturunca bu sarsıntıdan daha az etkileniyordunuz. Ama eğer tek başınaysanız, oraya buraya tutunup, kendinizi iyice kasıp, sarsıntıyı en aza indirmeye çalışıyorsunuz. Bu da sıkı bir güç sarf etmenizi gerektiriyordu. Eğer bir de hastaysanız vay halinize, yolculuk bittiğinde canınızdan can gitmiş gibi oluyordu.

Mehmedşah

Yolcular arasında otoritesi en yüksek kişi Mehmedşah'dı. Arkamda oturuyordu. Benim namaz kılıp kılmadığımı sormasıyla başladı konuşmamız. Uzun yıllardır namaz kılmadığımı, eskiden de sadece Ramazan'da kıldığımı söyledim. “Neden?” dedi. “Sen Müslüman değil misin?”. “Müslümanım ama her farzı yerine getiremiyorum” dedim. Erbakan'ı biliyordu. Erbakan'ı sevdiğini, Kemalistleri sevmediğini söyledi bana. Ona Atatürk'le Emanullah Han'ın dostluğunu hatırlattığımda bana, Atatürk için, “O, Emanullah Han'ın dostu, bizim dostumuz değil” dedi. Kemalist devrimin mollaları öldürdüğünü de söylemişti. Ben de, her devrimin bazı bedelleri olduğunu söyleyerek cevap vermiştim. O zamanki siyasetin bunu gerektirdiğini ona anlatmaya çalışmışım. Bana sürekli Erbakan'ı savunuyordu. Sonunda dayanamadım, “Siz de Taliban gibi misiniz? Bana sürekli Erbakan'ı savunup duruyorsunuz. Erbakan bizim Vahhabi Suudiler gibi olmamızı istiyor. Ama ben Türküm.” dedim. “Taliban olmaya gerek yok. Unutma, biz Ruslara karşı İslam devleti kurmak için savaştık. Komünist hükümeti istemedik” dedi. Gerçekten de, Mücahit tarafındaki devletin adı her yerde “Devlet-i İslam-ı Afganistan” (Afganistan İslam Devleti) olarak geçiyordu. Daha önce bunu hiç böyle düşünmemiştim.

Sanki beni özellikle kızdırmak ister gibi bir hali vardı Mehmedşah'ın. Her ikimiz de kendi fikrimizin sonuna kadar arkasındaydık. Ama şu da vardı ki, her ikimiz de dinlemesini ve karşı tarafın fikrine saygı göstermesini biliyorduk. Zaten öyle olmasaydı, bu kadar ileri gitmezdim. Beni konuşturmaya çalışırken, bana karşı önyargılı olmadığını hissetmişim. Sadece beni tanımaya çalışıyordu. Ben de buna izin veriyordum. Ama beni kabullenmesinin daha kolay olacağı bir şekilde değil de, kendimi neysem o şekilde göstererek... Yolculuğumun bu tartışmadan sonraki kısmında arada bir, sağlığımın iyi olup olmadığını, kendimi iyi hissedip hissetmediğimi sordu durdu. Sırtımı koltuğa daha rahat dayayabilmem için, şalını ve yeleğini de bana vermişti.

O gün yol boyunca gördüğüm insan manzaralarından çok etkilenmiştim. Afganistan gerçeğini asıl o gün fark etmiştim. İnsanlar, en küçük birşeyi elde etmek için çok uğraşmak zorundaydılar. Eşeğinin sırtında odun taşıyan erkekler gördüm. Herhalde evlerinden çıkıp, geri dönmeleri bütün günlerini alıyordu. Çünkü bazen bu taşımacılık için küçük bir dağı aşmaları gerekiyordu. Ayrıca tarlada sabana, at ya da öküz yerine kendilerini koşan insanlar gördüm. Jiptekilerden biri hepimize birer elma vermişti. Türkiye pazarlarına göre çürük ve ezilmiş bir elmaydı. Ama o bir elma, hepimiz için birer nimetti o sırada.

Seyitcan'ın, Eşkaşim'de onlarda kalmam için yaptığı teklifi kabul ettim. Mehmedşah, Seyitcan yerine Nazi ve Muhammedcan'ın evinde kalmamı istiyordu. Hatta bunun için biraz ısrarcı bile oldu. Çünkü Muhammedcan akrabasıymış ve evleri de yakınmış. Ama ben mecbur kalmadıkça Nazi ve Muhammedcan'ın evinde kalmak istemiyordum. Mehmedşah'ı ertesi gün geleceğime ikna edip Seyitcan'la birlikte gittim. İyi ki Seyitcan'la gitmiştim. O günden itibaren Afganistan'dan ayrılacağım son güne kadar Seyitcan'dan hiç ayrılmadım.

Seyitcan ve Ailesi

Seyitcan'ın evi şehrin biraz dışında kalıyordu. Tek komşusu kendi ağabeyiydi. Buraya sadece yaz mevsimini geçirmek için geliyorlarmış. Diğer zamanlar Fayizabad'da yaşıyorlarmış. Fayizabad, Borak'a arabayla bir saat uzaklıktaydı. Borak'dayken Fayizabad'a da gitmeyi düşünüyordum ama Eşkaşim'e giden jip fırsatını da kaçırmak istememişim. Eğer iklimi Borak gibiyse, Fayizabad da nemli ve sıcak olmalıydı. Yaz mevsimini geçirmek için Eşkaşim daha güzel bir seçimdi.

Evde erkekten çok kadın vardı. Seyitcan'ın karısı ve üç kızı, baldızı ve kaynanası... Bu evde de iki küçük çocuk vardı. Birisi Seyitcan'ın iki buçuk yaşındaki oğlu Şefik, diğeri de abisinin bir buçuk yaşındaki kızı Şebnem'di.

Seyitcan'ın on sekiz yaşındaki ortanca kızı İlahe, beni liseden hatırlıyordu. Geçen hafta Nazi'yle birlikte liseye gittiğimde görmüştü beni. Modern bir kızdı. Ben fotoğraf çekerken çaktırmadan başörtüsünü indiriyordu. Yirmi yaşındaki büyük kızı Engüme, erkek gibi bir kızdı. Elinden her iş geliyordu. En küçükleri Nilab on altı yaşındaydı. En sessizleri oydu. Ve en güzelleri... Onlarla kaldığım süre içinde bana çok güzel arkadaşlık ettiler. Ne zaman bir yerlere yürüyüşe çıksak, mutlaka birinden biri elimden tutuyordu.

Seyitcan'ın abisinin karısının adı Anisa'ydı. Daha yirmi üç yaşındaydı. Kocasıyla arasında yirmi beş yaş vardı. Kocası, ilk eşi ölünce Anisa ile evlenmişti. Karısına karşı ilgili, cömert bir adamdı. Anisa kocasıyla mutlu görünüyordu. Çok eşlilik, sanıldığı kadar yaygın değildi aslında. Afganistan'a bu ikinci gelişimdi ve bunca zaman içinde, iki eşli olan tek bir kişiyle tanıştım. O da, birinci eşi kısır olduğu için ondan çocuk sahibi olmayan bir erkekti. Bu erkeğin ikinci eşinden üç çocuğu olmuştu.

Evdaki en büyük erkek, seksen sekiz yaşında olan Seyitcan'ın kayın pederiydi. Bana, 1980'li yıllarda Büyük Pamir'deki Kırgızlardan üç yüz hanenin Türkiye'ye göç ettiğini söylemişti. Onlardan tanıdıkları varmış.

Pamir Kırgızları, Sovyet Rusya'dan kaçmak için Afganistan sınırları içindeki Küçük Pamir ve Büyük Pamir dağlarına 20. yüzyılın ilk yarısında gelmişlerdi. 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali üzerine bu sefer de Afganistan'dan önce Pakistan'a göç etmişler, ardından da Türkiye'nin o zamanlarki devlet başkanı Kenan Evren'in Pakistan ziyareti sırasındaki girişimleri sonucunda Türkiye'ye getirilmişlerdi. Ülkelerindeki bir takım siyasî hareketlenmeler dolayısıyla göçmen durumuna düşenler sadece Pamir Kırgızları olmamışlardır. Aynı şekilde Sovyet rejiminden kaçan kimi Kırgız ve Kazaklar Çin'e sığınmışlar, ancak 1949'da Çin'in de sosyalist rejime geçmesinin ardından önce Pakistan'a, oradan da Türkiye'ye göç etmişlerdir. Yani Sovyetlerde başlayan göç macerası, birkaç ülke birkaç ku-

şak sonra Türkiye’de son bulmuştur. Hatta Çin’den Türkiye’ye gelen bu göç dalgası içine bu sefer kimi Uygur da katılmıştır.

Buralarda yataklar toplanırken bohçalanıyordu. Tek kişilik bir yatak, içinde döşeği, nevresimi, yastığı ve yorganıyla birlik-te bohçalanıp kaldırılıyordu. Yatak serilirken de, bohça altta kalıyor ve yatak üzerine açılıyordu. Böylece hem yatak açması hem de yatağı toplaması kolay oluyordu. Çok temiz ve pratik bir yöntemdi. Hayret verici olan, bu bohçaları, sanki basit bir yükümüş gibi Nilab’ın kaldırıp yerine koyuvermesiydi. Buranın kadınları en az erkekleri kadar güçlülerdi. Çok yemek yemele-rine rağmen şişman kimse görmek zordu.

Kadınların günlük işleri bitmek bilmiyordu. Herşey çok il-keldi. Çamaşır, kaynatılmış su ve sabunla yıkanılıyordu. Ütü, içinde yanmış kömür bulunan eski tip ütülerle yapılıyordu. Ge-nellikle iki ütü kullanılıyordu. Birinin kömürü soğuduğunda hemen diğeri kullanılıyordu.

Buralarda banyo yapmak da zor işti. Yarım kova kaynar su, soğuk suyla karıştırılıyordu. Bütün suyunuz oydu. Bir kova suyla bir haftalık vücut temizliğinizi yapmak zorundaydınız. Bazen bu yüzden, “İyi ki kara çarşafım var” diye düşünüyordum. Çarşaf beni tozdan ve kirden koruyordu. Ayrıca saçlarımı başörtüyle kapatıyor olmam da saçlarımın daha uzun süre temiz kalmasını sağlıyordu.

Bedahşan’da bana tek garip gelen şey, insanların bir kıyafeti kirlenene kadar birkaç gün boyunca giymeleri olmuştu. Şaşırdığım şey, gece yatağa da aynı kıyafetle giriyor olmalarıydı. Tacikistan Pamir’inde de, Gülnara olsun Gülsara olsun, aynı kıyafeti günlerce giyiyorlardı. Ancak yatarken çıkarıyorlar ve sadece iç çamaşırlarıyla yatıyorlardı. Tacikistan Pamir’indeki-ler bu şekilde yaparak kirli kıyafetleriyle yatağı kirletmemiş oluyorlardı.

Buralılar ile Tacikistan Pamir’indekiler arasındaki bir başka ayrıntı da, burada çayın termosta korunuyor olmasıydı. Sovyet

Orta Asyasındaki gibi çaydanlıkta değil. Ama aynı şekilde piyalde içiliyordu. Ayrıca her yemekten sonra misafire, “hoş amedi” (hoş geldin) deniliyordu. Bunun bana denmediği tek bir öğün hatırlamıyorum.

Evdaki kadınlarla çok iyi anlaşıyordum. Her gün mutlaka gülecek birşey buluyorduk. Bir akşam yemeği sırasında, pilavla birlikte et yiyorduk. Engüme, küçük Şefik'e eti beğendirmeye çalışıyordu. Bir parça pırzola etini Şefik'e gösterip, “Bayrak-ı İslami” (Afganistan bayrağı) diyerek benzetme yapmıştı. Gerçekten pırzola, bayrak gibi görünmüştü gözüme. Ben gülmeye başladım. Ardından gülme krizi sofradaki herkesi sarmıştı.

Bir başka gün de, Şefik'in arkadaşına söylediği birşey hepimizi çok güldürmüştü. Şefik'e beni “hâla” (teyze) olarak tanıtmışlardı. Şefikse bunu kabul etmiyordu. “Hayır” diyordu hep. Bir gün eve misafirler geldi. Şefik yaşlarında bir çocukları vardı misafirlerin. Şefik o çocuğa beni, “hâla-ı nav” diye tanıtmıştı. Yani, “yeni teyze”.

Bir akşam Seyitcan bize farklı bir ortam hazırladı. Önce televizyon ve video getirildi. Ardından arabanın aküsü çıkarıldı ve eve getirildi. Şefik'in ilk saç kesiminin düğün törenini izledik. Bedahşan'da ister kız olsun ister erkek, çocukların saçları bir buçuk iki yaşına kadar hiç kesilmiyordu. İlk saç kesimi düğün eşliğinde yapılıyordu. Sonra da, Mezar-ı Şerif'den, Taliban dönemi öncesine ait düğün görüntüleri izledik. Son olarak da bir Hint filmi izledik. 1970'lerde Türkiye'ye televizyonun ilk geldiği zamanlardaki gibi, bütün odayı dolduracak kadar insan bir araya toplanmış çıt çıkarmadan televizyon seyrettik.

Evin kadınlarıyla birlikte Seyitcan'ın Eşkaşim'de yaşayan kız kardeşinin evine gittik bir başka gün. Pazarın içinden geçmemek için yolu uzatmıştık. Bu evde de her evde olduğu gibi şir çayla ağırlandık. Seyitcan'ın kız kardeşi çok rahat bir kadındı. Küçük oğlunu emzirirken fotoğrafını çekmemden hiç rahatsız olmamıştı. Bu, Sünnî bir Afgan kadını için pek alışıldık bir davranış değildi.

Amu-Derya'nın diğ er yakasında, Tacikistan Pamirinde olduğu gibi, burada da hiç ezan sesi duymadım. Cami görmedim. Çoğ unluğ un İsmailî olması yüzünden... Buradaki İsmailîler de kaynaklarda Dağ Tacikleri olarak geçiyorlardı. Ancak onlar kendilerini, Tacikistan tarafındaki gibi "Pamirî" olarak değil "İsmailî" olarak adlandırıyorlardı. Kendilerine İsmailî diyorlardı ama İsmailîliğ in Nizari koluna mensup olduklarını bildiklerinden pek emin olamamıştım. Burada da İsmailî evlerinin bacaları, Tacikistan Pamirindeki gibi tüt ekliydi. Sünnî evlerinde ise tüt ek çıkıntısı yerine, dü z dam anlayışı vardı. Etnik olarak çok da farklı olmasa da, inanç olarak farklı iki kültürü temsil eden bu iki grubun, aynı yörede birbirlerine komş u olarak yaşamalarına rağmen, baca mimarîlerinin böylesine farklı oluş u çok dikkat çekiciydi. Burada gözlediğ im en önemli şeylerden biri de, İsmailî kadınların, tıpkı erkekler gibi takke takıyor olmalarıydı. Başörtülerini, takkenin üzerine geçiriyorlardı. Oysa Sünnî kadınlar takke giymiyorlardı.

Bu bölgede tanıştığ ım insanlardan edindiğ in bir izlenim de, insanların, sanki "Taliban keş ke burayı da alsa" tarzında bir yaklaşıma sahip olduklarını sezmek oldu. Bunu açıkça söylememişlerdi. İmâ etmişlerdi. İki yıl önce Mezar-ı Şerif'de Taliban tarafında da bulunduğ umu söylediğ imde, "Taliban tarafı mı iyi, bu taraf mı iyi?" diye ağ zımı arıyorlardı. Ben de onlara, Taliban tarafında kendimi daha güvende hissettiğ imi, çünkü orada artık hükümet tarafından görevlendirilmeyen hiç kimsenin silah taşımadığ ını, oysa Mücahit tarafında herkesin elinde silah olduğunu, bu tarafta yasaların "sözlü yasalar" olduğunu, bunun da pek güven sağlayıcı olmadığını söylüyordum. Bunu üzerine onlar da kendi fikirlerini fazla aşırıya kaçmayacak şekilde ifade ediyorlardı. Yıllardır süren iç savaştan bıktıklarını, artık güven içinde yaşamak istediklerini söylüyorlardı. İç savaşı hangi tarafın kazanacağından çok, kazanan tarafın can güvenliklerini sağlaması daha önemliydi onlar için. Ölüm korkusu olmadan yaşayabilme hakkı, okula gidebilme hakkından ya da bir işte çalışabilme hakkından daha öncelikliydi. İki yıl önce Mezar-ı Şerif'de bulunduğ umda, insanların Taliban'ı istemediğ ini görmüş-

tüm. Taliban'a yenilerek Mezar-ı Şerif'i terk edip Türkiye'ye sığınan Özbek general Raşid Dostam için, "Bizi niye terk etti?" diye bana hesap soruyorlardı.

Mezar-ı Şerif Afganistan'ın ekonomik açıdan en kalkınmış, kültürel açıdan en modernleşmiş şehriydi. Buralar ise Afganistan'ın geri kalmış bölgeleriydi ve insanların çoğu eğitimsizdi. Hatta şans eseri eğitilmiş biriyle tanıştırsanız, onun da aslında Mezar-ı Şerif'ten geldiğini, Taliban'dan kaçtıkları için buraya geldiklerini öğreniyordunuz. Demek istediğim, insanların Taliban'ı isteyip istememelerinde eğitim seviyeleri oldukça önemli bir rol oynuyordu. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, entelektüel kesim için özgür olmanın yolu aydınlanmadan geçiyordu. Eğitim seviyesi düşük insanlar için ise, yine dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, özgür olmanın yolu can güvenliğinin sağlanmasından geçiyordu.

Pazar sabahı Seyitcan'la birlikte Vahan'a gitmek üzere evden ayrıldık. Ev halkıyla vedalaştım. Seyitcan beni Vahan'da bir tanıdığına emanet edecekti ve ben onunla birlikte Borogil geçidine kadar gidip oradan da Pakistan'a geçecektim.

Bizimle birlikte sekiz kişi daha gelecekti. Bunlar Kumandan-ı Emniye'nin adamlarıydılar. Kumandan, hazır araba giderken, Seyitcan'a, adamlarını da götürmelerini emretmişti. Adamları almaya gittiğimizde kumandanla ve Mehmedşah'la karşılaştım. Ben jipten hiç inmemiştim. Beni görmeye jipin yanına geldiler. Amir, onlara misafirliğe neden gelmediğim için hesap sordu bana. Ona, "Borak'a Serdarhan'a gittiğim için geledim" dediğimde, "Sen Borak'dan geleli kaç gün oldu?" diyerek kinayeli bir şekilde karşılık verdi. Attığım her adımı biliyorlardı. Mehmedşah da hatırlamıyordu. Jip hareket edince bana, "Türkiye'ye gidine bizleri unutma" diye seslendi. Nasıl unutulabilirdim. Atatürk'ü, Erbakan'ı çatır çatır tartıştığım o zeki ve anlayışlı adamı nasıl unutulabilirdim.

Vahan Horidoru

Önde tek başıma oturmak zorunda olduğum için sarsıla sarsıla gittim Vahan'a kadar. Tam sekiz saat boyunca... Çok yorucu bir yolculuk olmuştu benim için. Erkekler için daha da zordu. Jip sürekli yolda kalıyordu. Bazen bir çamura saplanıyorduk bazen de karşımıza çıkan bir ırmağa saplanıp kalıyorduk. Jipi yerinden oynatmak için bütün güçlerini harcıyorlardı. Vahan'a bir saat kala, son bir kez, ama bu sefer gerçekten de tehlikeli bir şekilde suya saplandık. Su neredeyse jipin içine girecek kadar yüksekti. Bu yüzden bu sefer jipten dışarı da çıkamıyordum. O anı hiç unutamayacağım. O soğuk suda, o rüzgârda, hepsinin elleri ve ayakları buz kesmişti. Ama hâlâ jipi yerinden oynatamamışlardı. Bunun daha zaman alacağını anladıklarında, benim de inmem gerektiğini söylediler. Ancak bunun tek yolu, Seyitcan'ın beni sırtına almasıydı.

Benim sevgili dostum, beni ve belime taktığım fotoğraf çantamı, yalın ayak suların içinde taşıdı. Bütün gücünü harcıyordu bunun için. Eğer suya düşersem, hem fotoğraf makinem zarar görecekti hem de ben sıırıslıklam olacaktım. Seyitcan bunun için hem rüzgâra, hem buz gibi suya, hem de ayaklarını acıtan çakıl taşlarına meydan okuyarak beni karşıya geçirdi. Sonra da yakınlardaki birkaç evden oluşan bir yerleşim yerindeki bir eve bıraktı beni. Jipi yerinden kıpırdatmanın uzun süreceğini, en kısa zamanda geri döneceğini söyleyip gitti.

Seyitcan'ın beklemem için beni bıraktığı evin sakinleri çok çekingendi. Belki de hayatlarında ilk defa bir yabancıyla karşılaşıyorlardı. Evin kadınları inanılmaz güzellikteydiler. Ama üstleri başları çok bakımsızdı. Kıyafetleri yama üstüne yama yapılmıştı. Onların çekingenliği, benim de çekingen davranmama sebep oluyordu. Oysa fotoğraf çekmek için can atıyordum. İsmailî kadınlar, fotoğraflarının çekilmesinden pek rahatsız olmuyorlardı ve bu fırsatı kaçırmak istemiyordum. Dışarıdaki sert rüzgârın dağıttığı toz, tepedeki tütekli bacadan içeri sızıyordu. Tepe ışığı ve toz yumuşak bir loşluk getirmişti içeriye.

Bir süre sonra yavaş yavaş birbirimize alışmaya başladık ve ben rahatça fotoğraf çekebildim. Evin reisi Şerağa gelince sohbetimiz daha da canlandı. Bana, okuyup okumadığımı sordu. Okuduğumu öğrenince, “aferin” dedi. Oğullarının da bir gün okula gidebilmesi en büyük isteğiydi.

Handut

Seyitcan geri geldi, beni aldı ve tekrar yola koyulduk. Bir saat sonra Vahan'daydık. Vahan, bu bölgenin genel adıydı. Vahan'ın yerleşim merkezine ise “Handut” deniliyordu. Hem yol boyunca uğradığımız yerlerde hem de Handut'da, anladığım kadarıyla herkes Seyitcan'ı tanıyordu. Meğer Seyitcan, ayda bir, Eşkaşim'in doktoru ve Birleşmiş Milletler'in sağladığı ilaçlarla Handut'a geliyormuş. Onun sayesinde gittiğimiz her yerde hoş karşılanıyorduk. Beni yakından tanıdığı Sünnî bir ailenin yanına yerleştirdi Seyitcan. Kendisi mücahitlerin kaldığı misafirhanede geceyi geçirecekti. Tek bir erkek, genellikle kadınlı bir evde yatıya kalmıyordu. Gelenekler böyleydi. Hava neredeyse kararmak üzereyken, Seyitcan'ı görmek istedim. Ona bütün gün yaptıkları için teşekkür edemezsem o gece gözüme uyku girmeyecekti. Çünkü bir gün önce kalbini kırmıştım sanırım.

Bir gün önce, benim dışımda diğer sekiz kişinin de geleceğini öğrenince, neden onların da para ödemediğini biraz sert bir tavırla sorduğum için ondan özür dilemek istemiştim. Bu yolculuk için ona iki yüz dolar ödemiştim. Bu fiyat, kişi başına ödenmesi gereken fiyat değil, jipin Handut'a bir gidiş gelişinin fiyatıydı. Fiyatın yolcular arasında paylaşılması gerekiyordu. Oysa ki durum farklıydı. Ben Handut'a nasıl olsa gidecektim. Ve bu parayı nasıl olsa verecektim. Jipin Handut'a gideceğini öğrenen Kumandan-ı Emniye, Seyitcan'a, mücahitlerini de götürmelerini emretmişti. Bunda bir kötülük yoktu. Bense pazarlık yapmaya kalkışmıştım. Halbuki, Seyitcan'ın bu konuda yapabileceği birşey yoktu. Zaten kendisi mücahitlik yerine tüccarlığı seçtiği için, komutanların arasındayken hep daha ezik

duruyordu. Ayrıca o sekiz kişi olmasaydı, sulara ya da çamura saplandığımızda jipi itecek kimse olmayacaktı.

Evinde kaldığım ailenin, aynı zamanda bir mücahit olan erkeğiyle birlikte Seyitcan'ın yanına gittik. Misafirhane tıklım tıklım mücahit doluydu. Beni ayakta karşıladılar. İçerde soba yanıyordu. Sobaya yakın bir yerde bana yer gösterdiler. İçerde bulunanlar Seyitcan'a sunduğum özür ve teşekkürümü tebessümle karşıladılar. Sanırım Seyitcan da bundan büyük bir onur duymuştu.

Misafirhanedeki sohbet sırasında Küçük ve Büyük Pamir'e gitmek için en uygun zamanın, mayıs ve eylül olduğunu öğrendim. Bu iki ay, suların en alçak olduğu aylarmış. Handut'dan Küçük Pamir'e gidiş geliş üç yüz dolarmış. At sırtında gidiş, en az on gün sürermiş. Araba yolu olmadığı için tek yol at sırtında gitmekmiş. Eşkaşım'den Pamir'e gidiş geliş ise beş yüz dolarmış. At sırtında olursa gidiş dönüş bir ay sürermiş. Her iki Pamir'e, hem Büyük Pamir'e hem Küçük Pamir'e gidiş geliş bin dolarmış. Küçük ve Büyük Pamir dağlarında Kırgızlar yaşıyordu. Bu sefer olmamıştı ama bir gün oralara da gidip Pamir Kırgızlarıyla konuşmayı, onları fotoğraflamayı çok isterdim.

Borogil'e gidemeyeceğim anlaşılmıştı. Sular yükseldiği için, en az bir ay beklemem gerekiyormuş. Handut'dan sonrası Vahan'da ilerlemek için ancak at sırtında seyahat etmek gerekiyordu. Fakat at sırtında bile olsa, sular çok yüksek olduğu için ağustosun geçmesini beklemeliymişim. Kararı bana bıraktılar. Ya Eşkaşım'e geri dönecektim ya da bir ay Handut'da bekleyecektim.

O gece kaldığım evin bahçesinde, ev halkıyla birlikte yıldızların altında uyuduk. Yaz mevsiminin gecelerini genellikle dışarda geçirdiklerini söylediler. Çok soğuktu. İki kat yer yatağı ve iki kat da yorgan serilmişti. Dışarıso soğuk olsa da, yatağa girince hemen ısınmıştım. Uyumam biraz zamanımı almıştı. O gece bu yolculuğun sonuna geldiğimi anladım. Borogil için bir

ay beklemek yerine, Eşkaşim'e dönüp Zibak-Şah-ı Selim üzerinden Pakistan'a geçmeye karar verdim. Hindikuş dağlarını aşarak at sırtında iki gün sürecek bir yolculuk olacaktı bu da. Üstelik bu güzergâh, Borogil geçidine kıyasla daha sık kullanılan bir güzergâh olduğu için istediğim zaman yola çıkabilirdim.

O gece, Handut'da bir ay beklemek yerine dönmeye karar vermekle hayatımın kararını verdiğimi daha sonra anlayacaktım. Eğer bekleseymişim, 11 Eylül'deki New York saldırıları gerçekleştiğinde ben hâlâ Afganistan'da olacaktım. Bunun benim için bir sakıncası yoktu. Biliyorum ki Afganistan'da hayat aynen devam ediyor olacaktı. Bu nedenle de dış dünyadaki panik havasından ve bütün dünyanın gözünü Afganistan'a dikmiş olduğundan haberdar olmayacaktım. Dahası, ailemin beni merak ediyor olabileceği aklıma bile gelmeyecekti. Ben durumu anlayana kadar günler geçecek, bu arada ailem meraktan deliye dönecekti. Türkiye'ye dönme kararı almakla, ailemin böyle bir üzüntü yaşama ihtimalini ortadan kaldırmış oldum.

Ertesi sabah yola çıkmadan önce Seyitcan'la birlikte Handut'u dolaşmaya çıktık. Handut'da olsun Eşkaşim'de olsun, çoğu evin damında tezek kurutuluyordu. Bunları, soğuk havalarda yakacak olarak kullanıyorlardı.

Nurbegim'le tanıştım. Bana sürme hediye etti. Ben de ona başımdaki yazmayı hediye ettim. Türkiye'den getirdiğim eşarpların sonuncusunu, bir gece önce Handut'da evinde kaldığım ailenin hanımına hediye etmişim. O yüzden Nurbegim'e, başımdaki kendi yazmamı verdim. Yazmanın kenarları oyalıydı. Afganistan'a geldiğimden beri, bizim Anadolu işi oyalı yazmalarımızın Afgan kadınlarının çok dikkatini çektiğini fark ettim. Bu yazmaları eşarptan daha çok beğenmişlerdi.

Handut'da da Sünniler ve İsmaililer bir arada yaşıyorlardı. İsmaililer çoğunluktaydılar. Handut küçük bir yerleşim yeri idi. Okulu bile yoktu. Daha doğrusu öğretmen olmadığı için öğretim yapılamıyordu. Vahan'da yaşayan çocuklar okula gidemiyordu.

Öğlen yola çıktığımızda, suların bir gün öncesine göre daha yükselmiş olduğunu gördüm. Yine birçok defa arabayı itmek zorunda kaldılar. Akşam hava kararmak üzereyken Eşkaşim'e geldik. Biz Vahan'dayken, Seyitcanların Fayızabad'dan akrabaları gelmişti. İki kadın ve iki küçük çocuk. Yorgunluktan kendimi koyvermişim. Ev halkı, benim için, "Bu akşam böyle sessiz, yoksa her akşam çok güzel sohbet ediyoruz, gülüyoruz" demişti.

Zibak

Çarşamba sabahı erkenden, Seyitcan'la birlikte Zibak'a gittik. Zibak, Eşkaşim'e çok yakındı. Yolun bir kısmını Fayızabad'a giden bir kamyonla geldik, bir kısmını da yürüyerek... Zibak'a, beni Şah-ı Selim'e kadar götürecek güvenilir birini bulmak için gelmiştik.

Önce Zibak mücahit kumandanını ziyarete gittik. Vahithan ve Serdarhan'a kıyasla, hem Handut'daki mücahit kumandanı hem Zibak mücahit kumandanı daha az sofı insanlardı. İsmailî oldukları için kadınlara karşı daha rahat davranabiliyorlardı. Bana eşlik etmesi için güvenilir bir mücahit bulmaya çalışacaklardı.

Kumandanlıktan sonra, Seyitcan'ın yanlarında kalmam için uygun gördüğü ailenin evine gittik. Evde sadece iki kişi vardı. Evin hanımı Salıpcan ve kızı Ferhunde. Hiç erkek yoktu. Evin babası ve oğlu Borak'a gitmişlerdi. Seyitcan beni eve yerleştirdikten sonra, kendisi mücahitlerin kaldığı misafirhaneye gitti.

Ferhunde ile birlikte Zibak'daki bir ziyaretaneye gittik. Burası, Divane Şah-ı Veli olarak bilinen Sultan Bay Aziz Bağistanî'ye ait bir türbeydi. Türbenin etrafında, İsmailî türbelerinde görmeye alışık olduğum dağ keçisi boynuzları üst üste konmuştu. Bazı İsmailî kadınların, bizdeki Aleviler gibi, türbenin kapısına yaklaştıkça eğilip yeri öptüklerini gördüm.

Türbe dönüşü Ferhunde beni bir eve götürdü. Bu evde Nazır isminde bir gençle tanıştım. Nazır da, Ağa Han vakfının bur-suyla Horog'da eğitim almış öğrencilerden biriydi. Vâdut'un ar-kadaşıydı. Evliydi. Küçük bir de oğlu vardı. Karısı çok güzel yüzlü genç bir İsmailî kadındı. Evde Nazır'ın bir de arkadaşı vardı. İsmi Seferbeg'di. Çok sessiz, utangaç biriydi. Bir süre sonra Nazırların evine Seyitcan'ın da gelmesiyle, beni Şah-ı Se-lim'e götürecek kişinin Seferbeg olduğunu öğrendim.

* * *

Hep birlikte Zibak'daki İsmailî cemaathanesine gittik. Zi-bak'da ve Handut'da İsmailî liderlerinin evlerini görmüştüm. Seyitcan bu evleri bana, "hane-i şah" diyerek tanıtmıştı. "Şah'ın evi" anlamına geliyordu. Normal evlerden daha geniş-ti. İsmailî evlerinde hâkim olan ahşap tavan ve ahşap sütunlar, şahın evinde daha şıktı ve süslemeler genellikle daha zengin-di. İsmailî liderlerinin evlerine nazaran Zibak'daki cemaatha-ne ise oldukça basit bir yapıydı. Dikdörtgen biçimli, tek bir sa-londan oluşan bir binaydı. Bahçe kapısının girişinin üzerinde bir çift dağ keçisi boynuzu asılıydı.

Nazır, cemaathanede bana, İsmailîlerin nasıl ibadet ettikleri hakkında bazı bilgiler verdi. Kadın erkek bir arada, molların et-rafında daire oluşturup oturuyorlarmış. Sonrada hep birlikte dua ediyorlarmış. Duadan sonra müzik yapıp yapmadıklarını sorduğumda, Afganistan'daki İsmailîlerin imkansızlıklar yü-zünden müzik yapamadıklarını, ama Pakistan'daki bazı İsmailî-lerin duadan sonra kasetten, na'd ya da kaside dinlediklerini söylemişti.

Buralarda İsmailîler ve Sünnîler arasında yapılan evlilikler olup olmadığını, oluyorsa bunun nasıl karşılandığını öğren-mek istemiştım. Bunun üzerine, Ferhunde'nin babasının İs-mailî, annesinin ise Sünnî olduğunu öğrendim. Bu durum, kendini kabul ettirebilmeye bağlıydı anlaşılan. Bu da kişinin kendi elindeydi.

Ertesi sabah saat altı buçukta Seferbeg ile birlikte yola çıktık. Seferbeg'in "Kızıl" isminde benekli kirli beyaz bir atı vardı. Se-

yitcan, Zibak'ın dışına kadar bizimle geldi. Beni uğurlarken gözleri dolmuştu. Bense hem hüzünlüydüm hem mutluydum.

Hindikuş Dağları

O andan itibaren at sırtında Hindikuş dağlarını aşmak için iki gün sürecek olan yolculuğum başlıyordu. Bu yol, Afganistan-Pakistan arasında yapılan kervan ticareti için de kullanılıyordu. Âdeta Orta Çağdan kalma görüntüleriyle, hareket halindeki bu kervanları izlemek, bir İpek Yolu gezgini için muhteşem bir hediye idi. Ben at sırtındaydım. Seferbeg ise yayandı. Genellikle önümde yürüyordu. Bazen onu seyrediyordum. Çok masum görünüyordu. Ara sıra kendi kendine şarkı söylüyordu. Benimle pek konuşmuyordu. Çok utangaçtı.

İlk günün sonunda Cengel'e varmamız gerekiyordu. Kimi zaman at ve eşek sırtında kimi zaman insan sırtında, kocaman çuval ve sandıkların taşındığını gördüm. Yük taşıyanlar arasında oldukça yaşlı görünenler de vardı. Üç kuruş para kazanmak için bu insanların girdiği zahmet, akıllara durgunluk vericiydi. Yol boyunca gördüğüm insan manzaraları beni derinden etkilemişti.

Cengel

Cengel'e vardığımızda güneş batmak üzereydi. Burası bir kamp yeri idi. Bir tür panayırıdı. Her yerinde, kervanlarla getirilen çeşitli malların satışa sunulduğu çadırlar vardı. İki üç tane de kerpiç baraka vardı. Seferbeg, birilerine birkaç soru sorduktan sonra beni bir barakaya götürdü. Bu barakada Naride, Nilâcan ve Abdulahmed adlarında üç kişi daha vardı. Ben, Naride ve Nilâcan, kamptaki tek kadınlardık.

Barakada soba yanıyordu. Cengel, soba yakmayı gerektirecek kadar soğuktu. Tüm gün at sırtında oturmaktan her yerim ağrıyordu. Yere uzandım. Nilâcan, sırtıma ayaklarıyla basıp ba-

na masaj yaptı. Öyle iyi geldi ki. Onlar Pakistan'dan dönüyorlardı. Naride, böbreklerinden rahatsız olduğu için, Peşaver'e doktora gitmişlerdi. Şimdi de geri dönüyorlardı..

Sabah erkenden uyandık. Fotoğraf çekmek istiyordum. Seferbeg önce biraz tedirgin oldu. Ama beni kırmadı. Birlikte bütün kampı dolaştık. Dış görünüşleri itibariyle ilk bakışta çok ürkütücü görünen bu insanlar, bana karşı çok saygılıydılar. Türk olduğumu öğrenince benimle Özbekçe konuşanlar bile oldu.

Sabahın yedi buçuğunda tekrar yola koyulduk. Yolculuğun o günkü etabı ilk güne göre daha tehlikeliydi. Şah-ı Selim'e kadar bir sürü tepe aştık. Bu tepelerdeki eğim bazen oldukça dik olabiliyordu. İki tane at leşi gördüm. Atın, en küçük bir yanlış adımda kayıp yuvarlanması işten bile değildi. Bu etabın güzel tarafı ise, dağların arasında iki küçük göl görmek oldu. Bu göller deniz seviyesinden en az dört bin metre yüksekteydiler. Çok güzel görünüyorlardı.

Şah-ı Selim'e vardığımızda vakit ikindi olmuştu. Artık Pakistan'daydım. Pakistan polisi giriş yapmama neredeyse izin vermiyordu. Bana, Afganistan'a geri gitmem söylendi. Benim gelmemle birlikte Şah-ı Selim'de bir hareketlilik başladı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
“DERVİŞLER HABİRE DOLAŞIRLAR”

PAKİSTAN'DA

(04 Ağustos-24 Ağustos 2001)

Şah-ı Selim geçidini genelde Pakistan'dan çeşitli mallar getiren Afganlılar kullanıyordu. Onun dışında, kırk yılda bir, birkaç Afganistanlı kadın bu geçidi kullanıyormuş. Ya gezmek ya da sağlık problemleri yüzünden Pakistan'a geçmek için... Bir de Eşkaşim mücahit komutanlığında gördüğüm iki İsveçli turist gibi, Pakistan'dan aldıkları özel izinler ve Pakistanlı bir rehberle birlikte Afganistan'a geçen birkaç turist de, yine çok nadir de olsa Şah-ı Selim geçidini kullanıyorlarmış.

Benim durumumsa farklıydı. Ne Afganistan vatandaşı bir kadındım ne de Afganistan'a Pakistan'dan geçiş yapmıştım. Ben Afganistan'a Tacikistan'dan girmiştim. Bu ise sıra dışı bir durumdu. Duşanbe'deyken de gözlediğim kadarıyla, Afganistan'a Tacikistan üzerinden giriş yapanlar, yine Tacikistan üzerinden çıkış yapıyorlardı. O an Pakistan'da olmam yasa dışı gibi görünüyordu. Üstelik burası, Pakistan-Çin ya da Pakistan-İran sınırı gibi, pasaport giriş-çıkış mührünün vurulduğu bir yer de değildi. Nedense burada mühür vurulmuyordu. Pakistan vizem olsaydı işim daha kolay olacaktı. Ancak yeşil pasaporta Pakistan vizesi gerekmediği için vizem de yoktu.

Şah-ı Selim

Burası da Cengel'deki gibi çeşitli malların satıldığı çadır ve barakalardan oluşan bir panayırdı. Tek bir kadın görünmüyordu ortalıkta. Buranın Cengel'den tek farkı elektiriğin olmasıydı. Onun dışında buranın da hiçbir lüksü yoktu. Durumum belirsiz olduğu için geceyi Şah-ı Selim'de geçirmem gerekiyordu.

Geceyi geçireceğim barakanın zemini topraktı. İçerisi, atla taşımacılık yapan bir insana gerekli olabilecek malzemelerle doluydu. Seferbeg de Kızıl'ın üzerinde ne varsa hepsini içeriye taşımıştı. Bir süre sonra ziyaretime bazı insanlar geldi. Bunların kimisi Afganistanlı tüccarlardı, kimisi de Şah-ı Selim'de çalışan Pakistanlı askerî polislerdi. Şah-ı Selim'de hem askerî polisler hem normal polisler görevliydi. Onları ancak kıyafetleri sayesinde birbirlerinden ayırt edebiliyordum. Türk olduğumu öğrendiklerinde hepsinin de bana olan ilgileri artmıştı. Afganlıların çoğu Penşiri idi. Etnik olarak Taciktiler. Görevliler ise genellikle Peştun kökenli Peşaverli askerî polislerdi. Ziyaretime gelenler arasında, Nasır Ahmed isminde bir askerî polis de vardı. Endişelenmememi, elimdeki Türk pasaportuna sonuna kadar güvenmemi söyledi.

Gezdiğim yerlerden konuştuk. Laf döndü dolaştı Müslümanlığa geldi. Bana namaz kılıp kılmadığımı sordular. Ben de son yıllarda namaz kılamadığımı söyledim. Nasır Ahmed, "Namaz kılmasan da, İslam'la ilgili kuralları biliyorsundur?" diye sordu. "Tabii ki biliyorum, bu benim kültürüm. Hiçbir şey yapmasam bile, günde beş vakit ezan sesi dinliyorum" dedim. Birbirlerine, "Doğru, doğru" diyorlardı. Her ne kadar tek başıma bu ülkeleri gezebilecek kadar özgür ve modern olsam da, kültürüme, kimliğime sahip çıkmam hoşlarına gitmişti.

Sohbet sırasında sürekli çay tüketmişim. At sırtındayken tuvaletimin gelmesi beni zor duruma sokar diye iki gündür çok az sıvı almıştım. Ama o barakadaki sohbet sırasında bir saat içerisinde öyle çok sıvı almıştım ki bir an önce tuvalete gitmem gerekiyordu. Seferbeg ile birlikte dışarı çıktık. Maalesef hiç tuva-

let yoktu. Daha doğrusu gözünüze kestirdiğiniz her yer tuvaletti. İşte, bir kadın gezgin olmak böyle anlarda gerçekten zordu.

Birkaç saat sonra karanlık bastığında dostlarım yine geldiler. Seferbeg ve benim için yiyecek birşeyler ve çay getirmişlerdi. Biraz daha sohbet ettik. Sonra sabah görüşmek üzere vedalaştık. Geceyi Seferbeg’le geçirecektim. Seferbeg hâlâ çok utangaçtı. Benimle pek konuşmuyordu. Bir süre sonra yorgunluktan ikimiz de uyuyakaldık.

Sabah izin işimin muallâkta olduğunu, ancak yine de Çitral’e gitmeme izin vereceklerini öğrendim. Çitral’e gidince yabancı kayıt bürosuna başvurmam söylendi. Seferbeg’le vedalaştık. O benim Afganistan’la olan son bağımıydı. Beni Şah-ı Selim’e sağ salım getirmiş, artık Zibak’a geri dönmesinin zamanı gelmişti. Bense Çitral’e onsuz gidecektim.

Şah-ı Selim-Çitral arası dört buçuk beş saatlik bir yoldu. Bu yolun tam ortasında “Germçeşme” adında başka bir yerleşim yeri vardı. Şah-ı Selim’den Germçeşme’ye kadar bir polis arabasıyla geldim. Çünkü Germçeşme’ye gelmeden önce de bir kimlik kontrol noktası vardı. Benimle gelen askerî polislerden biri, kontrolden rahatlıkla geçmemi sağladı. Kendisi bu noktada benden ayrıldı. Aynı arabayla Germçeşme’ye kadar geldim. Germçeşme’den Çitral’e gidecek başka bir arabaya yolcu olarak bindim ve öğlene doğru Çitral’e geldim.

Çitral

Yabancı kayıt bürosundaki görevliler, vizesiz olduğum için önce beni çok korkuttular. Hatta Afganistan’a geri gitmem lafı dolaştı ortalıkta. Onlara, İslamabad’daki Türk elçiliğini aradıklarını takdirde Pakistan’ın yeşil pasaporta vize istemediğini öğrenebileceklerini anlattım. Yine de, “olmaz” diyorlardı. İslamabad’a gidip vize aldıktan sonra tekrar gelmemi söylediler. “Bu çok uzun bir yol, daha kısa bir yol yok mu?” diye sordum. Hep-

sinin de ağızlarından sanki söz birliği etmişler gibi, “hayır” dan başka birşey çıkmıyordu. “Hiç olmazsa bu gece burada kalayım. Çok yorgunum” dedim.

Meğer hepsi numaraymış. Bana şaka yapıyorlarmış. Son derece sıcak bakan gözlerle, “Tabî ki kalabilirsin. Sen bizim misafirimizsin” dediklerinde anladım bunu. Pakistan’da bir Türk olmanın ayrıcalığını yaşatmışlardı bana bir kez daha. Ayrıca benim için, Al-Faruk otelden Gohar isminde birini aramışlardı. Bürodan ayrılp otele giderken Gohar, “Seni bana emanet ettiler. Sana küçücük birşey olursa, benden hesap soracaklarını söylediler” demişti.

Pakistan’daki Türklere ve Türkiye’ye karşı olan bu sevginin iki önemli sebebi vardı: Osmanlı ve Millî mücadele... Hindistan’da ve Endonezya, Malezya gibi daha Uzak Doğulu ülkelerde Müslümanlığa geniş çapta geçişlerin olduğu dönemlerde, dünya Sünnî Müslümanlarının ruhanî lideri Osmanlı halifesiydi. Bu dönemlerde batılı devletlerin sömürgesi durumunda olan bu ülkelerin Müslüman halkları Osmanlı’ya karşı güçlü manevî bağlarla bağlıydılar. İlerde Pakistan’ı kuracak olan Hindistan’ın Müslüman halkı da aynı bağlarla bağlıydı Osmanlı’ya.

Osmanlı’yı sömürgeci imparatorluklarla bir tutmaya çalışan kimi araştırmacılar bir konuda yanılıyorlar: Sömürgecilik, 16. yüzyılla birlikte gemicilerin ve tüccarların deniz aşırı topraklara giderek oraların zenginliklerinden ekonomik çıkarlar elde etmelerine karşılık gelen bir kavramdır. Böyle bakıldığında Osmanlı hiçbir zaman sömürgeci olmamıştır. O, başka bir ülkeye girmek için önce tüccarlarını yollamamıştır. Doğrudan doğruya fethetmek için ordularıyla birlikte bir ülkeye girmiştir. Üstelik yaygın kanının aksine, fethettiği bölgelerin halkının ne yönetimine müdahale etmiştir ne de dinlerini değiştirmelerini istemiştir. Tek yaptığı, fethedilen toprağı merkezî idareye bağlayan bir yönetici atamak olmuştur. Bu yönetici çoğu zaman yerel bir yönetici de olabilmiştir. Değişen, bölge halkının vergisini eski yöneticilerine değil, Osmanlı’ya ödemeleri olmuştur.

Pakistan halkının Türklere duyduğu yakınlığın bir diğer önemli bir nedeni de, Türklerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında vermiş olduğu bağımsızlık savaşıydı. Türk Kurtuluş savaşı, İngiliz sömürgesi durumundaki Hint Müslümanları için ilham kaynağı olmuştur. Üstelik emperyalizme karşı verilen ilk savaşın galipleri olan Türkler, kendileri gibi Müslümandır da.

Eski Hint Uygarlığı ve Pakistan

Eski Hint uygarlığının bir parçası olan Pakistan, bugünün Müslüman Hint kültürünün mirasçısı olan bir ülkedir. Eski Hint uygarlığı ise tarihin en eski uygarlıklarından biriydi. 1920'lerde yapılan kazılar sonucunda, Hindistan'daki İndus medeniyetinin, Eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinden sonraki insanlığın üçüncü büyük medeniyeti olduğu ortaya çıkmıştır. Kazılardan anlaşıldığına göre, İndus medeniyeti insanları tarım yapmayı, düzenli şehir planları yapmayı, daha M.Ö. 4. ve 3. binyıllarda dahi biliyorlardı. İndus'daki bu uygarlığın yıkılması M.Ö. 2. binyılda, Orta Asya'dan gelen Aryan (Hint-Avrupalı) kavimlerinin göçleri sonucunda olmuştu.

Hindistan'a sonradan gelen Aryaniler ile Hindistan'ın yerli halkı, Vedik Aryanileri adı altında yeni bir siyasî oluşumu ve yeni bir medeniyeti oluşturmuşlardı. Eski Hint edebiyatını oluşturan Vedalar, Brahmanlar, Upanişadlar, Sutralar, Vedik Aryaniler uygarlığına aittir. Hindistan'daki kast sistemi de bu dönemde meydana getirilmiştir. Hindistan'da görülen bir sonraki dönem, Ganj Uygarlığı dönemidir. Gelecekte Uzak Doğu'nun en büyük inanç sistemlerinden biri olan Buddizmin kurucusu Budda, Ganj Uygarlığı döneminde yaşamıştır.

Hindistan'ın ilk büyük imparatorluğu olan Maurya imparatorluğu ise hemen hemen Büyük İskender'le aynı dönemde tarih sahnesinde görülmeye başlamıştı. Maurya imparatorluğunun en büyük kralı, M.Ö. 3. yüzyılda yaşamış olan ünlü Aşoka'ydı. Hindistan, Aşoka zamanındaki ihtişamına bir daha,

M.S. 3.-6. yüzyıllar arasında varlık gösteren ve Hindistan'ın klâsik çağı olarak adlandırılan Gupta imparatorluğu döneminde kavuşacaktır. En kara günlerini ise 11. yüzyılda bir Türk hanedanı olan Gaznelilerin istilâları sırasında yaşayacaktır. Buna karşılık birkaç yüzyıl sonra yine bir Türk hanedanı zamanında, yeniden ihtişamlı günlerine geri dönecektir. Bu hanedan, Afganistan ve bugünkü Pakistan'ı da kapsayan Kuzeybatı Hindistan'da Mugol imparatorluğu adıyla bilinen bir Hint-Türk imparatorluğu kurmuş olan Babür hanedanıydı.

Timur hanedanının sonuncusu olan Babür, 16. yüzyıl başlarında Maverâünnehir'in, özellikle de Semerkant'ın kimde kalacağı üzerine Şeybanilerle yaptığı savaşta yenilerek, bir daha geri gelmemek üzere Orta Asya'dan ayrılmış ve Hindistan'a giderek Delhi'de yeni ve güçlü bir hanedanlık kurmuştur. Bu hanedan, Hindistan'ın bir İngiliz sömürgesi olduğu 18. yüzyılın sonlarına kadar yaşamıştır.

Babür'ün kuzeybatı Hindistan'a bıraktığı en büyük miras, Sanskritçe, Farsça ve Türkçenin karışmasıyla meydana gelmiş melez bir dil olan Urduca olmuştur. Urduca ise bugünkü Pakistan'ın da resmi dilidir.

Andrew

Al-Faruk otele gelir gelmez odamda biraz dinlendim. Akşam üzeri dışarı çıktığımda Gohar, otelin terasında bir Amerikalıyla sohbet ediyordu. Ben de katıldım. Akşam yemeğini birlikte yedik. Sonra Gohar, beni ve adının Andrew olduğunu öğrendiğim Amerikalıyı Çitral'de yürüyüşe çıkardı. Ertesi sabah Andrew'la yine karşılaştık. Birlikte Çitral sokaklarında doşaltık. Önünde durduğum her dükkânın sahibiyle Farsça konuşuyordum. Bunun üzerine hemen bizi çaya davet ediyorlardı. Afganistan'dan geldiğimi duyduklarında ilgileri daha da artıyordu. Hepsi de aynı soruyu soruyorlardı. "Andrew'un, benim neyim olduğu" sorusunu... "Sadece arkadaşız. Aynı otelden" dediğim zaman ra-

hatlıyorlardı. Nedenini anlıyabiliyordum. İslam inançlarına göre Müslüman bir kızın gayrimüslim bir erkekle birlikte olması günahı. O gün Andrew’a bir Buhara halısı satın aldık. Satıcı benim hatırıma Andrew’a istediği indirimi yapmıştı.

Ertesi sabah Andrew’la birlikte Bumburet’e gittik. Andrew orada, Amerika’dan birlikte geldiği arkadaşı Denis ile buluşacaktı. Denis, Kalaş vadisindeki Kalaşlarla ilgili bir belgesel çekiyordu.

Kalaşlar

Kalaşlar, putperest olmalarından dolayı “Kâfir” ismiyle tanınıyorlardı. Bu bölgenin adı olan “Khafiristan” ismi de buradan geliyordu. 1893 yılında, Hindistan’ı yöneten Britanya ile Afganistan arasında yapılan bir antlaşmayla Kâfiristan, Britanya toprakları dışında kalmıştı. Bunun üzerine 1896’da bölgenin yönetimini eline geçiren Emir Abdul Rahman, bölge halkını İslamiyeti kabule zorlamıştı. Bölgenin adını da bundan böyle “Nuristan” olarak değiştirmişti. Bugün Nuristan, Bedahşan ve Pakistan’la sınırları olan bir bölgedir. Kâfiristan’ın Britanya idaresi sınırları içinde kalan az bir kısmının adı ise hâlâ Kâfiristan’dır ve halkı da putperesttir.

Kalaş, “siyah giysi” demekmiş. Bütün Kalaş kadınları, bugün de hâlâ geleneksel siyah elbiselerini giiyorlardı. Kalaşlar genellikle renkli gözlü, açık tenli insanlardı. Onlar hakkındaki tez de, tıpkı Bedahşan’daki komşuları İsmailî dağ Tacikleri gibi, Büyük İskender’in askerleriyle yerli kadınlar arasında yapılan evlilikler sonucu oluşan bir soya dayandıkları üzerineydi. Hem dilleri hem yaşadıkları coğrafi bölge açısından, İran ve Hint arası bir dünyanın temsilcileriydiler.

Gelir gelmez buradaki bir cenaze törenine katıldık. Bir gün önce kalp krizinden ölmüş kırk yaşında bir Kalaşlı erkeğin cenazesiydi. Bu tören bana Şamanizmi çağırıyordu. Müzikleri, ağıtları, dansları, tıpkı belgesellerde gördüğüm Asyalı Şaman

törenlerini anımsatıyordu. Törende ceset ortada sergileniyordu. Sevenleri, cesedin etrafında ağlaşıyor, ağır hareketlerle dans ediyorlardı. Törenin ertesi gün de devam edeceğini öğrendik.

Denis'in çekim yaptığı kaset dolduğu için kaldıkları otele geri döndük. Benim nerede kalacağım henüz belli değildi. Andrew ve Denis, her biri iki yataklı olan farklı odalarda kalıyorlardı. Banyo odanın içindeydi. Bir gecelik oda ücreti on dört bin rupiydi. Yaklaşık yirmi üç dolar ediyordu. Benim için çok lüks-tü. Andrew, eğer istersem, hiç para ödemeksizin onun odasında kalabileceğimi teklif etti. Ona yük olmak istemediğim için teklifini kabul etmedim. Öncelikle diğer alternatifleri öğrenmek istiyordum. Israr etmemiştir. Teklifini kabul etmeyişimin, Müslüman bir kız oluşumla ilgisi olduğunu düşünmüştü sanırım.

Andrew ve Denis cenaze törenine tekrar gittiler. İlk işim kendime aynı otelde ama daha ucuza kalabileceğim bir oda bulmak oldu. Kiraladığım odanın ucuz olmasının sebebi, tuvalet ve banyosunun dışarıda ve ortak kullanıma açık olmasıydı.

Dolaşırken kendimi Kalaşî bir ailenin evinde buldum. Bu evlerin mimarîsi, ahşap süslemeler açısından çok zengindi. Kalaşlar çok güler yüzlü ve misafirperver görünüyorlardı. Bana karşı hiçbir nezaketsiz davranışları olmamıştı. Ancak nedense Kalaşları hissedememiştım. Onlardan hiçbir enerji alamamıştım. Ne iyi ne de kötü... Hiçbir şey... Bana hissettirdikleri sadece boşluktu. Bilmiyorum, belki de bu kadar turistik olmalarının getirmiş olduğu yapaylığı hissetmişim. Belki de evlerinin içi çok karanlık olduğu içindi. Gündüz bile kapkaranlıktı.

Ertesi sabah kahvaltıda Andrew'a Bumburet'de kalmak istemediğimi söyledim. Kalaş vadisindeki bir başka yerleşim yeri olan Rumbur'a gitmeye karar vermişim. Kahvaltıdan sonra odalarımıza çekildik. Biraz dinlendikten sonra yola koyulacaktım.

Yaklaşık bir saat sonra vedaşlaşmak için Andrew'un odasının önündeydim. Kapı açıktı. "Kimse var mı?" diye seslendim. "Girebilirsin" dedi. Andrew'un, ben odasına girerkenki halini hiç unutamayacağım. Altında şort vardı. Üstü çıplaktı. Ben girerken, üzerine bir tişört geçirmeye çalışıyordu. Bu çok ince bir

davranıştı. Buna dikkat etmeyebilirdi. Bu onu saygısız yapmazdı. Pakistan sıcağında, üzerinde az giysi olması çok normaldi. Otellerdeki birçok gezgin onun gibiydi. Ben odasına giriyorum diye üzerine bir şey geçirmesi onun inceliği idi. Bu davranışıyla bana, daha doğrusu ait olduğum kültüre saygılı davranmak istemişti.

Rumbur da tıki Bumburet gibi Kalaşların yaşadığı ahşap evlerden oluşan bir yerleşim yeri idi. Bumburet'e göre biraz daha küçüktü. Rumbur'da kaldığım hostel, Çitral'deyken tanıştığım Engineer Khan (Han) isminde bir Kalaş'ıye aitti. İsmi çok ilginçti. Engineer, İngilizce bir kelimeydi, "Mühendis" demekti. Babası ona bu ismi koyarken, bu kelimenin bir özel isim olduğunu zannediormuş. Oğluna, söylenişi hoşuna gittiği için bu ismi koymuş. Adı, Engineer Khan'ın, çoğu gezgin tarafından tanınmasını sağlıyordu.

Rumbur'u da hissedememiştim. Ertesi sabah hemen ayrıldım oradan. 08 Ağustos Çarşamba öğlen yine Çitral'de Al-Faruk oteldeydim.

Bernardo

İlk işim biraz dinlenmek olmuştu. Dışarı çıktığımda birinin arkamdan bana seslendiğini duydum. Adımla değil, "Merhaba, bir dakika bekler misiniz?" diye sesleniyordu. O biri Bernardo idi. Bir İtalyan gezgindi. Afganistan'dan geldiğimi duymuştu. O da Afganistan'a gitmek istiyordu. Vize başvurusu kabul edilmişti. Fikrimi soruyordu. Başarılıp başaramayacağını, Afganistan'a gitmenin tehlikeli olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Uzun uzun konuştuk. Ona, Afganistan'a gitmenin sanıldığı kadar tehlikeli olmadığını söyledim. Afganistan gibi bir ülkede gezgin olmanın, olması gerektiğinden daha zor olmadığını anlattım. Afganistan'da hayat zordu. Bizler bu zorluğun payımıza düşen kısmını bir gezgin olarak yaşıyorduk. Bir Afgan ise bu zorluğu bir anne, bir baba, bir çocuk, bir mücahit olarak yaşıyordu. Böyle bakıldığında gezgin olmak daha bile kolaydı.

Bernardo ne demek istediğimi çok iyi anlıyordu. Birbirimize çok benziyorduk. Her ikimiz de, olgunlaşmak için yollara düşmüş dervişler gibiydik. Tıpkı hocam Ahmet Yaşar Ocak'ın dediği gibi: "Dervişler habire dolaşırlar. Tasavvuf anlayışına göre bu şekilde olgunlaşacaklarına inanırlar. Tanrıya ulaşmanın en iyi yoludur bu..." Bir şekilde bir yerlerde kaybettiğimiz özgürlüğümüzü geri kazanmak için çıkmıştık yola. Ben bunu geri almıştım. Handut'da... Onun Handut'u daha gelmemiştii. Ama gelecekti. Çok yakında... Çünkü tek çıkış yolu vardı, zoru seçen insanların her zaman tek bir çıkış yolu vardı: Ya özgürlük ya ölüm... Ya hep ya hiç... Ortası yoktu.

Şahzaman

Ertesi sabah Peşaver'e hareket etmek üzere terminale gittim. Peşaver'e kalkan arabalar minibüs büyüklüğündeydiler. Bayanlara şoför yanında ya da bayan yanında yer veriliyordu. Ancak o günkü arabalarda şoför yanları hep doluydu. Rahatsız edilmenden gitmem için önlerde oturmak istiyordum. Şoförlerle birlikte bu konuya bir çözüm yolu ararken yanımıza bir erkek geldi. Bana Bedaşa'n'da bulunup bulunmadığımı sordu. "Evet" deyince, Seyitcan'ı sordu. Ben şoförlerle konuşurken kulak misafiri olmuştu. Benim, Eşkaşim'de ona bahsedilen Türk kızı olabileceğimi tahmin etmişti.

Şahzaman, hakkımdaki hemen herşeyi biliyordu. Tarihçi olduğumu, Afganistan'da nerelerde kaldığımı... Bunları ona Seyitcan anlatmıştı. O da benimle aynı yoldan, Zibak-Şah-ı Selim hattından Citral'e gelmişti. Eşkaşim'de bir dükkânı vardı. O dükkânda Pakistan'dan getirdiği malları satıyormuş. Karısı ve çocukları Peşaver'delermiş.

Şahzaman, on bir yaşındaki oğluyla birlikte seyahat ediyordu. Eğer kabul edersem, arabada oğluyla yanyana oturabileceğimi, o zaman bir hanım ya da şoför yanında oturmama gerek kalmayacağını söyledi. Kabul ettim. Peşaver'e kadar birlikte geldik.

Tam on iki saatlik bir yolculuk olmuştu. Dört yıl sonra yeniden Peşaver'deydim. Hava kararmıştı. Ancak şehrin içi cıvıl cıvıl insan kaynıyordu.

Peşaver

Şahzaman'ın evine geldiğimizde evde bir sürü kadın ve çocuk vardı. Ailenin tamamı Penşirliydi. Ahmet Şah Mesut'un memleketinden... Penşiriler Pakistan'da pek tutulmuyorlardı. Pakistan halkı daha çok, Peştun Taliban yönetiminden yanaydı. Penşiriler ise Taciktiler. Evin, her biri bahçeye bakan üç odası vardı. Her bir odayı bir aile kiralamıştı. Mutfak ve tuvalet ortaktı. Her bir odanın kirası yirmi dolardı. Yani evin toplam kirası altmış dolar ediyordu. Şahzaman, karısı ve yedi çocuğu, bu bir göz odada kalıyorlardı. Aslında malî durumları, Afganistan'dan gelmiş birçok vatandaşı ile kıyaslandığında çok da kötü sayılmazdı. Yine de şimdilik bu şekilde kalmaya devam edeceklerdi.

Şahzaman'ın, ailesiyle birlikte Penşir ya da Eşkaşim'de yaşamak yerine Peşaver'e taşınmasının sebebi, çocuklarına eğitim imkanı sağlamaktı. On yaşındaki kızı Benazir de dahil olmak üzere okul çağındaki bütün çocuklarını Peşaver'de okula gönderiyordu.

Ertesi gün boyunca, evdeki dört kadınla, evlilik ve kadın olmak üzerine sohbet ettik. En çok üzerinde durduğumuz mesele, ailenin rızası olmadan evlenilmeli mi yoksa evlenilmemeli miydi? Onlara, ailenin rızası olmadan evlenmenin, vicdanen insanı rahatsız edebileceğini, ama ailelerin de anlayışlı olmaları gerektiğini savundum. Onlar da aynı kanıdaydılar. Bana, “Bizde de çocuğun isteğine aslında anne baba karşı çıkmıyor. Fakat aile etraftan çekiniyor. Karşı çıkıyorsa etraftan çekindiği için karşı çıkıyor” demişlerdi. Ayrıca Türkiye’de kanunî olarak ancak tek eşli olunabileceğini söylediğimde, bu çok hoşlarına gitmişti.

Kadınlardan ikisi Kabil'den iki gün önce gelmişlerdi. Sınırdaki Pakistanlı polislerin onları nasıl aşağıladıklarını anlattılar. Po-

lisler sopayla kadınlara vuruyor ve “Geri gidin, geri gidin” diye bağıyorlarmış.

Akşam üzeri Şahzaman ve kızı Benazir, beni üç yıl önce kalmış olduğum hostele getirdiler. Hostelde hiç boş yatak yoktu. Geceyi bahçeye serilen bir yatakta geçirmem gerekecekti. Benim gibi geceyi bahçede geçirecek iki kişi daha vardı. Bunlardan biri Giles'dı. İngiltere'den gelmişti.

Giles

Ertesi gün Giles ile birlikte Peşaver'de gitmediğimiz yer kalmadı. Önce sabah çayhanede çay içtik ve bisküvi yedik. Sonra biraz yürüyüş yaptık. Katolik kilisesine girdik. Pazar ayinini dinledik. Ayine katılanların tamamı Pakistanlı hristiyanlardı. Rahip, hangi ülkeden olduğunu hatırlamadığım Afrikalı bir zenciydi. Ayinin sonunda canlı müzik yapıldı. Tamamen Hint enstrümanlarından oluşan küçük bir orkestra eşliğinde, ayine katılan konuklar hep birlikte kilise ilâhileri söylediler. Dinlediğim müzik, her ne kadar Katolik ilâhileri olsa da, herşeyiyle yerel unsurlar taşıyordu. Pakistan Katoliklerinin yaptığı bu sûfi müziği dinlediğim için çok şanslıydım. Şimdiye kadar dinlediğim “dünya müziği” adı altında yapılan birçok new-age tarzı müzikten daha mistik, daha doğal, daha yerel bir müziği bu.

Kiliseden sonra yürüyüş yapmaya devam ettik. Stadyumdan geçerken, Safirgül isminde bir Pakistanlıyla tanıştık. Kendisi stadyumda çalışıyormuş. Bizi stadyuma çay içmeye davet etti. Biraz çılgın bir adamdı. Çocukluğunda okulu asan, gençliğinde Bob Marley dinleyen, General Pervez Müşerref'in Atatürk'ü çok sevdiğini söyleyen bir adamdı.

Müzeden sonra Eski Pazar'a gittik. Buralar bana İstanbul Beyoğlu'nu hatırlattı. Binalarda İngiliz etkisi görülüyordu. Fakat mimarî tarz burada Hindistan kılıfına girmişti.

Hostele geri döndüğümüzde, bir gece önceki kalabalıktan eser kalmadığını gördük. Motosikletle gezen yaşlı bir Avustral-

yalı çift, bir Belçikalı, iki Japon, Giles ve ben vardık sadece. Japonlar bize hiç katılmadı. Bizlerse çaylarımızı içtikten sonra tavla oynamaya başladık. Bir anda herkes Türkiye’den konuşmaya başladı. Türkiye’de geçirdikleri günlerden bahsediyorlardı. Kiminin Urfa’da iyi tavla oynayan bir arkadaşı varmış, kiminin Doğu Beyazıt’da güzel saz çalan bir arkadaşı... Giles ise annesinden dolayı Türkiye’yi zaten çok iyi tanıyordu. Annesi tatil için sık sık Türkiye’ye gelirmiş. Hatta Trabzon’da yaşayan liseli bir mektup arkadaşı bile varmış.

Ertesi sabah Afgan Türkmenlerinin yaşadığı bir mülteci kampına gitmeyi istiyordum. Giles ve Avustralyalı çift, Afganistan sınırındaki Hayber geçidine gitmek için düzenlenen bir tura katılacaklardı. Hostelde buluşacaktık.

Kampın adı Kamp-1 Horasan’dı. Çok güzel karşılandım. Oraya beni götüren taksi şoförü bile çok dikkatli olmamı söylemişti oraya giderken. Bense güzel karşılanacağımı biliyordum. Burası sokakları, yolları olan, evleri oldukça sağlam yapılmış ve içlerinde gerekli konforun olduğu, klâsik mülteci kamplarından daha iyi durumda olan bir mahalle-kamptı. Kamp sakinlerine, buralarda buzkaşı karşılaşması yapıp yapmadıklarını sordum. Buzkaşı, at üstünde iki takım halinde oynanan bir oyundu. Orta Asya’nın yarı göçebe halkları arasında yaygın olarak oynanırdı. Ne kadar doğrudur bilemiyorum ama, polo oyununun atasının buzkaşı olduğunu duymuştum başka bir gezginden. Polo-daki topun yerine, buzkaşıda bir oğlak cesedi kullanılıyordu. Kampta, kışın her cuma buzkaşı oynadıklarını öğrendim.

Öğlen yemeğini onlarla yedim. Sonra da ayrıldım. Ayrılırken hepsi de aileme selam söylememi istedi. “Burada da bir anan var” diyerek uğurladılar beni.

Peşaver’in yerli halkının çoğunluğu Peştun kökenliydi. Hatta tüm Pakistan’daki Peştunların sayısı Afganistan’daki Peştunların sayısı ile neredeyse eş değerdı. Afganistan nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan Peştunların Pakistan’daki oranı ise Pakistan nüfusunun yüzde onu ediyordu. Pakistanlıların Afganistan’daki olaylara olan ilgisinin en temel nedenlerinden biri de

ülkede ki bu Peştun nüfustu. Bu yerli Peştun nüfusun Pakistan yönetimiyle ilişkisi her ne kadar iyi olsa da, birgün Peştunların çoğunlukta oldukları Afganistan'la sınır olan bu bölgelerin Afganistan'a ilhakı konusunda yerel referandumlar yapılsa, herhalde çoğunluk Afganistan'a bağlanmayı tercih ederdi. Hem yerli Peştunlar hem de Afganistan'dan göçeden birçok Peştun, Tacik, Türkmen, Özbek mülteci, özellikle Paşaver'i, Afganistan'ın ülke dışındaki bir kalesi konumuna getirmişti.

Ertesi gün Giles'la birlikte İslamabad'a gidecektik. Oradan da Giles İngiltere'ye uçacaktı, bense pasaportuma damga vurdurur vurdurmaz Türkiye'ye doğru yola koyulacaktım.

* * *

İslamabad'a gidişimiz tam bir maceraydı. Giles İngiltere'den bisikletini de getirmişti. Ben rikşova binecektim, o da beni bisikletle takip edecekti. Rikšov, Pakistan'da çok kullanılan, üç tekerlekli, motorlu bir taşıma aracıydı. Tabii ki trafikte birbirimizi kaybettik. Terminal çok büyüktü ve çok kalabalıktı. Onunla bir daha karşılaşabileceğimizi hiç sanmıyordum.

Terminalde iner inmez, nereye gideceğimi soran bir grup şoför etrafımı sardı. Çitral için çalışan şoförler olmalarına rağmen beni kendi arabalarıyla İslamabad'a götüreceklerini söylediler. Onlara arkadaşımı kaybettiğimi anlattım. “Şimdi buluruz” dediler. Ve gerçekten Giles'ı bulup getirdiler. Eğlenceli insanlardı. Annemle babamın neslinin çok iyi bildiği bir Hint filmi olan “Avare”deki Raj tiplemesine benziyorlardı. İçlerinde bir tanesi, Ataulla, en konuşkanlarıydı. Sürekli gülümsüyordu. Sanki içi hep ağlıyormuş gibiydi. Yolda bana, “Seni kaçırırsak ne yaparsın?” diye sordu. Baktım. Korkmuş gibi görünmüyordum. “Bize güveniyor musun?” dedi. “Evet” dedim. “Merak etme. Bana sonuna kadar güvenebilirsin. Çünkü ben Pathan'ım” demişti. “Pathan'ım” derken sesinde müthiş bir gurur vardı.

Ataulla bana kibarca birşey hatırlatmaya çalışmıştı. Müslüman bir kızın, Müslüman olmayan bir erkekle birlikte olmasının günah olduğunu... Giles yüzünden bunu söylemişti. Zaten

arabaya biner binmez hemen yanıma oturmuştu. Giles arkamızdaki koltukta oturmak zorunda kalmıştı.

İslamabad'a geldiğimizde kafam kazan gibiydi. Yol boyunca içilen sigaranın dumanından etkilenmişim. Anlaşılan içtikleri basit bir sigara değilmiş.

Ertesi sabah Giles ile vedalaştık. Ayrılırken üzerindeki bütün bozuk paralarını bana vermişti. "İki günüm kaldı, bir günüm kaldı" deyip deyip, son üç gündür bana hiç para harcatmamıştı.

İslamabad

Aynı gün İslamabad'daki yabancı kayıt ofisine gittim. Hâlâ pasaportumda Pakistan'a giriş mührüm yoktu. Bu da üzerimde büyük bir yükü. Kayıt için gittiğim büroda, Doğu Türkistanlı Uygur Gülbahar'la tanıştım. Afganistan'dan geldiğimi duyunca bana, "Sende yürek çok" demişti. Çok yürekli olduğumu söylemek istemişti. Kendisi de yürekli bir kadındı. Tek başına Çin ve Pakistan arasında bavul ticareti yapıyordu. Bir defasında İstanbul'a da gelmiş. Bir daha gitmek istiyormuş. Türk elçiliği vize başvurusunu reddediyormuş.

O gün ikinci vakti pasaportumu geri aldım. Sonunda Pakistan'da bulunuşum resmiyet kazanmıştı. Üç yıl önce kalmış olduğum hostele gitmek üzere Ravalpindi'ye gittim. Hostele gitmeden önce bir gün sonrası için Kuetta'ya gidecek bir otobüste bilet almaya Ravalpindi'deki terminale gittim. Kuetta'ya günde bir otobüs kalkıyordu.

Ming Cong

Hostele gelir gelmez odama çıkıp bir duş aldım. Oda arkadışım Ming Cong isminde bir Güney Koreliydi. Sohbetimiz sırasında bana, Tibet'de, Langmusi'de gördüğü bir Lamâist cenaze töreninden bahsetti. Lamâistlerin, cesedin yırtıcı kuşlar tarafın-

dan parçalanmasını öylece seyrettiklerini anlattı. Batılı yabancılar bu manzarayı izleyemezken, kendisinin bu olaydan rahatsız olmadığını söylemişti. Nasıl bir duygu edindiğini anlatmakta zorlanıyordu. Çünkü İngilizcesi yeterli değildi. Basit cümleler kurarak, örnekle anlatmaya çalıştı. “Benim birşeyim var ve bunu başkasına veriyorum. Onun işine yarasın diye.” Törende de bunun bir örneğini görmüştü. “Budda der ki, başkasına verin, sonra da verdiğinizizi unutun” diye eklemişti. Lamâist inanca göre, insan öldükten sonra, bedeni yırtıcı kuşların yemesi için açıkta sergileniyordu. Bu şekilde, artık bir bedene ihtiyacı kalmayan ruh, bedenini, ihtiyacı olan birine vermiş oluyordu. Bu bakış açısı bende, tek tanrılı dinlerdeki cesedin toprağa gömülmesinde de benzer bir anlayışın olduğu düşüncesini doğurmuştu. İslamiyete göre cesedin yakılması günahtı. “Topraktan geldik, toprağa gideceğiz” anlayışı hâkimdi. Bu anlayışın altında belki de, ruhun kendisini terk etmesinden sonra geriye kalan bedenini, hayata karşı son görevini yerine getirmek için toprağa karışması ve doğadaki canlı hayatın sürmesine katkıda bulunması fikri yatmaktaydı.

Quetta

İslamabad’dan Quetta’ya yirmi yedi saatlik bir otobüs yolculuğundan sonra ulaştım. Çok yorgundum. Çok rahatsızdım. Yol boyunca sıvı almak istememiştim. Sıvı almamak beni daha da güçsüz bırakmıştı. Onun dışında herşey güzeldi. Otobüste hiç rahatsız edilmedim. Molalarda otobüsten inip çıkan kadınlarla her göz göze gelişimizde selamlaşıyorduk. Hatta bir tanesi, ben molalarda otobüsü terk etmediğim için bana bir şişe coca-cola vermişti.

Arka koltuğumdaki adam, kimlik kontrolünde polislerle konuşurken Afganistan’dan geldiğimi duymuştu. Bana, hacda bir sürü Türk tanıdığını, Türklerin çok iyi insanlar olduğunu, Patlanlara benzediğini söylemişti. Adam bana, “Sizde, kızların başı kapalı olarak üniversitelere girmesi yasakmış, neden?” diye

sordu. Ben de, türbanın, Erbakan'ın partisi tarafından politik malzeme haline getirildiği için yasaklandığını, daha öncesinde böyle bir yasak koymayı kimsenin düşünmediğini anlatmaya çalıştım.

Quetta'ya ikinci saatlerinde varmıştım. Çok yorgundum ve sadece yatıp uyumak istiyordum. Ertesi gün öğlene kadar uyudum. Uyandığımda kendimi tamamen dinlenmiş hissettim. Bilet almak için dışarı çıktım. Pazarda dolaşırken, Türk olduğumu öğrenen birçok Pathan gibi Şahcihan da beni evine davet etti. Taftan biletimi aldığımı söylediğimde, “değiştiririz” dedi. Bir gece misafir olmamı, annesi ve karısıyla tanışmamı istiyordu. “Quetta'da bir yer görmeden gitmiş olmazsın” dedi.

Şahcihan

Şahcihan, green card'ı olan bir adamdı. On yıl Amerika'da yaşamış. Hâlâ orada yaşama hakkı olmasına rağmen, o ülkesinde yaşamayı seçmişti. Bence çok doğru bir karar vermişti. Birçok göçmen, gittikleri ülkede mutsuz oldukları halde orada kalmayı sürdürüyorlardı. Oysa insanın, kendini hissettiği yerde olması, yaşam standardının yüksek olmasından daha önemliydi.

Quetta'da muhteşem bir ev inşa etmişti kendine. Ev iki katlıydı. Bütün odalarında banyo vardı. En büyüğü sekiz yaşında olan biri erkek ikisi kız, üç çocuğu vardı. Karısı gençti ve çok güzeldi. Ancak okuma yazması yoktu. Kendisi de oldukça yakışıklı ve kültürlü bir adamdı. O, iki şeyi birbirine karıştırmıyordu. Ne istediğini bilen bir adamdı. Eğitimli bir erkek olmak ile geleneksel bir evlilik yapmış olmayı birbirine karıştırmamıştı. Pakistan gerçeğinde normal olan buydu.

Şahcihan'ın evinin bahçe duvarının hemen önünde küçük bir mülteci kampı vardı. Burada Afganistan'ın Kunduz kentinden göç eden Özbekler yaşıyordu. Kampa ilk girdiğimde ben-den çok çekindiler. Hatta korktular. Çok ürkek bir halleri var-

dı. Onları kazanmak için yarım saatten fazla sohbet etmemiz gerekti. Bu kamp, Peşaver'deki Kamp-ı Horasan'dan çok farklıydı. Belgesellerde gördüğüm, klâsik bakımsız mülteci kamplarındandı. İnsanlar, yaz kış çadırlarda yaşıyorlardı. Çadırların içi ağustos aylarında, gündüz çok sıcak gece çok soğuk oluyordu. Kış aylarında bu bez çadırlarda nasıl yaşadıklarını düşünmek bile zordu. Birçok çocuğun yüzünde alerjik yaralar vardı. Sağlıklı beslenmedikleri her hallerinden belli oluyordu. Her çadırda bir aile kalıyordu. Geçim kaynakları, genç erkek çocukların kaçak olarak günde on iki saatten fazla çalışarak kazandıkları günlük bir dolardı. Bana, Şahcihan ve ailesinin ara sıra onlara yemek verdiğini, eski kıyafetlerini onlara hediye ettiklerini anlattılar. Ne garip adamdı Şahcihan. Amerika'da yaşama hakkı olduğu halde, o ülkesine gelmiş, kazandığı parayla önce ailesini, sonra da, ihtiyacı olan, yakınındaki herkesi mutlu etmeye çalışıyordu.

Akşam hep birlikte Quetta'yı gezmeye çıktık. Şahcihan bana, "Batıdaki gibi kadınların çalışması mı daha iyi, yoksa bizdeki gibi evde oturması mı?" diye sordu. Ben de ona, bunun kültüre bağlı olduğunu söyledim. Afganistan'dan Türkiye'ye göç etmiş ve artık Türk pasaportu olan göçmenleri örnek verdim. Bu göçmenler artık özgürce yaşama imkanına sahip olmalarına rağmen, sanki Afganistan'daymış gibi hâlâ erken evlenip bir sürü çocuk yapıyorlardı. Şahcihan bana, "Ben senin fikrini soruyorum" dedi. Bunun üzerine ben de, "Tabii ki özgürlüğüm önemli. Eğer evde oturuyorsam, ben istediğim için oturmalıyım" dedim. O da benim gibi düşünüyordu.

Quetta'da bir gece daha kalıp hızlı bir şekilde Taftan'a geldim. İran tarafına geçtikten sonra hiç oyalanmadan, önce Tahran'a oradan da Maku'ya geldim. Ve Türkiye'ye geçtim.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S.G. *Oğuzlar*. Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.
- Bartold, W. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. TTK, Ankara, 1990.
- Cahen, Claude. *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler*. E Yayınları, 3. bsk., İstanbul, 1994.
- Corayeff, Mamatkul. *Turan'ın Alp Kızları-İpek Yolu Efsaneleri*. Şato yayınları, İstanbul, 2001.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer, Tarih ve Kuram*. Rastlantı Yayınları, Ankara, 2001.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. TTK, Ankara, 1995.
- Esin, Emel. *Türkistan Seyahatnamesi*. TTK, Ankara, 1997.
- Galima, Musine. *Turan'ın Alp Kızları-İpek Yolu Efsaneleri*. Şato Yayınları, İstanbul, 2001.
- Golden, Peter B. "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", *Erken İç Asya Tarihi*. Yay. Haz. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000,ss: 311-344.
- _____, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*. Yay. Haz. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000,ss: 459-498.
- Gumilev, L.N. *Etnogenez-Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*. Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.
- _____, *Eski Türkler*. Selenge Yayınları, 5. bsk. İstanbul, 2004.
- Hodgson, M.G. *İslam'ın Serüveni*. cilt:3, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Israeli, Raphael. *Çinli Müslümanlar*. Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.

- Kafesoğlu, İbrahim. “Türkler”. İslam Ansiklopedisi, cilt: 12, Milli Eğitim Basım evi, İstanbul, 1988.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 8.bsk. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken Yayınları, 3.bsk. İstanbul, 1981.
- Kulke, Hermann, D. Rothermund. *Hindistan Tarihi*. İmge Kitabevi, Ankara, 2001.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*. Anka Yayınları, 3.bsk. İstanbul, 2001.
- Mackerras, Colin. “Uygurlar”, *Erken İç Asya Tarihi*. Yay. Haz. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss: 425-458.
- McChasney, R.D. *Central Asia: Foundations of Change*. The Darwin Press Inc. Princeton, New Jersey, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Kalenderiler*. TTK, 2.bsk. Ankara, 1999.
- Özkan, İsa. *Nasreddin Hoca Fıkraları*. TİKA, Ankara, 1999.
- Raşid, Ahmed. *Orta Asya’nın Dirilişi*. Cep Yayınları, İstanbul, 1996.
- Roux, Jean Paul. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. Kabalcı Yayın evi, İstanbul, 2001.
- _____, *Orta Asya*. Kabalcı Yayın evi, İstanbul, 2001.
- _____, *Türklerin Tarihi*. Milliyet Yayınları, 6. bsk., İstanbul, 1998.
- Schimmel, Anne Marie. *İslamın Mistik Boyutları*. Kabalcı Yayın evi, İstanbul, 1999.
- Serjant, R.B. *İslam Şehri*. İz Yayıncılık, 2. bsk., İstanbul, 1997.
- Sinor, Denis. “Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, *Erken İç Asya Tarihi*. Yay. Haz. Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss: 383-424.
- Sümer, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*. TTK, Ankara, 1994.
- Togan, İsenbike. “Çinggis Han ve Moğollar”. *Türkler*, cilt: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss: 235-255.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.
- Uhlig, Helmut. *İpek Yolu*. Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000.

1970 yılında Bozkır'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Antalya'da tamamladıktan sonra, 1988 yılında Boğaziçi Üniversitesinde yarım kalmış iki yıllık bir öğrenimin ardından, İstanbul Üniversitesi Radyo TV Yayımcılığı bölümünden mezun oldu. 2001'de Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih bölümünü bitirdi. Ocak 2005'te Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümünden "Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği ve Tasavvuf " adlı tezle yüksek lisans derecesi ile mezun oldu. Bugüne kadar on dört ülke gezmiştir. Gezdiği ülkeler İran, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan, Çin, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna ve ABD'dir. Handut: Özgürlüğün Diğer Adı isimli kitabında, bu ülkelerdeki yolculuk anılarını anlatmaktadır. Afganistan'da çekmiş olduğu bir fotoğrafı, National Geographic dergisinin 2001 Aralık sayısının Türkçe edisyonunda yayınlanmıştır. Aynı fotoğraf, Mart 2002'de "Basında Afganistan" adlı bir sergide gösterime sunulmuştur. Halen Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü Ortaçağ Anabilim dalında öğretim görevlisi olarak görev yapmakta, aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı karşılaştırmalı tarih doktora programında da doktorasına devam etmektedir.

